Adsumus XX

TANULMÁNYOK A 2023-AS EÖTVÖS KONFERENCIA ELŐADÁSAIBÓL

Adsumus XX.

Tanulmányok a XXIV. Eötvös Konferencia előadásaiból

Adsumus XX.

Tanulmányok a XXIV. Eötvös Konferencia előadásaiból

A XXIV. Eötvös Konferencia főszervezője:
Blaskovics Ákos

Szerkesztette:
Balázs Bálint Tibor, Blaskovics Ákos, Cziráki Kamilla,
Sándor Anna Viola, Tarnai Csillag

ELTE Eötvös József Collegium
2026

Emberi Erőforrások Minisztériuma

EMBERI ERŐFORRÁS TÁMOGATÁSKEZELŐ

Nemzeti Tehetség Program

A kiadvány a „Szakkollégiumok tehetséggondozó programjainak támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-25-0017) valósult meg.

ELTE Eötvös József Collegium
Budapest, 2026
Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója
Szerkesztők: Balázs Bálint Tibor, Blaskovics Ákos, Cziráki Kamilla, Sándor Anna Viola, Tarnai Csillag
Borítókép forrása: Harley ms 4751 f.45r
Borítóterv: Balázs Bálint Tibor, Cziráki Kamilla, Szücs Dóra
Copyright © Eötvös Collegium 2024 © A szerzők
Minden jog fenntartva!
A nyomdai munkálatokat a CC Printing Szolgáltató Kft. végezte.
1055 Budapest, Falk Miksa utca 7. II. emelet 10/A
Törvényes képviselő: Magyar Szilvia
www. ccprinting.hu
ISBN 978-615-5897-82-5

Tartalomjegyzék

Szerkesztői előszó 9

GAZDASÁG- ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

Barta Zsófia Hanna
Csendes kilépés („quiet quitting") jelenség feltérképezése és elemzése az élelmiszer-kiskereskedelemi szektor dolgozóinak körében a munkával való elégedettség tükrében 11

Glick Cirel
Reaktortartályok anyagszerkezeti problémáinak áttekintése 29

Szaller Nikolett
A keretezési hatás szerepe a pénzügyi döntésekben a pénzügyi ismeretek függvényében 45

IRODALOM- ÉS NYELVTUDOMÁNY

Andl-Beck Boróka
A Dracula erdélyi cigányai és a korabeli etnográfia: Egy képzelt szövetség nyomában 67

Bálint A. Csenge
Japán Internetnyelv: A kaomojik használati funkciói VTuber-közösségek szociális média diskurzusaiban 79

Muhari Patrik Krisztián
Halálábrázolás Gozsdu Elek Tantalus című kötetének novelláiban 91

Tóth Judit
A női nézőpont és a mentális egészség reprezentációi Anne Sexton és Sylvia Plath műveiben 105

Varga Borbála Kincső
Az önmegszólítás három személye Tandori Dezső Töredék Hamletnek című kötetében 117

Társadalomtudományok

Dr. Frisch Bence
Az Alkotmánybíróság Ügyrendjének szabályozásának egyes anomáliái az alkotmányjogi panasz eljárásban....137

Nádudvary Kincső Mária
Környezet és közösség a mai Gyarmatpusztán....151

Szalay Sára
Humanitárius indíttatás vagy politikai elkötelezettség?
A menekültekért dolgozó németországi civil társadalom és szervezetek motivációi....161

Filozófia és történelemtudomány

Csepregi Janka Júlia
Az osztrák-magyar kolonizációs politika alakulása a megszállt Bosznia-Hercegovinában....177

Fenyvesi Balázs
A „másik Magyarország" katonái
Az emigrációs harcok szerepe a spanyol polgárháború magyar önkénteseinek emlékezetében a koalíciós korszak politikai sajtójának tükrében (1945-1947)....189

Tímár Csenge
Egy velencei naplóíró portréja, avagy Girolamo Priuli naplójának jelentősége a történettudomány számára....203

Vörös Dániel
Az igazságos háború katolikus tanításának 20. századi értelmezése(i)....215

Szerkesztői előszó

Kedves Olvasó!

Örülünk, hogy kezedben tarthatod ezt a kiadványt; hosszas munka és feszült várakozás vezetett el idáig – a konferencia előkészületeitől a kötet megjelenéséig. Az *Adsumus XX.* a 2023-ban megrendezett XXIV. Eötvös Konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet, amely tizenöt tanulmányon keresztül ad képet a konferencián előadást tartó fiatal kutatók sokszínű munkásságáról.

A kötet négy tematikus egységbe rendeződik: a gazdaság- és természettudományok, az irodalom- és nyelvtudomány, a társadalomtudományok, valamint a filozófia és történelemtudomány körébe tartozó munkák egyaránt helyet kaptak benne. Az olvasó így egymás mellett találkozhat a "csendes kilépés" jelenségével, reaktortartályokkal, a japán internetnyelvvel, az Alkotmánybíróság Ügyrendjével, valamint az igazságos háború katolikus tanításával is.

Reméljük, hogy kötetünk hűen közvetíti az Eötvös Konferenciákon is megszokott nyitottságot és tudományköziséget, és megmutatja, milyen változatos kérdések foglalkoztatják ma a jövő kutatógenerációját. Bízunk benne, hogy az itt olvasható tanulmányok nemcsak tájékoztatnak, hanem továbbgondolásra, kérdezésre és újabb kutatásokra is ösztönzik majd az olvasót.

A szerkesztők

Csendes kilépés („quiet quitting") jelenség feltérképezése és elemzése az élelmiszer-kiskereskedelemi szektor dolgozóinak körében a munkával való elégedettség tükrében

Barta Zsófia Hanna[1]

1 Elméleti keretek

E tanulmány központi témája az úgynevezett „csendes kilépés", angolul „quiet quitting" néven ismert jelenség. A csendes kilépés jelensége arra a hozzáállásra utal a Cambridge Dictionary (2024) megfogalmazásában, amikor a munkavállaló csak azt a szükséges minimumot teljesíti a munkahelyén, amely éppen elégséges ahhoz, hogy ne bocsátsák el az állásából.

1.1 A Kutatás alapja, hipotézisek

A témaválasztás oka, hogy a csendes kilépés jelenségét még nem vizsgálták meg az élelmiszer-kiskereskedelmi szektorra vetítve. Aktualitását pedig annak köszönheti, hogy 2022 tavaszán, nyarán elsősorban a közösségi média platformoknak köszönhetően széles körben ismertté és elterjedtté vált a fogalom (Stillman, 2022).

Az élelmiszer jellegű vegyes kiskereskedelemmel kapcsolatos kutatást a szektor jelentősége, mint foglalkoztató indokolja. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) adatai szerint nemzetgazdasági áganként a foglalkoztatottak száma a következőképpen alakul: a nemzetgazdasági ágak együttesen a közfoglakoztatottnak nélkül 3173,2 ezer főt foglalkoztatnak, míg ebből a kereskedelemben, gépjárműjavításban dolgozók száma 398,1 ezer fő (KSH, 2022). Szintén a Központi Statisztikai Hivatal 2022. június 30-ai adatai alapján Magyarországon országos szinten összesen 109 865 kiskereskedelmi üzlet van, ezekből 35 461 élelmiszer- és élelmiszer jellegű vegyes üzlet, vagyis az összes kiskereskedelmi üzlet 32%-a élelmiszer jellegű vegyes üzlet (KSH, 2022).

[1] Egyetem: Eötvös Loránd Tudományegyetem - Gazdaságtudományi Kar, Vezetés és szervezés mesterképzés

A tanulmány hozzájárulása az üzleti élethez: a csendes kilépés folyamatának konkrét meghatározásával, megismerésével, majd pedig a folyamat felmérésével, beavatkozási pontjainak meghatározásával, a megállításához szükséges vezetői eszköztár megállapításával fenntarthatóvá válik a munkavállalók motiválása, ezáltal a magas(abb) szervezeti teljesítmény. Csökkenthető, illetve megakadályozható a fluktuáció, ez pedig számos – mérhető és nem mérhető – erőforrást is megtakaríthat a szervezeteknek.

A felállított hipotézis szerint az élelmiszer- és élelmiszer jellegű vegyes kiskereskedelemben a csendes kilépés jelensége egyre elterjedtebb, mert miközben a munkavállalók – többek között a folyamatosan növekvő infláció miatt – egyre elégedetlenebbek a bérükkel, valamint a nem megfelelő munkakörülményekkel, a kilépéshez azonban túl bizonytalannak érzékelik a munkaerőpiaci helyzetet, így egyre többen menekülnek a csendes kilépésbe.

A jelenség egyre gyakoribb előfordulása annak köszönhető, hogy a fiatalabb generációk számára ez biztosít lehetőséget a kiégés elkerülésére (Hancock-Schaninger, 2022). A munkavállalók más megoldási lehetőség hiányában fordulnak a csendes kilépéshez, de amint megfelelő lehetőséget találnak, és elég stabilnak érzik munkaerőpiaci helyzetüket, várhatóan elhagyják majd a szervezetet. A csendes kilépést elsősorban a vezetők tudják befolyásolni, megakadályozni, és megfelelő képzéssel sokkal hatékonyabbá válhatnának ezen a területen.

1.2 Csendes kilépés meghatározása, megközelítései

A csendes kilépés három megközelítésből került vizsgálatra a szekunder kutatás keretében: munkaorientációként Bellah-Madsen-Sullivan-Swidler-Tipton (1985), a munkával való elégedetlenségre adott válaszként BAKACSI (2004) és a kiégés elkerülése érdekében adott válaszreakcióként Freudenberger-Richelson (1981). Tekintettel a Cambridge Dictionary meghatározására, a csendes kilépés a Hirschmann által kidolgozott modell szerint a munkával való elégedetlenségre adott válaszként írható le a legjobban. Amennyiben a dolgozók elégedetlenek a munkával, Hirschman szerint a következő három lehetőség közül választhatnak: kivonulás (exit), tiltakozás (voice), és hűségesnek maradás (loyalty) (Bakacsi, 2004).

Argyris Hirschmann modelljének továbbfejlesztése kapcsán írja le a tagadás válaszreakciót, amely ráilleszthető a csendes kilépésre. Ez a válaszreakció a következőket feltételezi: a munkavállaló teljesítményét az elvárt minimumhoz igazítja, előtérbe helyezi az anyagi jutatásokat, és idővel pedig elhagyja a szervezetet (Bakacsi, 2004).

1.3 A Vezető, mint kulcstényező

Szvetelszky Zsuzsa szociálpszichológus szerint (Szabó, 2017): „Az ember céget választ, de vezetőt hagy ott." Ez a mondat remekül megfogalmazza, hogy a vezető mennyire központi szerepet tölt be a beosztottjai életében és a szervezethez való viszonyulásukban

Hersey (1995) meghatározása szerint a vezetői szintek három nagy csoportba sorolhatók: felsővezetők, középvezetők és vonalbeli vezetők. Ahogyan Balázs is megfogalmazta, a vezető függetlenül attól, hogy melyik vezetői szinten dolgozik, kulcsszerepet tölt be a vállalat életében, hiszen vezetési stílusával, személyiségével hatást gyakorol a szervezetre, ezáltal pedig a munkahelyi légkörre. Nem kizárólag szakmai tényezőkkel, kérdésekkel, problémákkal kell a vezetőnek foglalkoznia, hanem munkája nagy részét kitölti az emberi tényezőkre való reagálás, többek között a kommunikáció, a konfliktushelyzetek kezelése, ezekre való reagálás és az emberek motiválása (balázs, 2014).

Balázs továbbá azt is hangsúlyozza, hogy a vezető fejlesztésével hozzájárulhatunk a szervezet fejlődéséhez, illetve a munkahelyi légkör javításához és a csoportteljesítmény fejlődéséhez. A legmeghatározóbb a szervezet fejlesztése céljából a vezető érzelmi intelligenciájának fejlesztése. Az érzelmi intelligencia egyik legfontosabb eleme a vezetői szerep szempontjából a motiváció és a konfliktuskezelés. A konfliktuskezelési mintázatok javíthatók az érzelmi intelligencia fejlesztésével, ez pedig kihathat a szervezeti kultúrára, a munkahelyi légkör javulására (Balázs, 2014).

Ezek mentén tekinthető a vezető kulcstényezőnek a csendes kilépés jelenség kezelésében és kialakulásának megakadályozásában is.

2 Primer kutatás, avagy kérdőíves felmérés

2.1 Kutatási módszertan

A kutatás kérdőív általi adatgyűjtéssel valósult meg. A kitöltők kiválasztására hólabda módszerrel került sor.

2.1.1 Kérdőív felépítése

Az összeállított kérdőívcsomag a Google online felület My Drive felhőalapú meghajtóján került mentésre, és ezen keresztül link formájában került megosztásra a kitöltőkkel. Kitöltése összeségében tizenöt–húsz percet vett igénybe. A kérdőív feltöltésére és első megosztására végül 2023. március 7-én, lezárására pedig 2023. április 17-én került sor.

A kérdőívcsomag döntő részben bemért kérdőívekre támaszkodott: a kiégés érzésével kapcsolatos kérdések a Maslach Burnout Inventory-ra (MBI) (MASLACH et al., 2022), a munkával kapcsolatos elégedettség vizsgálata során erre a célra széles körben elismert és bevált Minnesotai Elégedettségi Kérdőívre (MSQ) (Siegel-Lane,1982) a munkahellyel, vagyis a szervezettel kapcsolatos kérdések esetében pedig a Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness Projekt, röviden GLOBE kérdőívre (HOUSE et al., 2004).

2.1.2 A minta bemutatása

A kérdőívre összesen 200 kitöltés érkezett a megosztás időszaka alatt, ezekből 195 a releváns és értékelhető kitöltés. Összegezve a demográfiai adatokat: a minta többsége az üzletekben/értékesítésben dolgozó budapesti, 28 és 43 év közötti, középfokú végzettséggel rendelkező, az élelmiszer-kiskereskedelemben legalább 3 éve dolgozó férfi munkavállalók közül került ki.

2.2 Eredmények és következtetések

Tanulmányom ezen részében ismertetem az eredményeket és a levont következtetéseket, továbbá lehetséges javaslatokat mutatok be a problémára, és ezeket értékelem a hatás-ráfordítás tükrében.

2.2.1 Kérdőíves felmérés eredményei

A kiégés érzésével kapcsolatos kérdések a Maslach Burnout Inventory (MBI) felhasználásával kerültek összeállításra, elsősorban a kiégés érzelmi kimerülés dimenziójára fókuszálva. Hét kérdést tartalmazott ez a szekció, amire a válaszokat egy 0-tól 6-ig terjedő Likert-skálán értékelhették a válaszadók. Mind a hét kérdés esetében a kitöltők nagy része a mindennap, illetve a többször egy héten választ jelölte meg. Jelentős mértékben érzelmileg kimerültek, frusztráltak, letörtek a munkájuktól a válaszadók. Nagy erőfeszítést igényel részükről minden nap emberekkel dolgozni, foglalkozni, nagyon stresszeli őket, hogy közvetlen kontaktusban kell emberekkel dolgozniuk, és gyakran érzik azt, hogy a határukon vannak, illetve, hogy túlságosan keményen dolgoznak.

A négy munkával kapcsolatos hozzáállásra irányuló kérdés általam került megfogalmazásra és összeállításra. A kitöltőknek egy 1-től 4-ig terjedő Likert skálán kellett értékelniük a válaszokat. A kérdéseket döntő részben magukra nézve igaznak érezték a válaszadók. 69,2 % magára vonatkozóan igaznak (42%) illetve nagyon igaznak (27,2%) érezte, hogy maximálisan teljesít a munkahelyén, bár a kitöltők 81%-a habozás nélkül munkahelyet váltana, amennyiben lehetősége nyílna rá.

A kérdőívcsomag munkával kapcsolatos elégedettséget vizsgáló része esetében a kérdőív alapját az erre a célra kifejlesztett Minnesotai Elégedettségi Kérdőív (MSQ) adja. Olyan tényezők mentén vizsgálja a munkával kapcsolatos elégedettséget, mint az önállóság, fizetés és a dolgozók ezekkel kapcsolatos elégedettsége. Ötfokú Likert-skála használatával adhattak visszajelzést. Kiemelendő a két vezetővel kapcsolatos kérdés: a válaszadók fele, 49,2%-a nem elégedett azzal, ahogy a főnöke kezeli a beosztottjait, a közvetlen felettes döntéshozatal területén mutatott kompetenciájával pedig a kitöltők közel fele, 44,1%-a nincs megelégedve.

A szervezettel kapcsolatos kérdések szakasza a Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness Projekt, röviden GLOBE kérdőív felhasználásával készült, ami a szervezeti kultúrát, normákat, illetve a munkavállaló viszonyulását vizsgálja a szervezethez. A kérdésekre adott válaszukat egy hétfokú skálán jelölhették. Ebből a részből említésre érdemes: a szervezetben hatalmi pozícióban lévő emberekkel kapcsolatos kérdés és az arra adott válaszok alapján egyértelműen az a jellemző, hogy a szervezetben hatalmi pozícióban lévők növelik társadalmi távolságukat a kevesebb hatalommal bírókkal szemben, ez pedig nehezebben megközelíthetővé, adott esetben akár elzárkózóvá teszi a hatalommal bírókat (vezetőket). A munkavállalók közel fele, 49,2%-a inkább nem büszke arra, hogy a szervezetben dolgozik, tehát az élelmiszer-kiskereskedelemben dolgozók nem igazán büszkék arra, hogy az adott szervezetnél dolgoznak, valószínűsíthetően nem elkötelezettek, nem lojálisak a szervezethez, illetve nem is szívesen ajánlják azt.

Kérdőív eredményeinek összefoglalása								
Kiégés érzésével kapcsolatos kérdések								
	0=soha	**1=évente néhány alkalommal**	**2=egyszer egy hónapban**	**3=néhányszor egy hónapban**	**4=hetente egyszer**	**5=többször egy héten**	**6=mindennap**	
Érzelmileg kimerültnek érzem magamat a munkámtól	14	19	7	14	21	84	36	
Mindennap emberekkel dolgozni, foglalkozni nagy erőfeszítést igényel	10	0	15	14	34	76	46	
Úgy érzem túl keményen dolgozom	10	14	7	17	28	76	43	
Munkával kapcsolatos hozzállásra irányuló kérdések								
		1=nagyon igaz rám	**2=igaz rám**	**3=nem igaz rám**	**4=egyáltalán nem igaz rám**			
Úgy érzem maximálisan teljesítek a munkahelyemen		53	82	53	7			
Ha lehetőségem nyílna rá, habozás nélkül munkahelyet váltanék		52	106	20	17			
Előfordul, hogy munkaidőben nem a munkámmal foglalkozom		14	77	87	17			
Munkával kapcsolatos elégedettség								
		1=nagyon elégedetlen	**2=elégedetlen**	**3=egyik sem**	**4=elégedett**	**5=nagyon elégedett**		
Ahogyan a főnököm kezeli a beosztottjait		37	59	55	37	7		
A közvetlen felettesem kompetenciája a döntés hozás területén		44	42	45	57	7		
Az elismerés, amit a jó teljesítményért kapok		53	43	57	42	0		
Szervezettel kapcsolatos kérdések								
Ebben a szervezetben a nagyobb jutalmak alapja a:		**1= csak a hatékony teljesítmény**	**2**	**3**	**4= a hatékony teljesítmény és más tényezők**	**5**	**6**	**7= a hatékony teljesítmény helyett más**
		24	0	41	35	50	24	21
Ebben a szervezetben a hatalmi pozícióban lévő emberek:		**1= Csökkentik társadalmi távolságukat a**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7= Növelik társadalmi távolságukat a**
		0	7	25	40	17	52	54
Ennek a szervezetnek a tagjai		**1= Nem büszkék arra, hogy itt**	**2**	**3**	**4= Közepesen büszkék arra,**	**5**	**6**	**7= Nagyon büszkék arra,**
		34	25	37	92	0	7	0

1. ábra: A tanulmány szempontjából releváns kérdések eredményeinek összefoglalása
Forrás: Saját szerkesztés

2.2.2 A felállított csendes kilépés mérést szolgáló háromkomponensű modell

A modell alappillérét a csendes kilépés a munkával való elégedetlenségre adott válaszként való értelmezése adja, amely Hirschman elméletének Argyris általi továbbfejlesztésén alapszik. (Bakacsi, 2004).

Ezen alapok mentén a csendes kilépést három fő komponens együttes megléte teszi felismerhetővé: a munkavállaló nem teljesít maximálisan a munkahelyén, hiszen csak a munkakörben elvárható minimumot teljesíti, ami ahhoz elegendő, hogy lehetőleg ne bocsátsák el az állásából, előfordul, illetve jellemző, hogy munkaidejében nem a munkájával foglalkozik, ez tükrözi, hogy mentálisan, érzelmileg már kilépett a munkahelyéről, illetve ha lehetősége nyílna rá, habozás nélkül munkahelyet váltana, tehát nem kötődik, nem lojális már a szervezethez, csak szükségszerűségből marad ott, mivel egyelőre nem talál jobb lehetőséget, megoldást.

A felsorolt három jellemző metszete adja a csendes kilépés jelenséget, ezáltal határozható meg, ismerhető fel.

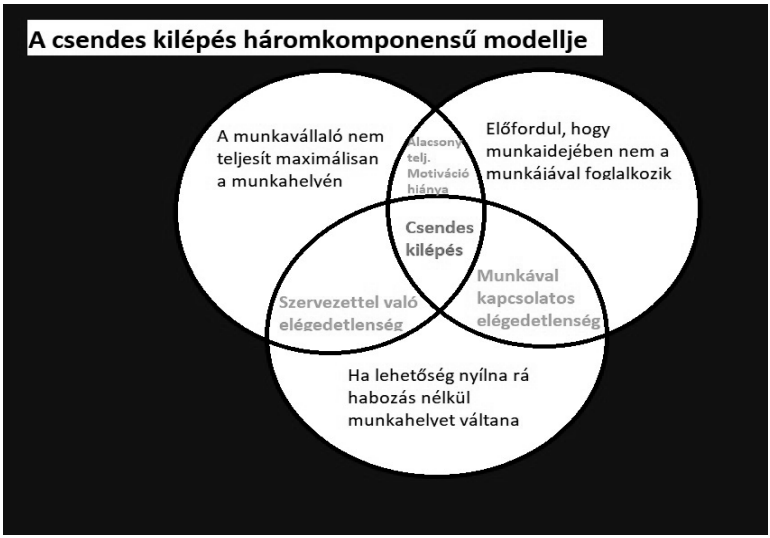

2. Ábra: A csendes kilépés háromkomponensű modellje
Forrás: Saját szerkesztés

2.2.3 Összefüggések, hipotézis igazolása

A felállított hipotézis szerint az élelmiszer- és élelmiszer jellegű vegyes kiskereskedelemben a csendes kilépés jelensége egyre elterjedtebb. A csendes kilépés jelenségének elterjedtségét a kérdőívcsomag negyedik szekciójában található, általam megfogalmazott és összeállított kérdőív volt hivatott megmérni az előbbiekben ismertetett háromkomponensű modellre támaszkodva.

Bár a válaszadók 69,2 %-a úgy érezte, hogy kisebb-nagyobb mértékben maximálisan teljesít a munkahelyén, mégis 81% habozás nélkül munkahelyet váltana, amennyiben lehetősége nyílna rá, és a munkavállalók felével előfordul, hogy munkaidőben nem a munkájukkal foglalkoznak. Ezek alapján mindhárom komponens, csendes kilépést jelző jellemző jelen van az élelmiszer-kiskereskedelemben dolgozó munkavállalók körében. Amely igazolja a hipotézist.

A jelenség egyre gyakoribb előfordulása annak köszönhető, hogy a fiatalabb generációk számára ez biztosít lehetőséget a kiégés elkerülésére (Grün, 2016). A kérdőívet kitöltő munkavállalók az úgynevezett fiatalabb generációkból kerültek ki, elsősorban az Y generációból. Tekintettel arra, hogy a válaszadók

döntő része az üzletekben/értékesítésben dolgozik, nem meglepő, hogy nagy részük érzelmileg kimerültnek érzi magát, hiszen a munkájuk szerves része a vásárlók kiszolgálása, ezzel egyidejűleg az egymással való szoros együttműködés is, ezáltal fokozottabban jelen vannak körükben az érzelmi kimerülésre hajlamosító tényezők, amelyek a kiégés egyik dimenzióját képezik. A kiégés meghatározása, leírása Freudenberger nevéhez fűződik. A kiégés olyan fizikai, érzelmi és mentális szinten létrejövő tünetek együttese, amelyek hosszútávon fennálló, nagymértékű, fokozott negatív stresszhatások és érzelmi leterhelés hatására jönnek létre. Tünetei közé tartozik a folyamatos kimerültség érzése, fokozott érzékenység, a munkahelyi teljesítmény csökkenése, cinikus hozzáállás, kiábrándultság és a depresszió is (Freudenberger-Richelson, 1981). A kiégést Maslach és munkatársai (1982) három dimenzió mentén határozták meg. Az első dimenzió az érzelmi kimerülés, a második dimenzió a deperszonalizáció, a harmadik dimenzió pedig a személyes teljesítmény csökkenésének érzése (Maslach-Leiter, 2021).

A munkával kapcsolatos elégedettséget vizsgáló kérdőív szekció eredményei alapján egyértelmű elégedetlenség rajzolódott ki. A vezetővel kapcsolatos két kérdésben: a válaszadók fele, 49,2%-a nem elégedett azzal, ahogy a főnöke kezeli a beosztottjait, illetve a közvetlen felettes döntéshozatal területén mutatott kompetenciájával szintén a kitöltők közel fele, 44,1% -a nincsen megelégedve. A munkája során tapasztalt előrelépési lehetőségekkel a kitöltők közel háromnegyede elégedetlen. Ennek hátterében az állhat, hogy a kiskereskedelemben, főként a diszkont rendszerben működő vállalatoknál az ellaposodó struktúra és a nem elég hangsúlyos, nem megfelelő, adott esetekben nem is igazán létező vezetőképzés toxikus munkahelyi légkört hoz létre, és nem biztosít lehetőséget a fejlődésre, előrelépésre.

A munkával, szervezettel és a vezetővel való elégedetlenség összekapcsolható a csendes kilepéssel. A kitöltők közel fele elégedetlen vezetője stílusával, (ahogyan a beosztottjait kezeli), és a közvetlen felettes döntéshozás területén mutatott kompetenciájával is. A szervezettel kapcsolatos kérdések során a szervezettel kapcsolatos elégedetlenség körvonalazódott ki. Mindössze 3,6% érezte azt, hogy inkább büszke arra, hogy az adott szervezetben dolgozik. A kérdésre adott válaszok alapján a kitöltők úgy érzik, hogy szervezetüknél a nagyobb jutalmak nem kiszámítható módon, nem igazságosan, nem az elért eredmények és teljesítmény alapján kerülnek kiosztásra.

A munkával kapcsolatos elégedettséget vizsgáló kérdőív általános elégedetlenséget mutatott. A válaszadók harmada elégedett, szintén harmaduk

elégedetlen munkája, feladatai változatosságával. Azzal, ahogyan a vállalati előírások, szabályzatok a gyakorlatban megvalósításra kerülnek, a kérdőív kitöltők több mint fele nincs megelégedve. Csupán egyhatod részük elégedett abból a szempontból, hogy munkája során elért valamit, vagyis ők érzik csak eredményesnek, jelentőségteljesnek a munkájukat.

Összegezve: elég nagy arányban voltak elégedetlenek a kitöltő munkavállalók a munkájukkal, szervezetükkel, közvetlen felettesükkel, ez pedig összekapcsolható azzal, hogy nagy arányban jellemző volt a csendes kilépés három komponense a körükben.

A hipotézis szerint tehát a csendes kilépést elsősorban a vezetők tudják befolyásolni, megakadályozni, amire megfelelő képzéssel eredményesen fel lehetne őket készíteni. Ezt megerősíti a válaszadók elégedetlensége a vezetők alkalmazottakhoz való hozzáállásával, illetve azzal, hogy a szervezeteknél a hatalmi pozícióban lévők növelik társadalmi távolságukat az alacsonyabb pozícióban lévőkkel szemben. Továbbá jellemző a jó teljesítményért járó elismeréssel való elégedetlenség, ami a jó, illetve kiemelkedő teljesítményért járó pozitív visszajelzés hiányából fakad.

A szervezettel, a munkával való elégedettségre a vezetők hatással tudnak lenni. A feladatok változatosságát a munkavállalók rotációjával, a feladatok, illetve a lehetséges megoldásokkal kapcsolatos döntések jogkörének delegálásával növelhetik. Folyamatos visszajelzések és a teljesítmény megfelelő elismerése által javíthatják a munkavállalók elégedettségét azzal kapcsolatban, hogy úgy érezzék, a munkájuk során elérnek valamit. Segíthetik a munkavállalókat a szervezetnél elérhető karrierutak transzparens felvázolásával, ezek összeillesztésével az adott munkavállaló személyes céljaival, kompetenciájával és képességeivel. A vezetők kezében tehát számos olyan eszköz összpontosul, amely lehetővé teszi, hogy a munkavállalóknak mind a munkával, mind a szervezettel kapcsolatos elégedettségét növelni tudják, ezzel csökkentve a kiégésre jellemző viselkedések kialakulását (Espada, 2022).

2.2.4 Levonható következtetések

Az élelmiszer-kiskereskedelemre jellemző a feszített munkatempó, ami egyrészt az árusított termékek jellemzőinek köszönhető: az élelmiszerek mind lejárati határidőkkel rendelkeznek, mind kezelésükre, mind árusításukra szigorú belsős (szervezeten belüli), és hatósági szabályok vonatkoznak, amely megszegése súlyos következményekkel járhat. Az üzletek nyitvatartási ideje általában több műszakos foglalkoztatást igényel, az egyes műszakok közötti váltás, átállás nagyon megterhelő a szervezet számára, és emellett hatással

lehet az illető magánéletére, kapcsolataira is. Nem elhanyagolható ezen felül a mentális, illetve fizikai terhelés sem. Érzelmileg kimerítő és megterhelő nap mint nap a vásárlók kiszolgálása, a velük történő konfliktusok, amiket egyes intézkedések, például a COVID időszak idején, tovább tetéztek. Általában az érzelmi kimerüléssel való megbirkózást a szervezetek nem segítik, nem adnak eszközöket munkavállalóik kezébe a probléma megfelelő kezelésre.

Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy a kitöltők nagyobb része érzelmileg kimerültnek érzi magát a munkájától, nagy erőfeszítést igényel részükről minden nap emberekkel foglalkozni, dolgozni. Legalább hetente egyszer letörtnek és frusztrálónak élik meg munkájukat. Havonta szembesülnek nagy stresszszel, miközben közvetlen kontaktusban kell emberekkel dolgozniuk. Szintén legalább havonta egyszer úgy érzik, hogy a határukon vannak.

Amellett, hogy kétharmaduk úgy érzi, hogy maximálisan teljesít a munkahelyén, a válaszadók fele állítja, hogy még a munkaidő lejárta után is a munkájával foglalkozik, ami negatív hatással van a munka és a magánélet egyensúlyára. Nem meglepően 81% habozás nélkül munkahelyet váltana, ha lehetősége nyílna rá.

A munkájukkal kapcsolatban legerősebben a fizetésükkel, illetve a fizetésükért végzett munka mértékével elégedetlenek, véleményük szerint ugyanis a kettő nincs arányban egymással. A szervezetek működése szintén nem igazán ad okot az elégedettségre. Bár általánoságban elmondható, hogy az alkalmazottak fele úgy érzi, hogy a munkaköri elvárások és előírások részletekbe menően lefektetettek, azaz tudják, mit várnak el tőlük, a szervezet nagyrésze nem serkenti jobb teljesítmény elérésre munkavállalóit, a nagyobb jutalmak nem teljesítményre épülnek. A szervezetek tagjai nem büszkék arra, hogy az adott szervezetben dolgoznak, ez pedig a szervezetekre káros hatással van, hiszen így nem ajánlják a szervezetet, nehezebben vonzanak be tehetséges és lelkes új munkavállalókat.

2.3 Javaslatok

A megfogalmazott javaslatok két nagy csoportra oszthatók: egyfelől a preventív jellegű akciók, amelyek az elégedetlenség megjelenését, a csendes kilépés kialakulásának lehetőségét hivatottak megakadályozni, másfelől pedig a csendes kilépés már kialakult jelenségének kezelésére, esetleges visszafordítására irányuló stratégiák.

2.3.1 Preventív jellegű javaslatok

A javaslatok felosztása annak mentén történt, hogy kiket érint, illetve milyen erőforrások bevonása szükséges megvalósításukhoz. A szervezet szintű, külső erőforrások, személyek bevonását igénylő javaslatok a következők: az érzelmi

kimerültség elkerülése érdekében célszerű lenne ennek folyamatos felülvizsgálata, mérése az éves fizikai orvosi vizsgálatok mintájára. Ezáltal tehát a mentális egészséget a fizikaival egy szinten kezelnék, ahogy Nierengarten (2022) is javasolja. Javasolt lenne a negyedévente kötelezően kiveendő szabadságok számának előírása (tehát minden munkavállaló számára kötelező minden negyedévben legalább egyszer szabadságot kivenni), illetve minden munkavállaló számára kötelezővé tenni legalább évente egyszer két hét egybefüggő szabadság kivételét, aminek megszakítása nem lehetséges. Ezáltal a szervezettől, munkájuktól elvonultan töltődhetnek fel.

Az érzelmi kimerüléssel való megküzdésben segítség lehet az alkalmazotti juttatások körében igénybe vehető dedikált pszichológiai tanácsadás, amit azonban akadályozhat az a jelenség, hogy a munkavállalók általánosságban véve bizalmatlanok ezzel a szolgáltatással kapcsolatban, nem szívesen veszik igénybe az ilyen típusú juttatásokat. Továbbá már az onboarding folyamat során a kötelezően teljesítendő oktatások közé beépíthető egy tájékoztató az érzelmi kimerülésről, annak következményeiről, felismerhető jeleiről és az ezt megakadályozó technikákról, lehetséges segítség kérésről.

Fontos még megemlíteni a kiszámítható, transzparens, mindenki számára nyitott karrierutak, karrierlehetőségek felvázolásának kiemelkedő szerepét. A nyílt kommunikáció támogatásaként fontos az adott pozíciókhoz tartozó fizetési sávok elérhetővé tétele a szervezet összes tagja számára (amennyiben ez jelenleg nem valósul meg). Ez vonatkozik az elérhető nagyobb jutalmak, illetve az éves bónusz számítási módjára is.

A vezető, mint kulcstényező kiválasztásával, képzésével és fejlesztésével kapcsolatos javaslatok a másik nagy csoport. Ezek nem feltétlenül igénylik külső (szervezeten kívüli) személyek bevonását, azonban bizonyos erőforrások allokálása megvalósításukhoz elkerülhetetlen. Ilyen erőforrások többek között a képzések költsége és a bevont emberi erőforrás (elsősorban a HR osztály munkatársai).

Sarkalatos pont, hogy a vezetők kiválasztása, a szervezeten belüli kinevezésének folyamata, általánosságban az adott üzletbe kinevezendő, felveendő vezető kiválasztása egy, legfeljebb két ember kezében összpontosul, ezáltal lehetővé téve a személyes szimpátia alapján történő kiválasztást, a meglévő vagy éppen hiányzó vezetői kompetenciák teljes mértékű ignorálásával együtt, hiába léteznek a kiválasztásra vonatkozó szervezeti leírások. Tehát a vezetők kiválasztását minden szinten inkább bizottságokra kellene bízni, az adott bolti személyzet tagjainak, illetve HR szakemberek bevonásával.

Lehetőségek végeláthatatlan és kiaknázhatatlan tárházát képzi a vezetőképzés és fejlesztés területe. Ezt két irányból érdemes megközelíteni. Az egyik a vezetők érzelmi intelligenciája fejlesztésének szükséglete. A szervezet fejlesztése céljából a vezető érzelmi intelligenciájának fejlesztése kiemelkedő szereppel bír, általa javíthatók a konfliktuskezelési mintázatok, ez pedig kihat a szervezeti kultúrára (Balázs, 2014), így javasolt lenne a vezetők kötelező oktatásai közé az érzelmi intelligencia fejlesztését célzó tréningeket beépíteni, illetve ezek hatékonyságának folyamatos visszamérését és legalább évenkénti ezzel kapcsolatos továbbfejlesztő tréningek megtartását.

A másik irány a PERMA rendszer alapján kialakítható, munkahelyi jól-létet, támogató és a csendes kilépés jelenségének megelőzését elősegítő szervezeti kultúra megteremtéséhez és fenntartásához szükséges vezetői készségek és eszközök fejlesztésének a vezetőképzés és - fejlesztés egyik alapvető pillérévé tétele. Ennek célja a pozitív pszichológia alkalmazása a munkahelyi gyakorlatban (Stillman, 2016). A munkaboldogság két fő faktora e szerint a pozitív emberi kapcsolatok és az elért cél, teljesítmény, ez alapján pedig ezek a vezetők számára a legfontosabb elsajátítandó készségek. A vezetőképzés és fejlesztés egyik alapköve kell, hogy legyen ennek a témának az oktatása, amit folyamatos ellenőrzéssel (például 360 fokos értékelések által, dolgozói elégedettség méréssel), visszaméréssel nyomon követnek. A vezetőknek képessé kell válniuk tudatosan alkalmazni a fent említett faktorok kialakításához, eléréséhez szükséges gyakorlatokat. Ilyen gyakorlatok, többek között, az egyéni teljesítmény elismerése, a munkavállaló egyéni ambícióinak, céljainak összeillesztése a szervezeti célokkal (erre remek lehetőség az éves teljesítményértékelés), a munkatársakkal való kétirányú kommunikáció elősegítése, és mindenekelőtt az, hogy lehetővé tegyék számukra, hogy pozitív közösségi élményeket élhessenek át a munkahelyen. E javaslat előnye, hogy viszonylag alacsony költségek mellett érhető el magas hatásfok (Seligman, 2016).

2.3.2 Kialakult jelenségek kezelésére irányuló javaslatok

A megelőzés egyszerűbb és hatékonyabb, mint a kialakult probléma kezelése, visszafordítása. Hangsúlyos a folyamatos munkavállalói elégedettség mérések elemzésének fontossága, illetve javasolt a kérdések közé beépíteni a csendes kilépést mérő kérdéseket.

A munkavállaló újbóli bevonását a szervezetbe egyfajta „re-onboarding" folyamatként lenne javasolt végrehajtani. Ennek keretében, amennyiben érzékelhetővé válik, hogy a munkavállaló már a csendes kilépést választotta, az első lépés a munkavállaló eltávolítása jelenlegi pozíciójából és olyan

pozícióba való áthelyezése, ahol új közvetlen felettese lesz. Bizonyos ponton túl – és munkavállaló csendes kilépése azt jelzi, hogy túljutott ezen a bizonyos ponton – a vezető-beosztott kapcsolat nem javítható már meg olyan mértékben, hogy az adott vezető képes legyen visszafordítani a jelenséget, és visszaintegrálni a munkavállalót a szervezetbe. Személyes konfliktusok esetén is alkalmazható ez a módszer hatékony megoldásként, amikor a konfliktus kulcsfigurája eltávolításra kerül (Borgulya, 2010). Tehát a munkavállalóval, mielőtt megkezdi a munkát új pozíciójában, egy problémafeltáró interjú elkészítése után, részletes terv kerülne kidolgozásra a munkavállaló és új felettese által a munkavállaló és céljai figyelembevételével, fejlesztésével kapcsolatban, a tervhez határidőket, felelősöket, mérőszámokat hozzárendelve, aminek folyamatos nyomon követese és az erről való beszámolás a HR osztály felé a vezető feladata. Ezek után kezdődhet az adott munkavállaló újbóli végigvezetése az onboarding folyamaton.

A szervezettel, illetve a munkahellyel való elégedettség javítása érdekében célszerű az előzőekben már felvázolt vezetői kiválasztási rendszer bevezetése, a vezetői képzési és fejlesztési rendszer a korábban meghatározott irányelvek szerinti továbbfejlesztése, továbbá a karrierutak és bérezési rendszer átláthatóvá tétele szervezeti szinten.

Javaslatok összegzése a hatás-ráfordítás tükrében

3. Ábra: Javaslatok szemléltetése a hatás ráfordítás mátrixban
Forrás: Saját szerkesztés Miro (2023) alapján

A fenti ábra a hatás-ráfordítás mátrixban összegzi a megfogalmazott javaslatokat. Rövid távon az alacsony ráfordítást igénylő, de magas hatásfokkal bíró gyors győzelem (Quick win) kategóriába tartozó javaslatok megvalósítása, míg hosszútávon a magas ráfordítást igénylő és magas hatással rendelkező kulcsprojektek (Major projects) megvalósítása javasolt elsősorban. Ezek után következnek csak a másik két kategóriába tartozó javaslatok, amennyiben a szervezet erőforrásai ezt lehetővé teszik.

3 Összefoglalás

A szekunder kutatás eredményeként a csendes kilépés Hirschman a munkával való elégedetlenségre adott válasz modellje mentén értelmezhető a legpontosabban. A vezető tekinthető kulcstényezőnek, a vezető érzelmi intelligenciájának fejlesztése által javíthatók a konfliktuskezelési mintázatok és ezáltal a munkahelyi légkör. Továbbá a vezető rendelkezésére álló eszköztár által a PERMA szemléletmóddal (Seligman, 2016) összhangban növelhető a munkahelyi jól-lét (well-being) és általa a munkavállalók elkötelezettsége, motivációja, amely kihat az egész szervezet teljesítményére.

A csendes kilépés jelenségének vizsgálata jelen tanulmányban a munkaerőpiac egy részére szűkült le, az élelmiszer jellegű vegyes kiskereskedelemre. A primer kutatás fő célja az ebben a szektorban dolgozók körében a jelenség elterjedtségének felmérése, kialakulásának okainak feltárása volt, a közvetlen felettessel való kapcsolatuk és a munkával való elégedettségük mentén. A felmérés kvantitatív, kérdőíves formában került kivitelezésre.

A felvázolt háromkomponensű modell alapját a csendes kilépés a munkával való elégedetlenségre adott válasz modellként való értelmezése adja. Ezt a modellt Hirschman dolgozta ki és Argyris fejlesztette tovább. Mindezek mentén, értelmezésem szerint a csendes kilépést három fő komponens együttes megléte teszi felismerhetővé, ezek pedig a következőek: a munkavállaló nem teljesít maximálisan a munkahelyén, előfordul, illetve jellemző, hogy munkaidejében nem a munkájával foglalkozik, és ha lehetősége nyílna rá, habozás nélkül munkahelyet váltana. A primer kutatás alátámasztotta, hogy mindhárom komponens, csendes kilépést jelző jellemző jelen van az élelmiszer kiskereskedelemben dolgozó munkavállalók körében.

A munkával, szervezettel és a vezetővel való elégedetlenség összekapcsolható a csendes kilépéssel. A kitöltő munkavállalók elég nagy arányban voltak elégedetlenek a munkájukkal, szervezetükkel, közvetlen felettesükkel, ezzel párhuzamosan pedig nagy arányban jellemző volt a csendes kilépés három komponense a körükben.

Ezek mentén kerültek kidolgozásra a javaslatok a csendes kilépés jelenségének prevenciója, illetve a már kialakult jelenség kezelése érdekében. A megfogalmazott javaslatok a hatás-ráfordítás tükrében kerültek értékelésre, csoportosításra.

Rövid távon a nagy hatást kiváltó, de mindössze alacsony ráfordítást igénylő javaslatok megvalósítása ajánlott, ezek közé tartozik a negyedévente kötelezően kiveendő szabadságok számának előírása, az évente egyszer egybefüggő két

hét szabadság kötelező kivétele és a pozíciókhoz tartozó fizetési sávok, illetve a bónuszok, jutalmak transzparens kommunikációja a munkavállalók felé.

Hosszútávon a szintén nagy hatást kiváltó, de ezzel együtt magas ráfordítást is igénylő, kulcsprojektek megvalósítása javallott, ilyen javaslatok az érzelmi kimerülés éves mérése a munkavállalók körében, a mindenki számára nyitott, átlátható karrierutak kidolgozása, illetve a vezetővel kapcsolatos javaslatok: a vezetői kiválasztás átdolgozása, a vezetőképzési, fejlesztési rendszer átformálása az érzelmi intelligencia és a PERMA szemléletmód középpontba helyezésével. Továbbá ide tartozik a „Re-onboarding" folyamat bevezetése is a már kialakult csendes kilépés jelenség kezelésére.

Irodalom

Bakacsi Gyula (2004), *Szervezeti magatartás és vezetés*. Budapest: Aula.

Balázs László (2014), *Érzelmi intelligencia a szervezetben és a képzésben*. Miskolc: Z-Press

Bellah, Robert –Madsen, Richard –Sullivan, William – Swidler, Ann –Tipton, Steven (1985). *Habits of the heart*. Berkeley: University of California Press.

Borgulya Istvánné Vető Ágnes Ágota (2010), *Kommunikációmenedzsment a vállalati értékteremtésben.* Budapest*:* Akadémiai Kiadó Zrt.

Cambridge Dictionary (2024). *quiet quitting* https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/quiet-quitting#google_vignette

Espada, Mariah (2022, augusztus 23.). *Employees Say 'Quiet Quitting' Is Just Setting Boundaries. Companies Fear Long-Term Effect. Time: Future of Work.* https://time.com/6208115/quiet-quitting-companies-response/

Freudenberger, Herbert; Richelson, Geraldine (1981*), Burn-out: The High Cost of High Achievement.* Garden City, New York.: Bantam Books

Grün, Anselm (2016), *Hogyan kerüljük el a kiégést?* Budapest: Jel Kiadó.

Hancock, Bryan –Schaninger, Bill (2022) *Quiet quitting and the year-end review|McKinsey* https://www.mckinsey.com/capabilities/people-and-organizationalperformance/our-insights/quiet-quitting-and-performance-management?

Hersey, Paul (1995), *A helyzetorientált vezető: vezetés eltérő helyzetekben*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

HOUSE, Robert J.; HANGES, Paul J.; JAVIDAN, Mansour; DORFMAN, Peter W.; GUPTA, Vipin. (2004). Culture, leadership, and organizations: The GLOBE study of 62 societies. SAGE Publications.

MASLACH, Christina; JACKSON, Susan E.; LEITER, Michael P.; SCHAUFELI, Wilmar B.; SCHWAB, Richard L. (2022). Maslach Burnout Inventory (MBI)—Assessments, Tests. https://www.mindgarden.com/117-maslach-burnout-inventory-mbi

Maslach, Christina –Leiter, Michael P. (2021, március 19.*). How to Measure Burnout Accurately and Ethically, Harvard Business Review* https://hbr.org/2021/03/how-to-measure-burnout-accurately-and-ethically

Nierengarten, Mary Beth (2022). *Should There Be an Annual Mental Health Assessment?* https://www.medcentral.com/behavioral-mental/annual-psychiatric-psychological-assessments-in-united-states

Seligman, Martin (2016), *Flourish - élj boldogan! - A boldogság és a jól-lét radikálisan új értelmezése.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Siegel, Laurence –Lane, Irving (1982), *Personnel and Organizational Psychology*. Homewood, Illinois: Richard D. Irwin.

Stillman, Jessica (2022). *„Quiet Quitting" Is Just a Trendy New Name for a Very Old Idea*. https://www.inc.com/jessica-stillman/quiet-quitting-hiring-engagement.html

Szabó István (2017.). *Vállalkozás: Az ember céget választ, de vezetőt hagy ott*. https://hvg.hu/kkv/20170505_szvetelszky_zsuzsa_pletyka_vallalati_kommunikacio_az_ember_ceget_valaszt_de_vezetot_hagy_ott

Weiss, David J. (2022). *(MSQ) Minnesota Satisfaction Questionnaire | Vocational Psychology Research.* https://vpr.psych.umn.edu/node/26

Reaktortartályok anyagszerkezeti problémáinak áttekintése

Glick Cirel

1 Bevezetés

A világ első mesterséges atomreaktorát, a Chicago Pile-1-et (röviden CP-1) a Chicagói Egyetemen állították üzembe 1942. december 2-án. A kísérletet Enrico Fermi vezette, akinek csapata – köztük Szilárd Leó, Walter Zinn és mások – a Manhattan-terv keretében dolgozott. A reaktor egy körülbelül 7,6 méter széles és 6 méter magas grafit „halomból" állt, amelybe urán-oxid és uránfém tömböket helyeztek el, összesen több tonna anyagot felhasználva. A grafit moderátorként, az urán pedig hasadóanyagként szolgált. Pontosan 15:25-kor George Weil kihúzta az utolsó szabályozórudat, és létrejött az első ember által létrehozott, önfenntartó láncreakció – ezzel elkezdődött az atomkor.

A korabeli biztonsági előírások még kialakulóban voltak, így a CP-1 nem rendelkezett modern védelmi elemekkel: sem vastag betonárnyékolással, sem nyomásálló reaktortartállyal, sem külső containmenttel. A reaktor egy elhagyatott squash-pályán, a Stagg Field futballstadion lelátói alatt kapott helyet, Chicago belvárosában. A kísérlet sikeresen igazolta, hogy a nukleáris láncreakció szabályozható, és kis teljesítményen (mindössze néhány watt, később kb. 0,5 kW) stabilan tartható. A berendezés mindössze néhány órán át üzemelt kritikus állapotban, majd leállították.

A Chicago Pile-1 nem rendelkezett hagyományos értelemben vett reaktortartállyal, amely ma a modern nyomottvizes vagy forralóvizes reaktoroknál a magot védi a külső behatásoktól, és biztosítja a nyomás alatti hűtőközeg keringését. A CP-1 grafit halom szerkezete nem volt nyomásálló, és nem tartalmazott folyékony hűtőközeg keringetését sem – mindez tükrözte a korai kísérleti fázist. A siker ellenére a kutatók tisztában voltak a kockázatokkal: egy esetleges elfajuló reakció esetén a sugárzás és a hőmérséklet-emelkedés veszélyt jelenthetett volna, de a fizikai tulajdonságok (negatív hőmérsékleti együttható, kadmium rudak) lehetővé tették a gyors leállítást.

A reaktor 1943 februárjáig üzemelt, majd leszerelték, és anyagait felhasználva építették újjá az Argonne Nemzeti Laboratórium területén (Chicago Pile-2 néven, immár betonárnyékolással). A CP-1 kísérlete alapvető mérföldkő volt: bebizonyította a nukleáris hasadás szabályozhatóságát, hozzájárult a plutóniumtermelő reaktorok (pl. Hanford) tervezéséhez, és megalapozta a későbbi nukleáris energiatermelés technológiáit. Ugyanakkor rávilágított a biztonság fontosságára: a mai reaktortartályok – vastag falú, alacsony ötvözetű acélból készült nyomástartó edények, belső korrózióálló ausztenites bevonattal – éppen az ilyen korai tapasztalatok miatt váltak a nukleáris üzemek legkritikusabb, legbiztonságosabb elemeivé.

A reaktortartály ma már nem csupán tartalmazza a reaktormagot és az üzemanyag-kazettákat, hanem védi azokat mechanikai, termikus és sugárzási hatásoktól, miközben biztosítja a hatékony hűtést és a nyomás megtartását. Sérülésének valószínűsége az új atomerőműveknél jogszabályilag 10^{-7} / reaktorév alatt kell maradjon. A CP-1 óta eltelt évtizedekben a reaktortartályok anyagszerkezete, gyártástechnológiája és öregedési folyamatai intenzív kutatás tárgyává váltak, hogy a nukleáris energia biztonságosan és hosszú távon hasznosítható maradjon.

2 A reaktortartály tulajdonságai

A reaktortartály hengeres nyomástartó edény, anyaga alacsony és közepes teljesítményű atomreaktorok esetében 15–25 cm vastag perlites acél (jellemzően Ni, Mo, Cr, Mn ötvözőanyagokkal) 3–10 mm ausztenites acél plattírozással a korrózió védelem miatt. Benne szabályozó- és biztonságvédelmi rudakat találunk, vezetőcsövek vannak számukra és a mérések részére kialakítva, melyek átvezetései a fedélen vannak.

A reaktortartálynak az aktív zónát kell megvédenie, az üzemanyag kazettákat a helyükön tartania, hogy megfelelő hűtést kapjanak. Biztonsági szempontból a reaktortartály a legfontosabb az atomreaktorban, ez egy különleges szerepű, anyagú, hatalmas berendezés, ezért gyártása nehéz, kevés ország képes rá. Sérülésének valószínűségét az új atomerőművek esetén 10^{-7} / reaktorév alatt kell tartani.

3 A reaktortartály anyagának degradációs folyamatai

Idővel degradációs folyamatok indulnak meg az anyagában, ami befolyásolja az élettartamát és a működés biztonságát. Ezek a mechanizmusok:

Sugárzás okozta ridegedés: A sugárzás a fémek atomjainak ionizációját idézi elő, ami miatt a kristályszerkezet megváltozik. Ez a ridegedéshez és a törékenységhez vezet.

Hő hatására bekövetkező öregedés: A hő a fémek kristályszerkezetének megváltozását okozhatja, ami a ridegedéshez és a törékenységhez vezethet.

Temperálási ridegedés: A temperálási ridegedés a hőmérséklet-változások hatására következik be. A hőmérséklet-változások a kristályszerkezetben feszültségeket okoznak, ami ridegedéshez és a törékenységhez vezethet.

Az anyag kifáradása: Az anyag kifáradása a terhelés hatására következik be. A terhelés hatására a kristályszerkezetben mikrotörések keletkeznek, amelyek idővel összeadódhatnak.

Korrózió: A korrózió a reaktortartály anyagának lebomlását jelenti, amelyet kémiai vagy elektrokémiai folyamatok idéznek elő. A reaktortartályban a korróziót a hűtőközegben található bórsav okozhatja.

Kopás, pontosabban friccionális kopás: Ez a kopás akkor fordul elő, amikor két felület egymással szemben súrlódik. A súrlódás miatt a felületek egymáshoz dörzsölődnek, ami a felületek anyagának elvesztéséhez vezet.

Mivel a reaktortartály olyan berendezés, amelynek a sérülését gyakorlatilag ki kell zárni, de degradációs folyamatok zajlanak az anyagában, életbevágó tisztázni, hogy az adott öregedési folyamat befolyásolja-e azt, hogy az adott alaktrész biztonsági funkcióját el tudja látni az atomerőmű üzemideje során.

4 Korrózió okozta reaktortartály-károsodások valós példákkal

4.1 Davis-Besse Atomerőmű 2002

A reaktortartály-fedelek átvezetéseit ellenőrizték, amikor a Davis-Besse atomerőmű munkatársai a kupola tetejének közelében kb. 20 cm hosszúságú üreget fedeztek fel. [2] Az üreg egy szivárgó átvezetés mellett volt, melyben a reaktortartály falán átmenő axiális repedés keletkezett, a reaktorburkolatnak egy olyan területén, a fedelén, amelyet bórsavlerakódások borítottak be évekig. Az üreg átért az alacsonyan ötvözött acélból készült fedélen, és a rozsdamentes acélból készült burkolatban végződött a reaktortartály-fedél belső oldalán (1. ábra).

1. ábra: Davis-Besse atomerőmű tartályferdél-korróziója. [3] és [4]

A kialakulásának oka, hogy a reaktortartály anyaga, a perlites acél, nem korrózióálló, csak a plattírozás, azaz a belső burkolat az. A reaktortartály fedelén vannak szabályozórúd átvezetések, csövek a szabályozó és biztonságvédelmi rudak részére. Az egyik ilyen csőben repedés keletkezett, amin keresztül a primer köri közeg elérte a reaktortartály anyagát, és a korrózió nagy méretű üreget okozott benne az átvezetés mellett. Szerencsére a primer köri nyomást a nem erre tervezett belső burkolat megtartotta. A bórsavkorrózió tehát biztonsági szempontból jelentős.

A nyugati PWR-ek primer köri hűtőközege bórsavat és lítium-hidroxidot tartalmaz, pH-ja 25°C-on 4,2 és 10,5 közötti. A szivárgó primer hűtőközegben lévő bórsav a szénacél és az alacsonyan ötvözött acél alkatrészek oldódási korróziójához vezethet. A korrózió mértéke az oldat pH-jától, hőmérsékletétől és a benne lévő bórsav koncentrációjától függ.

Egyes tanulmányok azt mutatták, hogy az acél korróziójának mértéke 8 és 9,5 közötti hűtőközeg pH-értékeknél hatszorosa a 10,5 és 11 közötti pH-értékeknél tapasztaltaknak [5].

Mivel a hőmérséklet a víz forráspontjáig emelkedik, a víz elpárolog, az oldat koncentrálódik, a korrózió sebessége megnő, a koncentrált bórsav pedig 95°C-on erősen korrodáló hatású.

4.2 Turkey Point atomerőmű 1987

A Turkey Point atomerőmű 4. blokjában az erőmű személyzete egy több mint 230 kg-os bórsavkristályt talált a reaktortartály-fedélen, és a biztonsági és szabályozó rudak vezetőcsöveiben is volt belőle. A bórsav eltávolítása és a fedél tisztítása után súlyos korróziót fedeztek fel több területen [6].

A bórsav felhalmozódásának oka egy alsó műszercső-tömítés szivárgása volt. Egy leállás alatt kis szivárgást észleltek 1986 augusztusában, kis mértékű bórsavkristály felhalmozódás volt. 1986 októberében, egy nem ezzel kapcsolatos leállás során a személyzet egy kb. 0,03 m^3-nyi bórsavkristályt talált a fedélen, ezt követően eltávolították a kristályokat. Mindkét esetben úgy ítélték meg, hogy a szivárgás mértéke elfogadható a további működéshez.

Azonban a reaktor bór tartalmú hűtőközege, amely a műszercső tömítéséből szivárgott, a szigetelés alatt a fedélhez jutott, károkat okozott benne. Ezenkívül bórsavat tartalmazó gőzök kerültek a biztonságvédelmi és szabályozó rudak meghajtó mechanizmusának hűtőtekercseibe, és ott kristályokat képeztek. Számos alkatrész tönkrement [6]. A 2. ábra mutatja a Turkey Point fedelének korrodált területeit.

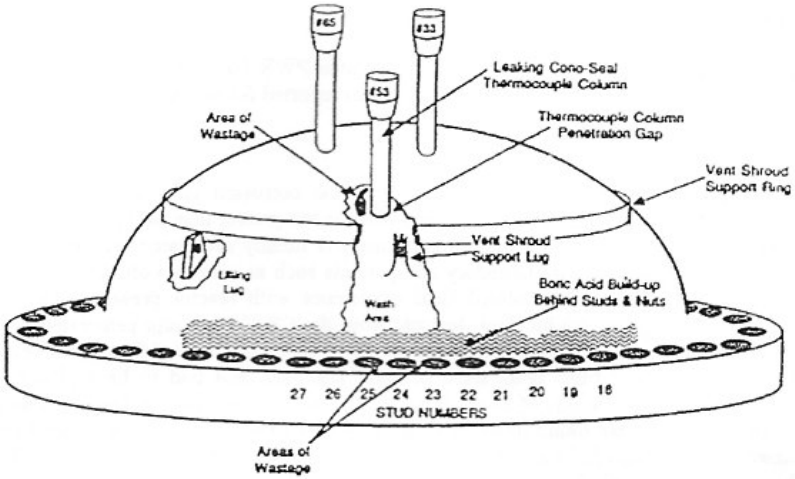

2. ábra: Turkey Point fedelének korrodált területei. [7]

5 Tapasztalatok a gyártás során keletkezett anyaghibákkal

A másik hibaforrás az anyaghibák jelenléte: Belgiumban és Svájcban felfedeztek anyaghibákat a reaktortartály anyagában, amelyek valószínűleg a gyártás során keletkeztek a gyártástechnológia miatt. A reaktortartály anyaga nem teljesen homogén, az anyaghibák évtizedekig benne vannak a reaktortartály anyagában. Új anyagvizsgálati módszer bevezetésekor bukkannak rá ezekre a kezdetektől ott lévő szerkezeti hibákra.

5.1 Hidrogénpelyhesedés [8] 2012

A Doel-3 atomerőmű egyik reaktorában ultrahangos üzem közbeni ellenőrzések során a bevonat alatti rétegben repedést kerestek a reaktortartály anyagában. Nem találtak, de felfedeztek közel lamináris indikációkat főként a reaktortartály alsó és felső héjában. Hasonló ellenőrzést hajtottak végre a Tihange 2 atomerőműben, ahol szintén ezt tapasztalták, ezeket hidrogénpelyheknek nevezték el.

Akusztikus emissziós vizsgálattal a reaktortartály különböző területeit átvizsgálták. Sok anyagszerkezeti hibát találtak, főleg a reaktortartálynak abban a magasságában, ahol az aktív zóna van. A hibák szinte rétegesen és klasztereket formálva jelentek meg. Vizsgálták az okát ezeknek a hibáknak, azt, hogy a kezdetektől jelen voltak-e az anyagban, van-e változás a méretükben/számukban, hogyan befolyásolják a reaktortartály épségét, és azt, hogy ilyen anyagszerkezeti hibákkal meg lehet-e őrizni a reaktortartály integritását az üzemidő végéig.

Az alább következtetésekre jutottak: a hidrogénpelyhesedés legvalószínűbb eredete az 1,5 ppm nagyságrendű hidrogéntartalom. 0,8 ppm kritikus koncentrációnak tűnik a hidrogénpelyhesedés tekintetében. Nincs nyoma dehidrogénezéses hőkezelésnek a gyártási folyamat leírásában az RDM-nél (Rotterdamsche Droogdok Maatschappij). A hibák, melyeket hidrogénpelyhesedésnek neveztek el, kvázi-lamináris orientációjúak, tipikus méretük 4-14 mm. Amikor a hidrogénpelyhesedés feltételei teljesülnek, akkor nagy számban jelennek meg, és makroszegregációs területekhez kapcsolódnak. A hibák alakja megfelel a makroszegregáció alakjának a reaktortartály anyagában, és nem várható időbeli fejlődés.

Így arra a következtetésre jutottak, hogy a hidrogénpelyhek a gyártástól fogva jelen vannak az anyagban.

Annak a kérdésnek az eldöntésére, hogy van-e akusztikus emissziós érzékelőkkel kimutatható fejlődés ezeknek a hibáknak a méretében, a reaktortartályokat terhelési tesztnek vetették alá 120 °C hőmérsékleten, 175 bar nyomáson. A terhelés utáni ellenőrzés a hibák eloszlását hasonlónak találta a korábbihoz, az amplitúdó- és méret ingadozások jóval az előre megállapított tűréshatár alatt voltak. Az eredmény azt erősítette meg, hogy a terhelési teszt nem okozott méretváltozást.

A pelyhesedést befolyásoló tényezők a legrosszabb feltételek között erősen szegregált területeket, úgynevezett szellemvonalakat eredményeztek. Megállapították, hogy a hidrogén szegregálódik a szellemvonalakban, a mikrostruktúra törékenyebb (edzett martenzit), a feszültségek nagyobbak lettek a zárványok és fázisátalakulás miatt (3. ábra).

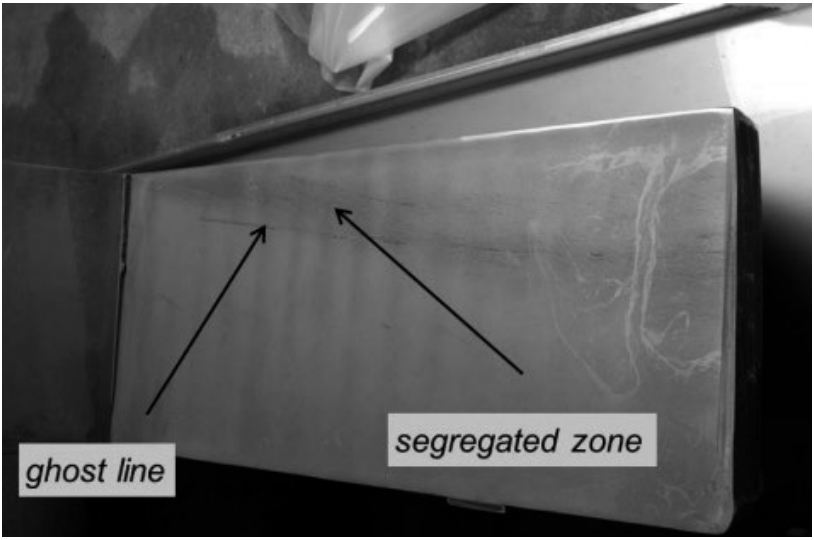

3.ábra: Erősen szegregált területek, szellemvonalak. [8]

Ezek befolyásolják a reaktortartály szerkezeti integritását. A 4. ábra mutatja, hogy milyen igénybevétel hat a reaktortartályra. Hőmérsékleti és nyomás feszültségek. Ezen feltételek között kell tudni biztosítani, hogy az anyag ellenálljon a működés során jelentkező terhelésnek. Amikor a terhelés olyan, hogy a radiális feszültségek jóval kisebbek, mint a tangenciális és az axiális feszültségek együttesen, akkor nagyon megnő a lamináris hibák kialakulásának az esélye [9]. Ekkor az alábbi ábrán látható módon a rétegben makroszegregáció jön létre, benne hidrogénpelyhekkel:

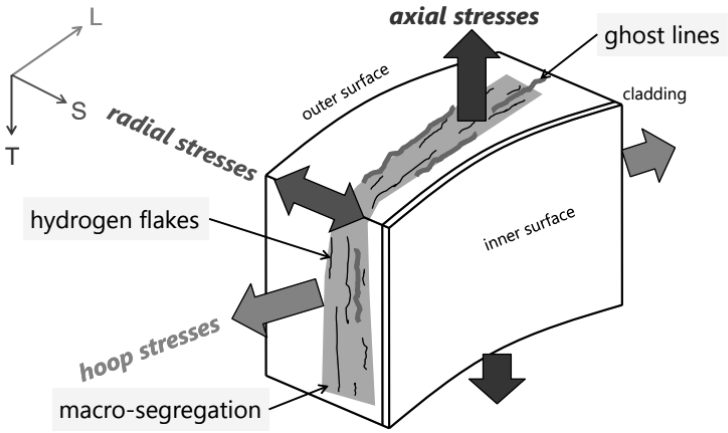

4. ábra Makroszegregációban hidrogén pelyhek. [8]

Besugárzás hatására azonban a ridegedés miatt a tiltott zóna és az üzemelési ablak határát képező p-T görbe eltolódik magasabb hőmérsékletek irányába, az eltolódás mértéke pedig függ a reaktortartály anyagának kémiájától. Megvizsgálták, hogy milyen hatása van a hidrogénpelyheknek, a szegregációnak, a minta tájolásának és a szellemvonalaknak erre a görbére, tovább tolják-e annak az átmenetnek a kritikus hőmérsékletét a magasabb hőmérsékletek irányába, amikor a szívós tartományból átkerül az anyag a rideg tartományba (5. ábra).

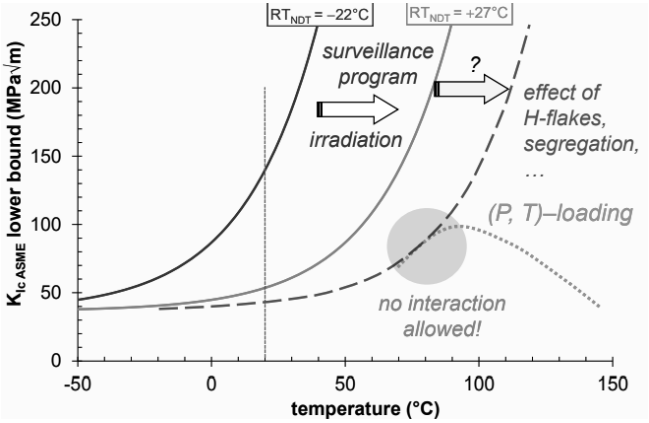

5. ábra: Besugárzás hatására a ridegedés miatt a p -T görbe eltolódik magasabb hőmérsékletek irányába. [8]

Megvizsgálták, hogy az ún. nulla rugalmassági referencia hőmérséklethez (nil ductility reference temperature (RT_{NDT})) hozzájárulnak-e az alábbi tényezők:

$$RT_{NDT} = RT_{NDT\ init} + \Delta RT_{NDT\ irrad} + \Delta RT_{NDT\ orient} + \Delta RT_{NDT\ macro} + \Delta RT_{NDT\ ghost} + \Delta RT_{NDT\ flakes}$$

Ahol:

$RT_{NDT\ init}$ a kezdeti

$\Delta RT_{NDT\ irrad}$ a besugárzási tag

$\Delta RT_{NDT\ orient}$ a minta pozíció tag

$\Delta RT_{NDT\ macro}$ a makro szegregációs tag

$\Delta RT_{NDT\ ghost}$ a szellem vonalak tag

$\Delta RT_{NDT\ flakes}$ a hidrogén pelyhesedés tag

A tesztek elvégzését követően megállapították, hogy a minta tájolásának nincs hatása az átmenet kritikus hőmérsékletére, a makroszegregációnak nincs hatása a be nem sugárzottanyagokra, viszont van korlátozott hatása a besugárzott anyagokra. A szellemvonalaknak nincs hatása az átmenet kritikus hőmérsékletére.

Fentiek alapján $RT_{NDT\ EOL} = RT_{NDT\ initial} + \Delta\ RT_{NDT\ irradiation} + 50\ ^{o}C$

EOL az end of lifetime, az üzemidő időtartama.

A vizsgálatok megerősítették, hogy a kritikus hőmérséklet eltolódása a magasabb hőmérsékletek irányába, amikor a szívós tartományból átkerül az anyag a rideg tartományba, jóval a határérték alatt marad minden normál és baleseti körülmény között, ezzel a szerkezeti integritás megerősítést nyert. A vizsgálat szerint a makroszegregáció megváltoztatja a helyi kémiát, és befolyása van a besugárzási hatásra.

A belga tartályokat a hetvenes években gyártották. A reaktortartályok üzembe helyezésekor a hidrogénpelyhesedés már jelen volt és stabil volt. Az elvégzett anyagvizsgálatok szerint a pelyhesedés következtében további 50°C eltolódás az RT_{NDT} értékében lehetséges. Ezt valószínűségi elemzések megerősítették, ezért a szerkezeti integritást jelentős biztonsági ráhagyással megerősítették, tesztelték.

5.2 Alumínium-oxid zárványok [10] 2015

A Beznau-1 reaktortartály anyagának üzem közbeni ellenőrzése során ultrahangvizsgálattal indikációkat találtak. A kiváltó okuknak és a tartályra gyakorolt

hatásuknak a meghatározásához vizsgálat indult: NDE és validálás; kiváltó ok elemzés és anyagjellemzés; valamint szerkezeti integritáselemzés.

Arra a következtetésre jutottak, hogy az anyagban található alumínium-oxid (Al_2O_3) zárványok voltak az indikációk kiváltó okai; az alumínium az acélöntési műveletekből származik. Abban az időben szokás volt alumíniumot hozzáadni, hogy az acél megszilárdulása előtt az olvadt acélban lévő oxigént megköthessék.

A vizsgálatok szerint az RPV alapanyagában található alumínium-oxidok nincsenek negatív hatással az acél mechanikai tulajdonságaira besugárzás nélküli állapotban; továbbá nincs hatásuk a neutronok által keltett ridegtörést meghatározó mechanizmusokra. [10]

Arra a következtetésre jutottak, hogy a reaktortartály integritása minden üzemi és baleseti körülmények között megmarad, és minden műszaki követelmény teljesül, még az Al_2O_3 zárványokat repedésként modellező, nagyon konzervatív megközelítés esetén is.

5.3 Szén dúsulás [11] 2014

Szén dúsulást tapasztaltak a Flamanville-3 EPR esetében, mely reaktortartályának (6. ábra) alsó fenék lemeze öntéssel készült.

6. ábra: A flamanville-i EPR-reaktor tartálya.[11]

Az öntvényben a széntartalom nem egyenletes, így az acéltuskó azon részét, ahol a széntartalom a legmagasabb, a gyártási folyamat során le kell metszeni, erre azonban csak részben került sor. Így az EPR fenekét olyan öntvényből készítették el, amiben volt szén dúsulás (7. ábra). Terjedelmi okokból tanulmányomban nem, de a francia nukleáris hatóság tudományos testülete által készített jelentésben olvashatunk az eset részleteiről [11]. A szénnek a többletjelenléte ebben a zónában csökkenti az anyag ellenállóképességét repedések terjedésével szemben, ennek ellenére arra a következtetésre jutottak, hogy a hiba nem okoz biztonsági problémát.

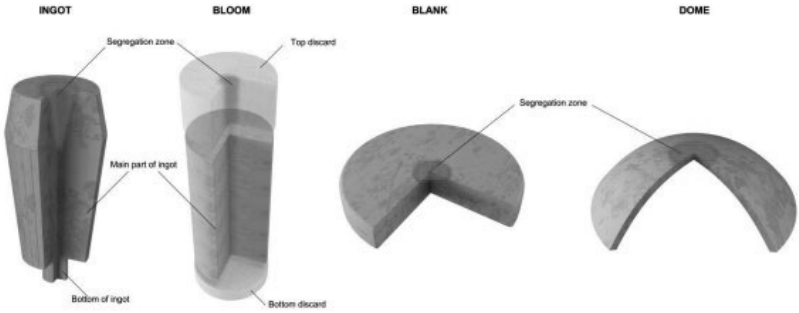

7. ábra: A pozitív makroszegregáció helyzete a kovácsolás során.[11]

6 *Gyártástechnológia javítása*

A reaktortartály anyagának degradációs folyamatai jelentősen befolyásolhatják annak élettartamát és biztonságát. Ezért fontos a reaktortartály anyagának állapotát folyamatosan ellenőrizni, hogy a szükséges intézkedéseket időben meg lehessen tenni. A reaktortartály korróziójának mérséklésére a következő intézkedések hatékonyak lehetnek: a hűtőközeg pH-jának és koncentrációjának szabályozása csökkentheti a bórsav által okozott korrózió mértékét. A gyártástechnológia javítása csökkentheti az anyagszerkezeti hibák kialakulásának valószínűségét. A reaktortartály anyagának folyamatos ellenőrzése lehetővé teszi a korrózió korai felismerését és a szükséges javítások elvégzését.

A reaktortartály anyagának degradációs folyamatainak jobb megértése érdekében további kutatásokra van szükség. Ezek a kutatások segíthetnek a hatékonyabb korrózióvédelmi intézkedések kidolgozásában, valamint az anyagszerkezeti kutatások fontos szerepet játszanak a gyártástechnológia fejlődésében. Új anyagok kifejlesztésével, a meglévő anyagok tulajdonságainak

javításával és a gyártási folyamatok optimalizálásával az anyagszerkezeti kutatások új lehetőségeket nyithatnak meg a gyártástechnológia számára, ilyen új gyártástechnológia lehet a cold spray eljárás.

6.1 Cold spray

A cold spray-technológia eredetileg egy olyan fizikai bevonatképzési eljárás, amelyben acélötvözetből készült, nagy sebességgel (1000-2000 m/s) kilövellő részecskéket egy ütközési felületen rögzítenek, felületek bevonására alkalmazzák. A fémrészecskék összeolvadnak a felülettel, és egy erős és tartós bevonatot képeznek.

A cold spray eljárás számos előnnyel rendelkezik, amelyek miatt már többekben felmerült, hogy reaktortartályok gyártásához kellene használni, ilyen tulajdonságai a magas szilárdság és ütésállóság, jó korrózióállóság, könnyű súly, kisebb gyártási költségek.

Amikor cold spray-technológiával reaktortartályok gyártása során bevonatot képeznek, a reaktortartály felületét megtisztítják és előkészítik a bevonat felhordására. A bevonandó fémrészecskéket nagy sebességgel kibocsátják a reaktortartály felületére. A fémrészecskék összeolvadnak a felülettel, és egy erős és tartós bevonatot képeznek. Ezek a cold spray-bevonatok sima és egyenletes felülettel rendelkeznek, ami csökkenti a hibák kockázatát. Erősek és tartósak, és ellenállnak a hőnek, a korróziónak és a kopásnak. Ez a technológia egyszerű és gyors gyártást tesz lehetővé, ami csökkenti a költségeket. A cold spray-technológia kutatása jelenleg is folyik. A kutatók olyan új módszerek kifejlesztésén dolgoznak, amelyek javíthatják a cold spray-bevonatok minőségét és megbízhatóságát.

A General Electric Company (GE) kutatásokat folytat a cold spray-technológia alkalmazásáról nagy teljesítményű reaktortartályok gyártásához. A GE kutatói arra törekszenek, hogy olyan cold spray-bevonatokat fejlesztsenek ki, amelyek ellenállnak a nagy hőmérsékleteknek és nyomásoknak, amelyeknek a nagy teljesítményű reaktorok ki vannak téve. [12]

A Framatome pedig, ami egy francia nukleáris technológiai vállalat, kutatásokat folytat a cold spray-technológia alkalmazásáról kis teljesítményű reaktorok reaktortartályainak gyártásához. [13]

A. M. El-Baradie, M. J. Heaney, M. A. C. de Brito, M. M. H. M. A. El-Said, R. J. A. R. van der Veen, A. A. El-Khodary viszont [14] egy olyan eljárást dolgoztak ki, amelyben a cold spray-t használják a reaktortartály anyagának kialakításához. Az eljárás során egy forgó alkatrészt megmunkáltak a kívánt alakúra. A forgó alkatrészt bevonták egy réteg rézzel, hogy javítsák a cold spray-technológiával felhordott fémrészecskék tapadását. A forgó alkatrész megadta

a szükséges geometriát. A cold spray pisztolyból kilövellő részecskéket egy fúvóka irányítja a forgó alkatrészre, ahol rögzülnek. Az eljárást vákuumkamrában végezték a lerakott anyag szennyeződésének megakadályozása érdekében. A cold spray-folyamat során a forgódugattyút 1000 fordulat/perc sebességgel forgatták. Az anyagot rétegenként vitték fel, az egyes rétegek vastagsága kb. 0,5 mm volt. A szerzők kísérleteket végeztek a cold spray eljárással készült reaktortartályok vizsgálatára. A kísérletek során megállapították, hogy a cold spray-vel készült reaktortartályok megfelelnek a nukleáris biztonsági követelményeknek.

Az a véleményem, hogy a cold spray-technológia jelentős potenciállal bír javító bevonatokként reaktortartályok élettartam-növelésére.

7 Összefoglalás

A reaktortartály, alacsony és közepes teljesítményű atomreaktorok esetében perlites acél nyomástartó edény, belül ausztenites acél plattírozással. Biztonsági szempontból a reaktortartály a legkritikusabb elem az atomreaktorban, mert bizonyos sérüléseit lehetetlen kikompenzálni. Ez egy különleges berendezés, méretét, anyagát, és szerepét tekintve is, amely az aktív zónát nem csupán tartalmazza, hanem védi, valamint biztosítja, hogy az üzemanyag kazetták a helyükön maradjanak, és megfelelő hűtést kapjanak. A reaktortartály sérülésének valószínűségét új atomerőművek jogszabályban meghatározott követelmény szerint 10^{-7} / reaktorév alatt kell tartani.

Az üzem alatt a reaktortartály anyagában degradációs folyamatok indulnak meg, amelyek befolyásolják mind annak élettartamát, mind a működés biztonságát. Szükséges vizsgálni, és az üzemidő hosszabbítások kapcsán ez a kérdés felértékelődött, hogy az adott degradációs mechanizmus potenciálisan jelentős hatással lehet-e az adott alkatrészére a reaktortartálynak vagy sem. Az is lehetséges, hogy az adott öregedési folyamatnak nincs jelentős hatása az adott alaktrész azon képességére, hogy biztonsági funkcióját a terveknek megfelelően ellássa az atomerőmű üzemideje és üzemidő-hosszabbítása során.

A reaktortartály anyagának degradációs folyamatai a következők:

Sugárzás okozta ridegedés
Hő hatására bekövetkező öregedés
Temperálási ridegedés
Az anyag kifáradása
Korrózió
Kopás

A korrózió a reaktortartály szerkezeti integritását veszélyeztetheti, ami baleesethez vezethet. Ezért fontos a reaktortartály korróziójának folyamatos ellenőrzése. A reaktortartályok gyártása rendkívül összetett folyamat, és ahogyan az anyagvizsgálati módszerek fejlődnek, gyártástechnológiai hibákra derül fény mind a régi, mind az új reaktortartályok esetében.

Munkámban a korrózióval és a gyártástechnológiai hibákkal kapcsolatos atomerőművi tapasztalatokat valós példákon mutattam be, ezek voltak a hidrogénpelyhesedés jelensége Belgiumban, (Doel-3 Tihange-2), az alumínium-oxid zárványok jelensége Svájcban, Beznauban, valamint a széndúsulás Franciaország Flamanville-3 EPR-reaktorában.

Mivel a reaktortartályok nem cserélhetők, az atomerőművek öregedésével a tartályok felügyeleti programjai és a roncsolásmentes anyagvizsgálati módszerek egyre inkább előtérbe kerülnek.

A reaktortartály anyagában zajló degradációs folyamatok csökkentése érdekében is fontos a hűtőközeg pH-jának és koncentrációjának szabályozása, a gyártástechnológia javítása és a reaktortartály anyagának folyamatos ellenőrzése roncsolásmentes vizsgálati módszerekkel.

A reaktortartály anyagának degradációs folyamatainak jobb megértése érdekében további kutatásokra van szükség. Ezek a kutatások segíthetnek a hatékonyabb korrózióvédelmi intézkedések kidolgozásában, valamint az anyagszerkezeti kutatások fontos szerepet játszanak a gyártástechnológia fejlődésében. Új anyagok kifejlesztésével, a meglévő anyagok tulajdonságainak javításával és a gyártási folyamatok optimalizálásával az anyagszerkezeti kutatások új lehetőségeket nyithatnak meg a gyártástechnológia számára, ilyen új gyártástechnológia lehet a cold spray eljárás.

8 Irodalomjegyzék

[1] John F. Ahearne (1980) *The Chicago Pile-1 Criticality Accident*, Nuclear Safety, 24(6), 531-548

[2] US Nuclear Regulatory Commission (2002). Reactor Pressure Vessel Head and Vessel Head Penetration Nozzle Inspection Programs. *NRC Bulletin 2002-02* August.

[3] French.china.org.cn (2011). *Les dix plus importants accidents nucléaires au monde*. http://french.china.org.cn/foreign/txt/2011-03/17/content_22165896_12.htm

[4] Bibel, George (2014). *Davis-Besse 2002 reactor head corrosion*. https://www.researchgate.net/figure/Davis-Besse-2002-reactor-head-corrosion-Scale-is-in-inches-NRC-photos_fig2_264441689

[5] Berry, Warren E. (1971). *Corrosion in Nuclear Applications*. New York: John Wiley and Sons Inc.

[6] O'Neill, A. S. és munkatársai (1988). *Boric Acid Corrosion of Carbon and Low-Alloy Steel Pressure-Boundary Components in PWRs: Final report*. Windsor, CT: Combustion Engineering, Inc.

[7] IAEA (2007). *Assessment and Management of Ageing of Major Nuclear Power Plant Components Important to Safety: PWR Pressure Vessels*. https://www.iaea.org/publications/7735/assessment-and-management-of-ageing-of-major-nuclear-power-plant-components-important-to-safety-pwr-pressure-vessels

[8] van Walle, Eric (2013). *The Detection of Hydrogen Flakes in the Belgian Doel3/Tihange2 Reactor Pressure Vessels*, https://arhiv.djs.si/proc/nene2013/pdf/NENE2013_106.pdf

[9] Dékánné Kovács Judit (2008). *Anyagvizsgálatok - Roncsolásmentes vizsgálati módszerek 1.*, https://www.nive.hu/Downloads/Szakkepzesi_dokumentumok/Bemeneti_kompetenciak_meresi_ertekelesi_eszkozrendszerenek_kialakitasa/5_0275_005_101215.pdf

[10] ENSI (2018). Beznau 1: Aluminium oxide inclusions do not have a negative impact on reactor pressure vessel safety. Swiss Federal Nuclear Safety Inspectorate. https://ensi.admin.ch/en/2018/03/08/beznau-1-aluminium-oxide-inclusions-not-negative-impact-reactor-pressure-vessel-safety

[11] Report to the Advisory Committee of Experts for Nuclear Pressure Equipment (2017). *Analysis of the consequences of the anomaly in the Flamanville EPR reactor pressure vessel head domes on their serviceability*, https://www.irsn.fr/FR/expertise/rapports_gp/Documents/GPESPN/IRSN-ASNDEP_GPESPN-Report_pressure-vessel-FA3_201706.pdf

[12] Ross, K. A. et al. (2021). Assessment of Cold Spray Technology for Nuclear Power Applications. Pacific Northwest National Laboratory (PNNL-30299). https://www.pnnl.gov/main/publications/external/technical_reports/PNNL-30299.pdf

[13] Yeom, H., & Sridharan, K. (2021). Cold spray technology in nuclear energy applications: A review of recent advances. Annals of Nuclear Energy, 150, 107835. https://doi.org/10.1016/j.anucene.2020.107835

[14] Guo, D., Kazasidis, M., Hawkins, A., Leclerc, Z., MacDonald, D., Nouri, S., Ramirez, D., Tremblay, R., Yang, X., Zhao, Y., Chromik, R. R., Sharifi, N., Lee, C., & Jodoin, B. (2022). Cold Spray: Over 30 Years of Development Toward a Hot Future. Journal of Thermal Spray Technology, 31, 866–907. https://doi.org/10.1007/s11666-022-01366-4

A keretezési hatás szerepe a pénzügyi döntésekben a pénzügyi ismeretek függvényében

Szaller Nikolett[1]

1 Bevezetés

A döntéseink mögött meghúzódó motiváló erők számos tudományág kutatóit foglalkoztatják. A közgazdasági modellek racionális emberének (homo oeconomicus) (Andor, 2018) döntései mindig teljesen racionálisak. Azonban a való élet a felállított modellektől sok esetben eltérhet, viselkedésünket irracionális tényezők alakíthatják. A viselkedési pénzügyek a viselkedési közgazdaságtan egyik részterülete (Ritter, 2003), mely az emberek kognitív torzításaira épít, és alapelvei mentén számos gyakorlati szempontból jelentős kutatás végezhető.

Tanulmányom első részében a kutatásom elméleti háttere kerül bemutatásra. Ahhoz, hogy a pénzügyi döntéseket is átszövő irracionális hatásokat jobban meg lehessen ismerni, fontosnak tartottam a kiindulópont, a racionális döntés elméletének bemutatását. Ezen belül megvizsgáltam a mindig racionális döntéseket hozó homo oeconomicus modelljét, valamint a kockázatos vagy bizonytalan helyzetekre alkalmazható várható hasznosság elméletét. A való életbeli racionalitási korlátokra válaszul megjelent viselkedési közgazdaságtani elméletek közül kiemelendő a Simon (1957) által bevezetett korlátozott racionalitás, illetve a Kahneman és Tversky (1979) kutatásainak eredményeként megszülető kilátáselmélet, melynek főbb megfigyeléseire tanulmányomban jelentős mértékben támaszkodtam.

A hasznosságelméleti modellek elveitől eltérő döntéshozásra bizonytalan kimenetelű eseményeknél (Kahneman–Tversky, 1979) épít a kilátáselmélet, mely szerteágazó felfedezésekkel járult hozzá a viselkedési pénzügyek fejlődéséhez. Az egyes jelenségek, illetve az azok bizonyítására végzett kísérletek bemutatására is kitérek, nagyobb hangsúlyt fektetve a primer kutatásban vizsgált tényezőkre. Az aktuális szakirodalmi eredményeket ugyancsak ismertetem.

Kutatásom fő célkitűzése azon kérdés megválaszolása, hogy a pénzügyi/közgazdasági ismeretek és a pénzügyi döntések racionalitása közt fellelhető-e

[1] Egyetem: Eötvös Loránd Tudományegyetem

összefüggés a keretezési hatás vizsgálata során. Simon (1957) a racionális döntések akadályaként említi az információk korlátosságát, azonban felmerülhet a kérdés, a pénzügyi/közgazdasági ismeretekkel rendelkezők a racionális döntéshozással kapcsolatosan megszerzett tudásuknak köszönhetően ezen korlátok között otthonosabban mozognak-e? A közgazdaságtan oktatásának rohamos fejlődése vajon a keretezési hatást vizsgáló döntésekben is megmutatkozik? Ennek megismerésére kérdőívet állítottam össze, melyet Facebookon osztottam meg önkényes és hólabda mintavételt alkalmazva. Primer kutatásomban a felállított hipotézist khi-négyzet-próba segítségével teszteltem, és következtetéseket fogalmaztam meg.

2 *Irodalmi áttekintés*

A racionális választás elméletének lényege, hogy az egyén rendelkezésére állnak alternatívák, továbbá adott a hiedelemrendszere, mely alapján egyes alternatívákat kizár, így szabva korlátot döntéseinek. Az alternatívák társadalmi hatását is ismeri, a számára nyújtott hasznosságuk, így az alternatívák hasznosság szerinti rangsora, azaz az egyén preferenciasorrendje ugyancsak meghatározható (Sato, 2013). Binmore (1998: 335) értelmezésében a racionális döntéshozó célja cselekedeteivel, melyeknek adott egy korlátja, a hiedelemrendszerének megfelelően kialakított várható hasznosság maximalizálása. Az emberek és szervezetek racionalitását vizsgáló elméletek két csoportra bonthatók (Simon 1972: 161): a normatív elméletek azt vizsgálják, hogyan kellene viselkedniük a döntéshozóknak adott cél elérése érdekében bizonyos körülmények között, míg a leíró elméletek a tényeket veszik alapul, azaz, hogy valójában milyen döntések születnek.

2.1 A racionális döntéshozás

A neoklasszikus közgazdaságtan idealizált racionális emberképét (homo oeconomicus) és a racionális viselkedés feltételeit a matematikai modellezésben előrejelzési céllal használják. Andor (2018) értelmezésében a homo oeconomicus korlátlan gondolkodási kapacitással rendelkezik. A társadalmi és erkölcsi normákat figyelmen kívül hagyja döntései meghozatalakor. A szubjektív hasznossággal szemben, mely azt a jelenséget írja le, amikor egyéni preferenciák alapján racionális vágyként definiálhatjuk a haszontalan, közgazdasági szempontból irracionális vágyak teljesülését is, a közgazdaságtan „átlaglényként" tekint a racionális emberre, akinek vágyai az objektív racionalitásnak megfelelően alakulnak. (Andor 2018)

A várható hasznosság elméletében (J. Davis et al., 1998) a döntéshozó bizonytalan kimenetelű eseményekkel szembesül. Knight (1921) kockázatként definiálja a mérhető bizonytalanságot, mely a döntésekre kihat. Bernoulli (1738) a szentpétervári paradoxon segítségével bebizonyította, kockázatos helyzetekkel szembesülve az egyes kimeneteleket azok várható hasznossága szerint súlyozza a döntéshozó a várható értékük helyett. A paradoxon azt vizsgálja, mennyit fizetnének az emberek egy olyan játékért, mely során egy érmét feldobunk egymás után, ameddig fej nem lesz. Amikor fejet kapunk (n-edik alkalom) 2^n Ft lesz a nyeremény. A játék várható értéke ahogy a (1) képletből látható, végtelen, ennek ellenére az emberek nem hajlandóak végtelen nagy összeget fizetni a részvételért.

$$\sum_{i=1}^{\infty} p_i x_i = \frac{1}{2} \cdot 2 + \frac{1}{4} \cdot 4 + \frac{1}{8} \cdot 8 + \cdots = 1 + 1 + 1 + \cdots = \infty \quad (1)$$

p_i: i-edik lehetőség bekövetkezési valószínűsége

x_i: -edik lehetőség várható értéke

Ezen és ehhez hasonló helyzetekre, amikor az egyénnek kockázatos lehetőségek közül kell választania, a várható hasznossági modell alkalmazható (J. Davis et al., 1998). Ez Neumann és Morgenstern (1944) szerint az alábbi várható hasznossági függvénnyel leírható:

$$E(u) = \sum_{i=1}^{n} p_i u_i \quad (2)$$

p_i: i-edik lehetőség bekövetkezési valószínűsége

u_i: -edik lehetőség hasznossága

2.2 A racionális döntéshozás korlátai

A valóságban a racionális döntéshozásnak több korlátja is fennáll, ennek megfelelően a neoklasszikus közgazdasági modell hiányosságaira válaszul egyre nagyobb teret kezdett hódítani a pszichológia elemeire építő viselkedési közgazdaságtan. Megfigyelésekre alapozza kijelentéseit, valamint a racionális választás modelljét elutasítja (Kapeliushnikov, 2015). A korlátozott racionalitás fogalma Simon (1957) nevéhez köthető, mely szerint döntéshozás során az egyén képességei, a rendelkezésre álló idő és információk szabhatnak korlátot a racionalitásnak. Így az optimalizálás helyett a kielégítő döntés meghozatala a folyamat célja. Mullainathan és Thaler (2015) szerint a viselkedési közgazdaságtan megállapításainak figyelembe vétele a piacok vizsgálatánál elengedhetetlen: az arbitrázs korlátainak következtében a piacokon hatékonytalanság lép fel, ezáltal nem csupán racionális (azaz korlátozott racionalitású, nem színtisztán önérdekkövető, hossszútávú érdekeiket figyelmen kívül hagyó) kereskedők lehetnek jelen.

A viselkedési pénzügyek a viselkedési közgazdaságtan egyik részterülete. A kognitív pszichológia és azon belül az emberek kognitív torzításai meghatározzák a modelleket, melyeket az egyes események vizsgálatánál alkalmazhatók (Ritter, 2003). Kahneman és Tversky tanulmányai nagy mértékben formálták ezt a tudományterületet, melynek tanulmányom szempontjából leginkább releváns megállapításait a következő alfejezetekben ismertetem. Kahneman és Tversky (1979) a bizonytalan kimenetelű helyzetekben való döntéshozással kapcsolatban végeztek kísérleteket, melyek segítségével bebizonyították, hogy sokszor nem a hasznosságelméleti modelleknek megfelelően döntenek az emberek.

2.3 Értékfüggvény

Kahneman és Tversky (1979) a várható hasznosság elméletében alkalmazott hasznosságfüggvény helyett értékfüggvényt vezetett be. Ez a végső vagyoni állapot helyett a vagyoni helyzetben beállt változást mutatja. A függvény origója az úgynevezett referenciapont, melyhez a döntéshozók az x tengelyen a nyereségeiket és veszteségeiket viszonyítják és az y tengelyen a hozzárendelt pszichológiai értéket ábrázolják.

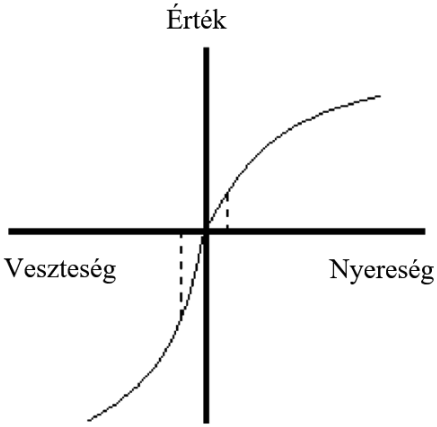

1. ábra: Kahneman és Tversky értékfüggvénye
Forrás: Kahneman & Tversky (1979, p. 279)

Az értékfüggvényt 1992-ben (TVERSKY & KAHNEMAN, 1992) következőképp határozták meg:

$$v(x) = \begin{cases} x^{\alpha}, & x < 0 \\ -\lambda(-x)^{\beta}, & x \geq 0 \end{cases}$$

A paraméterek becsült értékei:
λ=2,25 (kockázatkerülési együttható, ami nagyobb mint egy, ezért veszteségkerülés áll fenn)
α=β=0,88 (kevesebb mint egy, tehát a csökkenő érzékenység jelensége figyelhető meg)
A **tükrözési hatást** Kahneman és Tversky (1979) írta le tanulmányában. A bizonyossági hatás szerint az emberek kockázatkerülők nyereséges helyzetekkel szembesítve, azaz a biztos kisebb várható értékű kimenetet választják

a bizonytalan magasabb várható értékűvel szemben. Azonban kockázatkedvelő magatartást tanúsítanak veszteséges kimenetek esetén a biztos veszteség elkerülése érdekében, tehát a preferenciájuk megfordul.

Az értékfüggvény a nyereségek területén, a referenciaponttól jobbra konkavitást (kockázatkerülést), míg a veszteségek területén konvexitást (kockázatkedvelést) mutat (Kahneman & Tversky, 1979). Továbbá a 3. síknegyedben növekvő meredekségű, míg az első síknegyedben csökkenő meredekségű. Ezek hátterében a veszteségekre való, nyereségeknél nagyobb mértékű érzékenység, a veszteségkerülés jelensége állhat (Kahneman & Tversky, 1984). A csökkenő érzékenységre világít rá az értékfüggvény széleinél ellaposodó alakja (Tversky & Kahneman, 1979), azaz a döntéshozók kisebb érzékenységet mutatnak a kifizetés kis mértékű megváltoztatására a referenciaponttól messzebb.

2.4 Keretezési hatás

Ritter (2003) a keretezési hatást úgy magyarázza, hogy az emberek döntését egyes szituációkban befolyásolja, az információ közlésénél az esemény pozitív vagy negatív kimenete van kiemelve. Ezáltal az invariancia követelménye sérül. Hámori (2003: 785) így fogalmaz: „éppúgy keretezési hatást válthatnak ki a döntést megelőzően nyújtott információk mennyiségében mutatkozó különbségek, mint a probléma előadásának módja, vagy az opciók száma, amelyeket a döntéshozók felkínálnak."

Tversky és Kahneman (1981) ázsiai betegség példáján keresztül szemléltethető a keretezési hatás. A kísérletben részt vevőket döntési helyzet elé állítják egy betegséggel kapcsolatban, amelyben várhatóan 600-an halnak meg.

1. döntési helyzet (152 fős minta):
    - 200 embert biztosan megmentenek – 72% választotta ezt
    - 1/3 valószínűséggel 600 embert, 2/3 valószínűséggel senkit sem mentenek meg – 28% döntött emellett
2. döntési helyzet (155 fős minta):
    - 400 ember biztosan meghal – 22% választotta ezt
    - 1/3 valószínűséggel senki, 2/3 valószínűséggel mindenki meghal – 78% részesítette előnyben

Mind a négy vázolt kimenetel várható értéke megegyezik. Attól függően, hogy az információt milyen keretbe foglaljuk, az emberek a tükrözési hatásnak megfelelően kockázatkerülő magatartást tanúsítanak, ha a pozitív eredmény köré építjük a lehetőségeket (1. döntési helyzet), illetve kockázatkedvelőek, ha a negatív kimenetelt hangsúlyozzuk ki (2. döntési helyzet).

A Kahneman és Tversky (1981) által vizsgált ázsiai járvány példájára a szakirodalom évtizedekkel később is hivatkozott, illetve többféle formában átdolgozta azt. Tombu és Mandel (2015) kutatási eredményei rámutattak, hogyha a teljes információt biztosítják egy esemény kimeneteivel kapcsolatban, például az ázsiai járvány esetén a pozitív keretbe foglalt szöveg egyik kimenetét átfogalmazva: *200 embert megmentenek és 400 embert nem mentenek meg* ahelyett, hogy *200 embert megmentenek*, a pozitív és negatív keretezési hatások egyaránt eltűnnek.

Az eredeti Kahneman és Tversky (1981) keretezésihatás-vizsgálat eredményét befolyásolhatta, hogy a résztvevők a *200 ember megmenekül* opciót úgy értelmezhették, hogy legalább 200 ember megmenekül, illetve a *400 ember meghal* kimenetet, hogy legalább 400 ember meghal (Mandel, 2014). Egy 85 egyetemi hallgató körében végzett keretezési hatást fókuszba állító tanulmány (Kamilçelebi & Ünal, 2014) például már biztos információkkal látta el a kutatásban részt vevőket az egyes döntési helyzetek kimeneteleivel kapcsolatban. Az ázsiai járvány példájához hasonlóan az egyik esetben negatív, a másik esetben pozitív keretbe volt foglalva ugyanaz az információ, műtét és sugárkezelés közül választhattak az alanyok. Az egyik opciót így fogalmazták meg:

- Az emberek 90 százaléka az orvosi műtét után életben maradt. 68 százalékuk egy év után is tovább élt, és 34 százalékuk öt év után is tovább élt.

Tehát bizonyosan meghatározható, hogy hányan maradnak életben, illetve halnak meg a döntési problémák megfogalmazása alapján, azonban nem írják le a teljes információt.

Beratšová és társai (2016) az ázsiai járvány döntési helyzetének kritikájaként fogalmazzák meg, hogy a válaszadók döntésének racionalitása nem biztos, hogy megfelelően tesztelhető morális döntések esetében. Az ázsiai járvány egyik hiányosságát kiküszöbölve Kamilçelebi és Ünal (2014) alapján biztos információkat adok meg az egyes döntési helyzetekben. Beratšová és társai (2016) morális döntésekkel kapcsolatos kritikáját figyelembe véve a keretezési hatást más szövegkörnyezetet alkalmazva is megvizsgálom.

Ariely (2011) a keretezési hatást saját kísérletével szemléltette. 100 hallgatót kérdezett meg azzal kapcsolatban, hogy az alábbi táblázatban szereplő előfizetési formák közül melyiket választaná. A csak nyomtatott előfizetési formát csalinak használta, így a relativitási és ingyenességi hatás miatt – hiszen ugyanakkora összegért a nyomtatott mellett az online verziót is megkaphatják – 84-en döntöttek utóbbi verzió mellett.

1. táblázat: Ariely keretezési hatással kapcsolatos kísérlete

Előfizetési forma	Ár	A lehetőséggel élők száma
csak online	59$	16
csak nyomtatott	125$	0
nyomtatott és online	125$	84

Forrás: Ariely (2011)

Azonban, ha egy hirdetési szövegben fogalmazza meg a csak online, valamint a nyomtatott és online előfizetési ajánlatokat, melynek elején kiemeli a csak online formát, már 100-ból 68-an választják azt. Tehát az információ közlésének formája, annak kerete befolyásolta a döntési probléma végkimenetelét.

3 Kutatás

Tanulmányomban arra kerestem a választ, hogy a pénzügyi/közgazdasági ismeretek összefüggenek-e a pénzügyi döntések racionalitásának mértékével a keretezési hatás vizsgálata során. Szem előtt tartom Gigerenzer (2018) kutatásának eredményét, aki a viselkedési közgazdaságtan „bias bias", azaz torzítási torzítás hatását szemlélteti, mely azt a jelenséget takarja, hogy ott is torzítást feltételeznek a kutatók, ahol más magyarázza az adott eredményeket, melynek egyik oka lehet a véletlenszerű hibák összekeverése a szisztematikus hibákkal.

3.1 A kutatás hipotézise

A hipotézisvizsgálatomban a Malhotra (2017) által meghatározott folyamat lépéseit követtem: elsőként dolgozatom alternatív hipotézisét fogalmaztam meg (a nullhipotézis meghatározása mellett), melyhez tartozó nullhipotézis (a vizsgált változók között függetlenséget feltételez) teszteléséhez a későbbiekben a leginkább alkalmas próbát és szignifikanciaszintet is megválasztottam:

> H1: A pénzügyi/közgazdasági ismeretek összefüggenek a pénzügyi döntések racionalitásának mértékével a keretezési hatás vizsgálata esetén.

A hipotézis teszteléséhez egy nominális (pénzügyi/közgazdasági ismeretek) és egy ordinális (döntések konzisztenciájának szintje) változó közötti összefüggést vizsgálva **khi-négyzet-próba** (Khi négyzet próba…, 2023) alkalmazását láttam indokoltnak, hiszen nagy mintaelemszámmal terveztem dolgozni. A khi-négyzet-próba során felhasznált kereszttáblára az alábbi feltételnek: „az összes cella

maximum 20%-ában lehet az elvárt gyakoriság száma kevesebb, mint 5" (Khi négyzet próba…, 2023) teljesülnie kell. Ha ez nem áll fenn, a Fisher-tesztet fogom elvégezni. Kutatásomhoz 10%-os szignifikanciaszintet határoztam meg, azaz, ha a szignifikanciaérték (p-érték) kisebb, mint a szignifikanicaszint, a két vizsgált változó között az összefüggés szignifikáns, melynek mértékét a Cramer's V együttható segítségével fogom meghatározni.

3.2 Kutatási módszertan

Szekunder kutatásom után primer kutatást készítettem, melyhez kvantitatív módszert használtam fel. A kvantitatív kutatás „olyan kutatási módszertan, amely számszerűsíti az adatokat, és általában statisztikai elemzést alkalmaz." (Malhotra, 2017). Kvantitatív kutatásomhoz a Google Forms segítségével készítettem kérdőívet, melyet önkényes mintavétel alapján Facebook-oldalamon, illetve különböző Facebook-csoportokban osztottam meg. A kérdőív összesen 22 kérdést tartalmazott, melyek kitértek a kilátáselmélet egyéb elemeivel kapcsolatos racionalitás vizsgálatára is a pénzügyi döntések esetén. Jelen tanulmányomban hat (a téma szempontjából releváns) kérdésre térek ki. A hólabda módszert alkalmaztam, megkértem válaszadó ismerőseimet kérdőívem terjesztésére.

Azért választottam kutatásomhoz az online megkérdezést, mert a Z generációt így lehet legkönnyebben elérni, illetve a közösségi média befolyása az ő körükben a legnagyobb. Az idősebb korosztály a közösségi oldalak közül a Facebookon különböző csoportokban igen aktív és segítőkész, ezért körükben is jelentős számú kitöltőre tettem szert. A kérdőív szétküldése előtt próbalekérdezést végeztem az esetleges hiányosságok felderítésére. A kérdőív kitöltésére 2023 márciusában és áprilisában került sor.

3.3 Minta jellemzői

A kérdőívemet összesen 156-an töltötték ki (93 nő és 63 férfi). A legfiatalabb kitöltő 18, míg a legidősebb 65 éves volt. A kor szerinti eloszlásukat az alábbi hisztogram szemlélteti. Az eloszlás alapján a kutatásom egyes hipotéziseihez a Z generációval (Dimmock (2019) besorolása alapján a 1997-2012-ig születettekkel, azaz a legfeljebb 26 éves kitöltőkkel szemben az idősebbeket nem bontottam szét generációk szerint, hanem egy korcsoportként határoztam meg őket. McCrindle és Wolfinger (2010) megfogalmazásában a fiatalok körében a kollektív tudat kialakulásának nincsenek földrajzi határai: a globalizáció, a technológiai fejlődés és a közösségi média előretörése eredményeképp

lakóhelyüktől függetlenül ugyanazon meghatározó élményeket élhetik át, ezáltal globális generációnak nevezik őket. Törőcsik és Pál (2013) a homo globalis kiefejezést használja rájuk. Az idősebb korcsoportokkal szembeni kimelkedő technológiai jártasságuk mellett rugalmasságuknak, az internet alapos ismeretének, a számos felületén való jelenlétüknek és az interneten hozzáférhető információtömegnek köszönhetően egyre nagyobb tudásra tesznek szert. A Z generációba 89-en (57,05%), az idősebb korosztályba 67-en (42,95%) tartoztak.

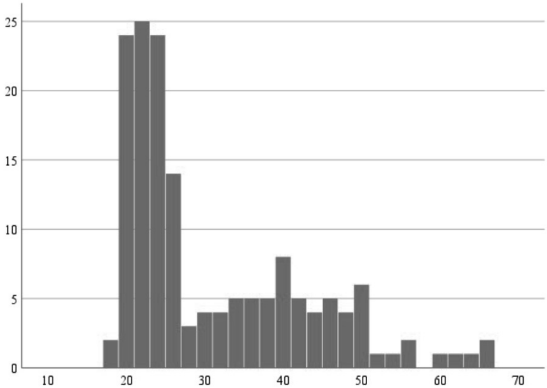

2. ábra: A kitöltők kor szerinti eloszlása

A kutatásban részt vevők lakóhely szerinti megoszlását a 3. ábra mutatja be, 46,15% Budapesten él (a kérdőív közzétételéhez írt szövegben megfogalmaztam, hogy csak Magyarországon élők kitöltésére tartok igényt).

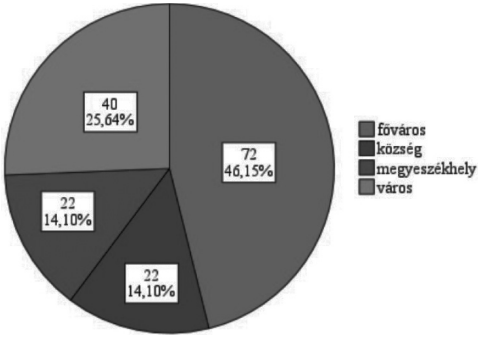

3. ábra: A kitöltők lakóhely szerinti megoszlása

A *Pénzügyi/közgazdasági ismereteket tanult/tanul jelenleg?* kérdésre 93-an válaszoltak igennel, mely a kitöltők 59,62%-át jelenti. A *Szokott befektetni?* kérdésre 69, a *Dolgozott-e valaha pénzügyi területen?* kérdésre 29, míg a *Szokott szerencsejátékkal/okkal játszani? (például lottó, totó, kaparós sorsjegy)* kérdésre 59 igen válasz érkezett.

A felsoroltak közül melyik befektetési formá(ka)t preferálja? egyválasztós kérdésre adott válaszok eloszlását korcsoport szerint a 2. táblázat szemlélteti. Mindkét korosztály igen nagy arányban az „egyik sem" választ adta meg; a Z generációs kitöltők 22,47, míg az idősebbek 16,42%-a, mely tükrözhet a befektetésekkel kapcsolatban akár egyfajta bizonytalanságot/bizalmatlanságot is. A két korosztály a kockázatmentes befektetési lehetőségeket (állampapír, bankbetét) jelentősebb mértékben preferálja a nagyobb kockázatú befektetési lehetőségekkel szemben.

2. táblázat: Preferált befektetési formák

	Z generáció	idősebb korosztály
bankbetét	31,46%	29,85%
állampapír	31,46%	41,79%
részvény	10,11%	5,97%
vállalati kötvény	0,00%	1,49%
befektetési alap	0,00%	2,99%
kriptovaluta	3,37%	0,00%
egyéb	1,12%	1,49%
egyik sem	22,47%	16,42%

3.4 Keretezési hatás vizsgálata

A 10. és a 22. kérdés az ázsiai járvány (1981) példáját vette alapul, míg a 11. és 23. kérdés Ariely (2011) keretezésihatás-vizsgálatát.

10. és 22. kérdés:

10. *Egy halálos betegség megfékezésére, melyben kezelés nélkül biztosan életüket veszítenék az érintettek, kétféle gyógyszer áll rendelkezésére. Ön melyik gyógyszert választaná, ha csak az egyik fajta gyógyszert kaphatja meg az összes érintett?*

- *Az 1. gyógyszerrel kezelve az érintettek 95 százaléka marad életben egy év múlva, melynek 72 százaléka él túl 5 év múlva és a túlélők 30 százaléka 10 év múlva.*
- *A 2. gyógyszerrel az érintettek 100 százaléka marad életben egy év múlva, melynek 85 százaléka éli túl 5 év múlva és a túlélők 12 százaléka 10 év múlva.*

***22.** Egy halálos betegség megfékezésére, melyben kezelés nélkül biztosan életüket veszítenék az érintettek, kétféle gyógyszer áll rendelkezésére. Ön melyik gyógyszert választaná, ha csak az egyik fajta gyógyszert kaphatja meg az összes érintett?*

- *Az 1. gyógyszerrel az érintettek 5 százaléka hal meg egy éven belül, a nem elhalálozók 28 százaléka 5 éven belül, míg az ezután sem elhalálozók 70 százaléka 5-10 éven belül huny el.*
- *A 2. gyógyszerrel kezelve az érintettek közül egy év múlva senki sem hal meg. 15 százalékuk 5 éven belül, az 5 éven belül nem elhalálozók 88 százaléka 5-10 éven belül huny el.*

Mindkét kérdésben ugyanazon problémát vázoltam fel (egy halálos betegség megfékezésére kétféle gyógyszer közül választhattak a kutatásban részt vevők), azonban a 10. kérdésben a pozitív kimenetel (túlélés) köré építettem a választható lehetőségeket, míg a 22. kérdés során a negatív végkifejlet (elhunyás) és az adott esemény 1, 5, illetve 10 év múlva történő bekövetkezésének százalékos valószínűsége az érintettek körében volt kihangsúlyozva. Mindkét kérdés esetében az 1. és 2. gyógyszer páronként ugyanolyan hatással bírt (hatásuk: lásd 3. táblázat), a választási lehetőségek csupán a megfogalmazásukban tértek el, ezért ezen két kérdést a kérdőívben egymástól távol helyeztem el.

3. táblázat: Gyógyszerek és az azok használatával életben maradók százalékos aránya

	1. gyógyszer	2. gyógyszer
1 év múlva	95%	100%
5 év múlva	68,4%	85%
10 év múlva	20,52%	10,2%

Amennyiben a válaszadók a két kérdés megválaszolása során nem ugyanazon gyógyszert preferálták, döntésüket inkonzisztensnek tekintettem.

11. és 23. kérdés:

11. *Az alábbiak közül mely lehetőséget választaná?*

- *150.000 Ft-ért vásárol kötvényt, ami 4 év múlva 219.615 Ft-ot ígér.*
- *220.000 Ft-ért vásárol kötvényt, ami 4 év múlva 292.820 Ft-ot ígér.*
- *200.000 Ft-ért vásárol kötvényt, ami 4 év múlva 292.820Ft-ot ígér.*

23*. Tisztelt Ügyfelünk!*
Engedje meg, hogy bemutassuk Önnek két legújabb 4 éves futamidejű befektetési lehetőségünket!

I. ***zöld kötvény mindössze 150.000 Ft*** *befektetés, éves belső megtérülési rátája 10%*

II. ***kötvény: 200.000 Ft*** *befektetés, éves belső megtérülési rátája 10%*

- *I. lehetőség*
- *II. lehetőség*

A 11. és 23. kérdésben befektetési lehetőségek közül kellett választania a kitöltőknek, melyek páronként megegyeztek egymással, csupán a szövegkörnyezetük tért el. Az előző kérdéspárhoz hasonlóan a kérdőív két távoli pontjára helyeztem el ezeket, hogy kutatási szándékom felismerhetőségének valószínűségét minimalizáljam.

A 11. kérdésben Ariely (2011) kísérletéből kiindulva három opciót fogalmaztam meg, ahol a középső (ennek nincs párja a 23. kérdésnél, míg az első és harmadik lehetőségnek igen) az utolsóhoz képest egyértelműen kedvezőtlenebb, hiszen magasabb befektetett összeggel érhető el ugyanaz az összeg négy év múlva. A középső lehetőség töltötte be a **csali** szerepét. Ezért a relativitási és ingyenességi hatás (Ariely, 2011) miatt arra számítottam, hogy többen választják a harmadik opciót, mint az elsőt. A két kérdés összes válaszlehetőségéhez négyéves futamidő tartozik, bár a 23. kérdés alternatíváinál a belső megtérülési ráta van megemlítve a várható jövőbeli kifizetés helyett. A megtérülési ráta a 11. kérdés középső válaszlehetőségénél természetesen alacsonyabb, a többi négy esetében ez az érték megegyezik.

A 23. kérdésben az első opcióban vonzóbbnak állatottam be az ajánlatot a keretezési hatás segítségével („zöld": fenntarthatósággal összeegyeztethető, „mindössze"). Inkonzisztens választásnak tekintem, ha valaki a két kérdésnél nem ugyanazon befektetési lehetőség mellett dönt. Ariely (2011) hasonló kísérletéből kiindulva azt feltételezem, hogy a 11. kérdés alacsonyabb megtérülési rátájú középső lehetőségét senki nem fogja választani a relativitási hatás miatt, de ha valaki mégis így tenne, az inkonzisztens döntések közé sorolom.

3.5 Tanulmányok befolyása

Kaiser és szerzőtársa (2017) kutatási eredményei igazolták, hogy a pénzügyi tanulmányok és a pénzügyi műveltség között szignifikáns összefüggés lelhető fel. Ezzel szemben Fernandes és munkatársai (2014) arra mutattak rá, hogy a pénzügyi műveltség befolyásolja a pénzügyi döntéseket, melyet több kutatás is alátámaszt (Ümmühan, Özer 2021; Aydemir, Aren 2017; Andarsari, Ningtyas 2019), de a pénzügyi oktatásnak nincs szignifikáns hatása a pénzügyi műveltségre és a pénzügyekkel kapcsolatos viselkedésre.

Egy másik friss kutatás a témában (Estelami & Estelami 2023) a kognitív stílus befolyására hívja fel a figyelmet a pénzügyi oktatás hatékonyságával kapcsolatban, mely az analitikus és az intuitív gondolkodók számára tud legnagyobb mértékben hozzájárulni megfelelő pénzügyi műveltség elsajátításához. Costa és szerzőtársai (2020) arra az eredményre jutottak a keretezési hatást vizsgálva a pénzügyi döntések során, hogy a számolási készség magasabb szintje általában nagyobb mértékű racionalitást von maga után, míg a pénzügyi műveltség a keretezési hatás által leírt irracionalitás jelenségét erősítheti fel.

3.5.1 Tanulmányok és keretezési hatás közti összefüggés

A pénzügyi döntések racionalitására való hatását a pénzügyi/közgazdasági ismereteknek a keretezési hatáshoz kapcsolódó két kérdéspár segítségével vizsgáltam, így a konzisztencia/racionalitás szempontjából összesen három verzió jöhetett létre: irracionális (mind a két esetben inkonzisztensen döntött), semleges (egy alkalommal hozott inkonzisztens döntést) és racionális (minden alkalommal racionális döntést hozott).

A khi-négyzet-próbát el lehet végezni, mivel az összes cella 0%-ában kevesebb az elvárt gyakoriság száma, mint 5 (5. táblázat). A Pearson-féle khi-négyzet-próba eredménye 0,025 (5. táblázat), mely kevesebb, mint 0,1, így fennáll szignifikáns összefüggés a pénzügyi/közgazdasági ismeretek és keretezési hatáshoz köthető döntések során tanúsított konzisztencia közt 10%-os szignifikanciasztinten. A Cramer's V együttható értékéből (0,025) (6. táblázat) megállapítható, hogy a két változó között gyenge szignifikáns kapcsolat áll fenn. A konzisztencia a pénzügyi/közgazdasági ismeretekkel nem rendelkezőkre nagyobb mértékben volt jellemző: 46 százalékuk válaszolt konzisztensen mindkét kérdéspár esetén, míg az ezen ismeretekkel nem rendelkezőkre ez csupán 33,3%-ban volt jellemző, a semleges válaszadók aránya közel megegyező volt, míg az inkonzisztens kitöltők az ismeretekkel rendelkezők között fordultak elő nagyobb számban (4. táblázat).

4. táblázat: Ismeretek és keretezési hatás konzisztencia kereszttábla

			keretezési hatás konzisztencia			
			konzisztens	semleges	inkonzisztens	Total
ismeretek	igen	Count	31	47	15	93
		% within ismeretek	33,3%	50,5%	16,1%	100,0%
		% of Total	19,9%	30,1%	9,6%	59,6%
	nem	Count	29	32	2	63
		% within ismeretek	46,0%	50,8%	3,2%	100,0%
		% of Total	18,6%	20,5%	1,3%	40,4%
Total		Count	60	79	17	156
		% within ismeretek	38,5%	50,6%	10,9%	100,0%
		% of Total	38,5%	50,6%	10,9%	100,0%

5. táblázat: Ismeretek és keretezési hatás konzisztencia khi-négyzet-próba

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	7,359[a]	2	,025
Likelihood Ratio	8,379	2	,015
N of Valid Cases	156		

a. 0 cells (0,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 6,87.

6. táblázat: Ismeretek és keretezési hatás konzisztencia Cramer's V

		Value	Approximate Significance
Nominal by Nominal	Phi	,217	,025
	Cramer's V	,217	,025
N of Valid Cases		156	

4 Következtetések

A viselkedési közgazdaságtan tudományának megalapozói, a kilátáselmélet atyjai, Kahnemann és Tversky kísérletei bizonyították az irracionalitás jelenlétét a döntéshozásban bizonytalan kimenetelű események esetén. A viselkedési pénzügyek szakértői az utóbbi évtizedekben előszeretettel építettek a szerzőpáros által meghatározott jelenségekre kutatásaik során, melynek köszönhetően számos értékes eredménnyel gazdagodott ezen tudományterület.

A kísérletek újragondolása, új kontextusba helyezése, egyszerűsítése, illetve az egyes feladatok szövegeinek egyértelműsítése által számos új nézőpont nyílt meg, valamint a kutatásokban részt vevő emberek is az első kísérletek óta eltelt időnek köszönhetően több évtizeddel később születtek, mint a kilátáselméleti modell megalkotásának kísérleti alanyai. Ebből kifolyólag az egykori eredményekhez képest attitűdbeli különbségek akár a korábbi kísérleteket új alanyokkal a 21. században pontosan megismételve is jelentkezhettek volna, de az újszerű megközelítések segítségével a mai kor emberére „aktualizálták" a kutatók hipotéziseiket és kutatásaik kérdéseit. A közgazdaságtan tudományának, oktatásának és az ezen területhez köthető állásoknak a rohamos fejlődésére tekintettel a pénzügyi/közgazdasági ismeretek pénzügyi döntések racionalitására gyakorolt befolyását vizsgáltam meg.

Hipotézisvizsgálat eredménye:

- A pénzügyi/közgazdasági ismeretek és a pénzügyi döntések racionalitásának mértéke a keretezési hatás vizsgálata esetén összefüggenek egymással.

A pénzügyi/közgazdasági ismeretekkel rendelkezők kérdőívemben döntéseikben irracionálisabbnak bizonyultak, mint azok, akik ilyen ismereteket nem sajátítottak el, ez a keretezési hatás vizsgálatánál volt tetten érhető. Costa és szerzőtársai (2020) tanulmányával összhangban kutatásomban a pénzügyi műveltség fennállása is eredményezhette a keretezési hatással kapcsolatos döntések nagyobb mértékű irracionalitását a közgazdasági/pénzügyi tanulmányokkal rendelkezők körében abban az esetben, ha kitöltőim jelentős többségére olyan kognitív stílus jellemző, mely a pénzügyi műveltség elsajátítását pénzügyi/közgazdasági oktatás által nagyban elősegíti (Estelami & Estelami 2023).

Meglepő eredményeim hátterében a kutatási alanyok számára a tanultak megszokottól eltérő szövegkörnyezetben való alkalmazásának nehézsége is állhat. A magyar pénzügyi/közgazdasági oktatásnak feladataként is lehet definiálni, hogy a rugalmas gondolkodás elősegítésére nagyobb hangsúlyt helyezzen. A viselkedési közgazdaságtan oktatásának megreformálása ennek fontos eleme lehetne, ahol különböző kísérleteken, kutatásokon szembesülhetnének a résztvevők a döntéseik mögött meghúzódó motívumokkal és esetleges tudásbéli hiányosságaikkal. Costa és szerzőtársai (2020) eredményeit figyelembe véve a közoktatásban a számolási készség jól megalapozott elsajátítására hangsúlyt fektetve nagyban hozzá lehetne járulni a döntéshozók pénzügyi racionalitásához.

4.1 Kutatás korlátai és kritikái

Az online kérdőívben, melyben a döntéshozásnak valós tétje nincs, óvatossággal kell kezelni a kapott eredményeket, hiszen elképzelhető, hogy alaposabb gondolkodásra, esetleg nagyobb mértékű kockázatkerülésre késztetné a kitöltőket, ha a való életben kellene döntést hozniuk. A kérdéspárok megválaszolásához azok komplexitása miatt számológép használata indokolt lehet, ezért elképzelhető, hogy a kitöltők a kimenetek összehasonlítása során csupán nehezen tudták tartani a lépést. Illetve Binmore (1999) szerint a visszajelzés hiánya is a valóélet-beli helyzetektől eltávolítja a kérdéseket.

Rossiter (2019) a kilátáselmélet korlátai között említi továbbá, hogy a problémák teljes mértékű megértéséhez matematikailag magas szinten képzettnek kell lennie az alanyoknak, amelynek a gyakorlati megvalósítása akadályokba ütközhet. Ezenkívül megemlíti, hogy az információk feldolgozásának módját sem ismerjük, azaz a kérdőívem esetében nem tudhatom, pontosan milyen gondolkodásmód mentén jutottak az adott „megoldásra" a kitöltők. Annak felmérése, hogy a kitöltők a pénzügyi/közgazdasági ismeretek milyen szintjén állnak, további kérdésekkel célravezetőbb lehetett volna (például a legmagasabb szintű közgazdasági végzettség/folyamatban lévő képzés és annak évfolyamának megadásával).

4.2 További kutatási lehetőségek

A pénzügyi ismeretek fennállása magasabb mértékű irracionalitást eredményezett a keretezési hatás vizsgálatánál, mely mögött meghúzódó pontos okok feltárása további vizsgálatokat igényel. Ehhez tanulmányom releváns kérdéseihez hasonló döntési szituációk elé állítanám a résztvevőket, továbbá Allinson és Hayes (2012) kognitív stílus indexét használnám fel (Estelami és munkatársa (2023) tanulmányából kiindulva), melynek segítségével a kutatásban részt vevők gondolkodási stílusa meghatározható lenne. Ezenkívül felmérném pénzügyi ismereteiket (akár képzési szintekre lebontva; például szakközépiskolai képzés, BSc képzés, MSc képzés) és pénzügyi műveltségüket.

Tanulmányom alapján a továbbiakban megvizsgálnám, hogy a pénzügyi ismeretekkel rendelkező analitikus és intuitív gondolkodók a pénzügyi műveltség magasabb szintjén állnak-e, illetve irracionálisabbak-e a keretezési hatás vizsgálatához köthető döntéshozásban, mint azon pénzügyi ismeretekkel rendelkezők, akiknek más a kognitív stílusa. Az egyes kognitív stílusoknak megfelelő oktatási módszerek kidolgozása a pénzügyi műveltség eredményes

elsajátítását és a keretezési hatással szembesítve a pénzügyi döntési helyzetekben a racionális döntéshozást is támogathatná.

A keretezési hatás életünk számos területén hat, a reklámok, propagandaszövegek gyakran felhasználják eszközeit, hogy segítségével egy bizonyos irányba tereljék véleményünket. A keretezési hatással kapcsolatos ismeretek és az irracionális magatartás közötti összefüggést más tudományterületeken, például hirdetések esetén is érdemes lehetne megvizsgálni, különös tekintettel arra, hogy a pénzügyek és a marketing területén való keretezési hatásbeli magatartás között létezik-e összefüggés a kutatásban részt vevő alanyoknál.

Irodalom

Allinson, Christopher; Hayes, John (2012). *The Cognitive Style Index: Technical Manual and User Guide.* London: Pearson Education, Inc.

Andarsari, Pipit Rosita; Ningtyas, Mega Noerman (2019). The Role of Financial Literacy on Financial Behavior. *Journal of Accounting and Business Education.* [4] (1), 24-33. http://dx.doi.org/10.26675/jabe.v4i1.8524

Andor György (2018). *Üzleti gazdaságtan*. Budapest: Akadémiai. 18-21.

Ariely, Dan (2011). *Kiszámíthatóan irracionális.* Budapest: GABO. 25-45.

Aydemir, Sibel Dinç; Aren, Selim (2017). Do the effects of individual factors on financial risk-taking behavior diversify with financial literacy? *Kybernetes:* [46] (10), 1706-1734. https://doi.org/10.1108/K-10-2016-0281

Beratšová, Adriana; Krchová, Kkristina; Gažová, Nikola; Jirásek, Michal (2016). Framing and Bias: A Literature Review of Recent Findings. *Central European Journal of Management.* [3] (2), 23-32. https://doi.org/10.5817/CEJM2016-2-2

Bernoulli, Daniel (1738). Specimen Theoriae Novae de Mensura Sortis. *Commentarii academiae scientiarum imperialis Petropolitanae.* [5], 175-192. https://doi.org/10.1007/s10203-024-00471-z

Binmore, Kenneth (1998). *Game Theory and the Social Contract* (2). Cambridge: MIT Press.

Binmore, Kenneth (1999). Why Experiment in Economics? *The Economic Journal.* [109] (453), 16-24. https://doi.org/10.1111/1468-0297.00399

Costa, Vânia Moreira; Teixeira, Nuno A De Sá.; Santos, Ana Cordeiro; Santos, Eduardo (2021). When more is less in financial decision-making: financial literacy magnifies framing effects. *Psychological Research.* [85] (2), 2036–2046. https://doi.org/10.1007/s00426-020-01372-7

Davis, John; HANDS, D. Wade; MÄKI, Uskali (1998). *Handbook of Economic Methodology.* Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Dimmock, Michael (2019). Defining generations: Where Millennials end and post-Millennials begin. Pew Research Center. https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/01/17/where-millennials-end-and-generation-z-begins/

Estelami, Hooman; Estelami, Nicole N. (2023). The differential impact of cognitive style on the relationship between financial education and financial literacy. *Journal of Financial Services Marketing.* [29] (2), 242-256. https://doi.org/10.1057/s41264-022-00204-6

Fernandes, Daniel; Lynch, Jr., John G.; Netemeyer, Richard G. (2014). Financial literacy, financial education, and downstream financial behaviors. *Management Science.* [60] (8), 1861–1883. https://doi.org/10.1287/mnsc.2013.1849

Gigerenzer, Gerd (2018). The Bias Bias in Behavioral Economics. *Review of Behavioral Economics,* [5] (3-4), 303–336. http://dx.doi.org/10.1561/105.00000092

Hámori Balázs (2003). Kísérletek és kilátások – Daniel Kahneman. *Közgazdasági Szemle.* [1] (9), 779-799.

Kahneman, Daniel (2011). *Thinking fast and slow*. Westminster: Penguin Books.

Kahneman, Daniel; Tversky, Amos Nathan (1979). Prospect theory: An analysis of decision making under risk. *Econometrica.* [47] (2), 263-291. http://dx.doi.org/10.2307/1914185

Kahneman, Daniel; Tversky, Amos Nathan (1984). Choices, Values, and Frames. *American Psychologist.* [39] (4), 341-350. https://doi.org/10.1037/0003-066X.39.4.341

Kaiser, Tim; Menkhoff, Lukas (2017). Does Financial Education Impact Financial Literacy and Financial Behavior, and If So, When?. *The World Bank Economic Review.* [31] (3), 611-630. https://doi.org/10.1093/wber/lhx018

Kamilçelebi, Hatime; Ünal, Emre (2014). Analyzing Framing Effecty by an Experiment among Students in Turkey. *Journal of Economic and Social Thought.* [1] (1), 27-31. https://doi.org/10.1453/jest.v1i1.97

Kapeliushnikov, Rostislav (2015). Behavioral economics and the 'new' paternalism. *Russian Journal of Economics.* [1] (1), 81-107. https://doi.org/10.1016/j.ruje.2015.05.004

KHI NÉGYZET PRÓBA JELENTÉSE ÉS ALKALMAZÁSA AZ SPSS-BEN (2023.04.24.). SPSSABC.HU. https://spssabc.hu/ketvaltozos-elemzes/khi-negyzet-proba/

Knight, Frank H. (1921). *Risk, uncertainty and profit.* Boston: Houghton Mifflin Company.

MALHOTRA, Naresh K.; Simon Judit közreműködésével (2017). *Marketingkutatás.* Budapest: Akadémiai. https://doi.org/10.1556/9789630598675. (Letöltve: 2023.04.18. https://mersz.hu/hivatkozas/dj198mk_331_p5/#dj198mk_331_p5)

Mandel, David R. (2014). Do framing effects reveal irrational choice? *Journal of Experimental Psychology: General.* [143] (3), 1185–1198. https://doi.org/10.1037/a0034207

McCrindle, Mark; Wolfinger, Emily (2010). Az XYZ ábécéje. A nemzedékek meghatározása. *Korunk.* [21] (11), 13-18.

Mullainathan, Sendhil; Thaler, Richard H. (2015). Behavioral Economics. In: James D. Wright (szerk.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition).* Boston: Elsevier Publishing Company. https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.71007-5

Neumann, John von; Morgenstern, Oskar (1944): *Theory of Games and Economic Behavior.* Princeton: Princeton University Press.

Ritter, Jay R. (2003). Behavioral finance. *Pacific-Basin Finance Journal.* [11] (4), 429-437. https://doi.org/10.1016/S0927-538X(03)00048-9

Rossiter, John R. (2019). A critique of prospect theory and framing with particular reference to consumer decisions. *Journal of Consumer Behaviour: an international research review*, [18] (5), 399-405. https://doi.org/10.1002/cb.1779

Sato, Yoshimichi (2023.04.24.). Rational choice theory. *Sociopedia.isa*. https://www.sociopedia.co/post/rational-choice-theory

Simon, Herbert A. (1956). Rational choice and the structure of the environment. *Psychological Review.* [63] (2), 129–138. https://doi.org/10.1037/h0042769

Simon, Herbert A. (1972). *Theories of Bounded Rationality.* Amsterdam: North-Holland Publishing Company.

Tombu, Michael; Mandel, David R. (2015). When does framing influence preferences, risk perceptions, and risk attitudes? The explicated valence account. *Journal of Behavioral Decision Making.* [28] (5), 464–476. https://doi.org/10.1002/bdm.1863

Törőcsik Mária; Pál Eszter *(2013). Irodalmi áttekintés a Z generációról.* Pécs: Pécsi Tudományegyetem. 6-8.

Tversky, Amos Nathan; Kahneman, Daniel (1981). The framing of decisions and the psychology of choice. *Science.* [211] (4481), 453–458. https://doi.org/10.1126/science.7455683

Tversky, Amos Nathan; Kahneman, Daniel (1992). Advances in Prospect Theory: Cumulative Representation of Uncertainty in: Choices. Values, and Frames. *Journal of Risk and Uncertainty*. [5] (4), 297-323. https://doi.org/10.1007/BF00122574

Ümmühan, Mutlu; ÖZER, Gökhan (2021). The moderator effect of financial literacy on the relationship between locus of control and financial behavior. *Kybernetes: The International Journal of Systems & Cybernetics*. [51] (3), 1114-1126. https://doi.org/10.1108/K-01-2021-0062

A Dracula erdélyi cigányai és a korabeli etnográfia: Egy képzelt szövetség nyomában

Andl-Beck Boróka[1]

Bevezetés

Bram Stoker *Dracula* című regényében (1897) szinte minden irodalmár talál valami kedvére valót: szlavisták a szlovákokkal és csehekkel, germanisták a németajkú lakossággal, míg az anglisták *Dracula* anglofíliájával kapcsolatban fedezhetnek fel részleteket. Ez a kutatás azonban nem ezen népek reprezentációját helyezi fókuszba, hanem azt a látásmódot, amelyet a viktoriánus brit olvasó és szerző tanúsít; a nyugati (brit) felsőbbrendűség-érzet, a nemzet degenerációjától, a „keletiek" bevándorlásától való már-már hisztérikus félelem, illetve az általános előítéletek pedig leginkább az elképzelt cigány („Szgany") *Dracula*ban kirajzolódó alakján keresztül közelíthetők meg.

Az elképzelt cigány[2] a regényben visszavonhatatlanul összekapcsolódik a narratív tájjal és azokkal az etnográfiai, illetve útikönyvekből származó forrásokkal, melyeket Bram Stoker a regény írása közben felhasználhatott. A nyugati tudományos diskurzus normatív nézetei hangsúlyosan vannak jelen a regényben, együttesen pedig olyan narratívát hoznak létre, melyben az elképzelt cigány „racionálisan" vizsgálható, gótikus, abnormális tulajdonságai pedig tényekként tűnnek fel. Miután az elképzelt cigány relokalizációja megtörténik, azaz a brit cigány „visszakerül eredeti környezetébe", a Brit-szigeteken élő elképzelt cigány még veszélyesebbnek mutatkozik: ez a delokalizált Másik relokalizációja. Ebben a tanulmányban az a célom, hogy a *Dracula* elképzelt cigányának több aspektusát is megvizsgáljam; ehhez a domesztikus, azaz a korabeli brit olvasóközönség által idillinek, esetleg kisstílű bűnözőnek látott brit „cigány", illetve a felismerhetően Másik, fenyegető, erdélyi „cigány" közti „szövetségre" kell fényt deríteni.

---

[1] Témavezető: Timár Andrea
Egyetem: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

[2] Ez a tanulmány a nyugati képzelettel foglalkozik, így *elképzelt cigány* névvel illeti annak faji elméletekre és orientalista képzetekre épülő konstrukcióját.

Elsőként a 18. és 19. századi angol irodalmi művekben szereplő alakokat vizsgálok, különös hangsúlyt fektetve olyan alkotásokra, melyek kvázi-tudományos módon igyekeznek bemutatni az általuk egységesnek és változatlannak észlelt Másikat. Ezt követően a viktoriánus Nagy-Britanniában domináns társadalmi szorongást, leginkább az ún. fordított gyarmatosítástól való félelmet mutatom be, mely alapvető kontextusként szolgál a korabeli etnográfiai írások, valamint az Erdélyt bemutató útikönyvek előítéletektől zavaros narratíváihoz. Mindez szükséges ahhoz, hogy a tanulmány felhívhassa a figyelmet az elképzelt cigány, a Másik relokalizációból származó változásaira, illetve, hogy bemutassa, miért unikális a *Dracula* elképzelt cigányának szerepe Kelet-Európa alapvető másságának és Erdély liminalitásának szemléltetésében.

1. Az elképzelt cigány a Nyugat tudományos diskurzusában

Már a 18. században találhatunk olyan népszerű regényeket és novellákat, melyek a nyugati normától eltérő kultúrákat és társadalmakat mutatnak be a nyugati társadalmakon „belül". Henry Fielding *Tom Jones* című regényében (1749) az angol vidék jellegzetes egzotikumaként jelenik meg az elképzelt cigány: saját királlyal és morális kóddal rendelkező csoport a semmi közepén lakodalmat ül, Tom Jones és útitársa, Partridge pedig megfigyelőként vannak jelen a pajtában, ahol az esemény zajlik. Mind Tom, mind a narrátor tudományos igénnyel figyelik a csoport tagjait, megállapítva, hogy királyuk nem visel olyan ékszereket, melyek jelölhetnék státuszát (Fielding 1973: 593). A regiszter az egész epizód alatt tudományos írásokhoz hasonló, azonban politikai elemeket is tartalmaz, hangsúlyozva a különbségeket az angol monarchia és a bemutatott „cigányok" társadalmi hierarchiája között. Többek között a beszélő és Tom kiemelik, hogy a „cigányok" törvényei sokkal méltányosabbak és egyszerűbbek, mint a sajátjuk, majd a Másik társadalom példáját alapul véve elmélkednek az abszolutista monarchia előnyeiről és hátrányairól, végül megállapítva, hogy a „cigány rendszer" számukra kedvezőbbnek tűnik, mint a konfliktussal teli angol parlamentáris monarchia.

George Borrow 1857-es *Romany Rye* című regényének főszereplője Matthew Arnold tudós cigányához (*Scholar Gypsy*, 1853) hasonlóan „cigánykodni" indul és beépül abba a közösségbe, amit vizsgálni kíván. Az egzotikus, belföldön is megtalálható csoportra nagy figyelem szegeződött a 19. században, hiszen az etnográfiai érdeklődés ekkorra átalakult (a hangsúly átkerült a különböző népek autonóm kultúrájára), valamint a növekvő írni és olvasni tudó népesség egyre inkább hozzáfért a néprajzzal kapcsolatos publikációkhoz, melyek

látszólag megmagyarázták a polgárok által felfedezni vélt kulturális különbségeket. A „cigány életstílus" szintén érdeklődést váltott ki a brit olvasóközönség tagjaiban, s ez megmutatkozott az erről mesélő útikalauzok népszerűségében is. A korabeli angol nyelvű források közül kihagyhatatlan *The Journal of the Gypsy Lore Society* (*JGLS*) roma, cigány, traveller közösségek kultúrájával kapcsolatos kutatásai korszakalkotónak számítanak, azonban fontos kiemelni, hogy ezek a szövegek a nyugat orientalizmusáról, az általa elképzelt és definiált kelettel kapcsolatos civilizatorikus tendenciájáról tesznek tanúbizonyságot. Így, bár Francis Hindes Groome vagy Wlislocki Henrik írásai alapvetően pozitív fényben tüntetik fel kutatásuk tárgyát, továbbra is kardinálisan tárgyként, különlegességként tekintenek arra. Borrow hőse hasonlóan a cigánykutatásra adja a fejét, megfigyeli a csoport nyelvhasználatát, és azt tervezi, Indiába utazik, hogy az "őshazában" vizsgálódjon. A regény végén két férfi, Mr. Petulengro és Tawno Chikno kulturális és nyelvi attribútumai alapján arra a megállapításra jut, hogy India lehet a kiindulási pontja kutatásának (Borrow 2008: 330). Borrow a külföldi kutatások divatjáról is beszámol (26, 294), és egy egész fejezetet szentel az angolok nyelvtanulásának (*III, On Foreign Nonsense*). Ezen felül a regény hősét barátai éleslátású személyként jellemzik (17), mely még inkább hangsúlyozza nézőpontja, és így a cigányságról alkotott kép legitimitását. Végül érdemes megemlíteni, hogy a szöveg az elképzelt cigány lélektudományát („soul science" [49]) ellentétbe helyezi a nyugati tudománnyal, továbbá a „dukkerin" szó kapcsán vizsgálja a kártyajátékot mint a „cigányok" körében elterjedt egyedi tudományt.

Arthur Conan Doyle általam vizsgált történetei szinte kényszeresen fordulnak a nyugati tudomány felé (ld. Clausen), hiszen a híres detektív nyomozásainak szinte mindig része a modern technológia, a vasút, a részletes térképek és lexikonok. Doyle a brit lápvidékekre különösen szívesen helyezi bűntetteit, a ritkásan lakott területek egyik felismerhető lakói pedig a „cigányok", akik leginkább marginális szerepekben, gyakran bűnbakként bukkannak fel. A *The Adventure of the Silver Blaze* (1892), a *The Adventure of the Priory School* (1904) és a *The Hound of the Baskervilles* (1902) mind olyan történetek, melyekben a „cigány", ha nem is nélkülözhetetlen, de jelentős kiegészítője a cselekménynek, míg a *The Adventure of the Speckled Band* (1892) cselekményében szinte a történet középpontjában állnak. Szerepük azonban minden esetben kulcsfontosságúnak tekinthető a narratív felépítésében, hiszen elképzelt barbár, illegális, nomád mivoltuk a mocsaras területek bizonytalan, liminális jellegét még hangsúlyosabbá teszi – ők lesznek a brit

lápvidéken randalírozó, kontrollálhatatlan entitás, a „roaming gypsies" (Doyle 2009: 9). Robinson (2022: 33) vándorokról írt tanulmánya beszámol arról is, hogy ebben az időben a „cigányok" még gyakran ismertettek fel lótolvajként („Priger[s] of Prancers"), Dillman pedig látszólag tényszerűen ír erről 1905-ben („Pferdehandel" [Dillman 1905: 6]), mely attribútum különösen előtérbe kerül a *Silver Blaze* eltűnt lovának történetében, ahol így a "cigányok" istállók körüli szaglászása erősen indokolt.

Mégis, Sherlock Holmes sosem engedi eltéríteni magát a valódi bűnöshöz vezető útról, hiszen felismeri, hogy a bűntények komplexitásához egyszerű „cigányok" nem érhetnek fel; szerepük csupán a detektívregények atmoszférájához járul hozzá. Ezen a tájon a figyelmetlenség nem csupán a lovak, hanem emberek elvesztésével is járhat – itt a veszély, a félelem, a bizonytalanság, és nem utolsó sorban a *természet* az úr. Az instabilitás, melyet az elképzelt cigány jelképez, metaforája annak a viktoriánus félelemnek is, mely a betolakodók elhatalmasodásától tart, így a szabályozatlan, vad táj is szembe megy a viktoriánus kor olyan ideáljaival, mint a rendszerezettség, és az olyan mozgással és letelepedéssel kapcsolatos normákkal, mint a házak, gyalogutak, vasúti sínek, illetve az állami szinten működő intézmények, térképek és népszámlálások. Az elképzelt cigány jelenléte arra utal, hogy a viktoriánus normák, a racionalitás és a modern, nyugati civilizáció szabályai nem érvényesek, nincsenek jelen az ábrázolt vidéken. A természet és az emberi civilizáció dichotómiájának szürke átmenetében, liminalitásában találjuk tehát a mocsaras vidék világát, és ugyanebben a metszetben tűnik fel az elképzelt cigány, általa pedig a detektívregény mind a valósághoz, mind a természetfelettihez kapcsolódni tud.

A *Dracula* elképzelt cigányai szöges ellentétben állnak a fent említett példákkal, hiszen az ő esetükben a relokalizáció folyamata kulcsfontosságú. Azáltal, hogy átkerülnek egy kevésbé civilizált országba, a „cigányok" új bőrbe bújnak – ami eddig „subhuman", alantas volt, itt „abhuman", az embertől távolabbi, szörnyszerű lesz. Jonathan Harker, a regény első narrátora úgy festi le Erdély „cigányait", mintha pontos, tudományos igényű beszámolót igyekezne elénk tárni; megfigyeléseit objektív tényeknek jelöli, ő pedig legitim megfigyelőnek mutatkozik, így igazolva az olvasó létező előítéleteit. Jonathan könyvében (Stoker 2011: 50) az egész régió etnikai felépítése megtalálható, s Jonathan nézőpontja innen nyer további igazolást. A késő-viktoriánus gótikus irodalomtudomány és találmányok iránti affinitása megengedi, hogy a korabeli modern technológia állandóan fókuszban legyen, így még inkább legitimálva a különböző szereplők által rögzített megfigyeléseket. Így olvashatunk utazó

írógépről, fonográfról, táviratról, valamint a gyors (nyugati) utazás és információcsere csodájáról. A technológiai haladás és a tudományos felfedezések így olvadnak egybe az orientalizmussal, valamint a (keleti) betolakodóktól való kollektív rettegéssel.

2. Cigánykutatás és etnográfia a 19. században

Stoker forrásai mind kortársai által legitimnek felismert publikációk voltak, melyeket akkurátusnak és tudományosnak, megbízhatónak tartott a viktoriánus olvasóközönség. Jonathan Harker jegyesének, Minának a már említett, rejtélyes „könyv" alapján írja le Erdélyt – ez feltehetően mindazokat a könyveket magába foglalja, melyeket Stoker kutatás közben segítségül hívott. Jonathan szóhasználata sokat árul el a narratíva motivációiról: a regény elképzelt kelet-európai cigányai az angol szövegben „Szgany"-ként szerepelnek, mely szó különös hangzása egzotikumot és egyfajta „exaktságot" is mutat. Jonathan úgy jellemzi a „cigányokat", mint törvényenkívüli piócákat, akik feljebbvalóikon élősködnek, kisajátítva neveiket is („outside all law"; „attach themselves as a rule to some great noble or boyar, and call themselves by his name" [Stoker 2011: 50]); ez egyfajta vérfertőzésre, problematikus társadalmi mobilitásra is utal. Az erdélyi „cigányok" titokzatos orientális mivoltjára elnevezésükön kívül barbár szokásaik rámutatnak: félelem és hit nélkül (50), babonák szerint élnek, mit sem törődve a törvényekkel vagy a társadalmi normákkal, s ily módon fenyegetővé válnak a viktoriánus, protestáns olvasó szemében. A legfontosabb azonban az, hogy a „Szgany", bár ebben a formában csupán Erdélyben és környékén léteznek, mégis „szövetségesei" a „domesztikus cigányoknak" („peculiar to this part of the world, though allied to the ordinary gipsies all the world over" [50]), mely a brit lakosság számára igazán ijesztő lehetett, hiszen így az ellenség már behatolt az anyaország testébe.

Jonathan elmondása alapján a „világ cigányai" között, bárhol is éljenek, elszakíthatatlan kötelék van, mely misszióval is, méghozzá a Nyugat megfertőzésével párosul. Dracula gróf célja, hogy megfertőzze a nyugati világot, de ehhez szüksége van hűséges alattvalóira is, hiszen nélkülük képtelen lenne elköltözni Erdélyből és megkezdeni Nagy-Britannia meghódítását. Ezzel azonban a „cigányok" (és a szlovákok, akik ábrázolása szintén meglepően részletes, szerepük pedig szintén kulcsfontosságú Drakula „mozgatásában") maguk is kicsit vámpírrá válnak – új, „abhuman" természetüket ezáltal az asszociáció által nyerik. A „Szgany"-ok kinevetik Jonathan fájdalmát, elfogadják a pénzt, amit segítségükért cserébe ad, majd nem postázzák az általa írt leveleket

Minának; lovaikkal erőszakosan bánnak, és jókedvűen ássák fel Draculának Erdély földjét, hogy magával vihesse Nyugatra. Stephen Arata szerint azok a narratívák, melyek a „fordított gyarmatosítás" elvére épülnek, megszállottan foglalkoznak a primitívvel és az atavisztikussal (Arata 1990: 624), rámutatva arra az orientalista érdeklődésre, mely a brit kultúrafogyasztókra jellemző volt a viktoriánus korszakban. A félelem és a gyönyör, avagy szórakozás kettőssége pedig alappillére a gótikus irodalomnak (Said 2003: 57). Mind a „Szgany", mind Dracula a Nyugat szöges ellentétét képezik, és ez a kontraszt a korabeli tudományos tények által alátámasztottnak és áthidalhatatlannak mutatkozik.

Jonathan attitűdje hasonlít a korabeli orientalista kutatókéhoz: érdeklik a messzi tájak és kultúrák, és alapvetően nem pejoratívan, legfeljebb ridegen nyilatkozik a számára idegen világ lakóiról. Mégis, az ún. „racialism", azaz mindent a „fajhoz" visszavezető látásmód nála is felfedezhető. Kitson (2004: 12) úgy fogalmaz, hogy a „racialism" azon elméletekre utal, melyek empirikus determináció útján jutnak el a „faj" biológiai jelentőségéhez az emberek között fennálló különbségek vizsgálata során. Ez az empirikus determináció az, ami megjelenik Jonathan kelet-európai népekhez való viszonyulásában, így azt mondhatjuk, úti naplója és levelei a kor tudásbázisához hűen, tudományos igénnyel mutatják be Erdély népeit. Wlislocki vagy Groome célja ugyan a cigánykutatás fejlesztése, popularizálása volt, szövegeik motivációja mégis a felfedezés utáni vágy, eszközeik pedig a feltűnéskeltés, az egzotizmus és a faji megkülönböztetés voltak. Mindez megjelenik a *The Vampire: A Roumanian Gypsy Story* című szövegben (1890), mely Groome érvelése szerint más régióban keletkezett népmesékkel együtt igazolja, hogy létezik egy közös forrás, egyfajta originális cigány vámpír- és boszorkánymítosz. Ez a generalizáló, közös eredetet propagáló nézet párhuzamba állítható a kor történeti nyelvészeti törekvéseivel, hiszen ebben az időben a Junggramatiker csoport is rokonságot keresett különböző nyelvek között közös proto-nyelveket rekonstruálva, s erre szépirodalmi példa lehet Borrow hősének tevékenysége is. A 19. század végén azonban nem csupán etnográfusokat, hanem útikalauzok és regények szerzőit is érdekelte a rejtett kapcsolatok, eredetek felfedezése, ezért a *JGLS*-ben megjelent írások könnyen befolyásolhatták Stoker forrásait is. Így ha konkrét etnográfiai írások nem is, az általuk informált szövegek biztosan hatással voltak Bram Stokerre, ahogyan a viktoriánus Zeitgeisthoz tartozó néprajzi érdeklődés is.

Ugyan azt állítani, hogy a cigánykutatók rasszisták voltak, igazságtalan volna, az bizonyos, hogy a korabeli fajelméletek nem hagyták kutatásaikat érintetlenül. Korábbi, jelentősen pejoratívabb (ám továbbra is pszeudo-tudományos)

értekezés például Heinrich Grellmann *Historischer Versuch über die Zigeuner* című műve (1787), mely kártevőknek, szemétnek („Auswurf") bélyegezi a teljes európai cigány, roma népességet. Grellmann többek között olyan jelzőkkel él, mint az „Auswurf der Menschheit", azt állítja, hogy a „cigányoknak" különös szokásaik vannak („durch die seltsamsten Sitten") és immorálisan viselkednek („verderbter Moralität") (1787: v–vi). Ha ezt a művet összehasonlítjuk Dillman 1905-ös *Zigeunerbuch*-jával, láthatjuk, hogy míg ideológiailag a két mű között nincs nagy különbség, az utóbbiban sokkal bújtatottabban vannak jelen a cigánysággal kapcsolatos előítéletek. A retorikai változástól eltekintve azonban a számottevő különbség nem olvasható, mindkét kutató problémaként azonosítja a cigányok jelenlétét; továbbá az is bizonyos, hogy mindkét mű a koruk tudományos sztenderdjei alapján fogalmaz, a „racialism" mintázata pedig egyértelmű jelenség mindkettőben. Dillman a problémát leginkább a „cigánykodásban" látja, nem tartja kézenfekvőnek a nomád életmódot – a letelepedett cigány, roma népességről nem igazán ír, azonban kiemeli, hogy „fajilag nem cigány" („nicht raßechten"), mégis életmódjában vándorló bohémok a legkevésbé megbízható alcsoport. A puszta tény, hogy autentikus és nem autentikus cigányok között különbséget tesz, elárulja a szöveg elfogult, normatív gondolkodását. Hasonló példa Nagy-Britanniában is található: a Lordok Házának egy bizottsága arról számol be, hogy előadók egy csoportjában néhányan a „gipsy class" („cigány osztály") tagjai voltak, azonban nem „pure gipsies", azaz nem „tiszta cigányok" (Mayall 2004: 4); úgy hiszem, ez az eset Dillman gondolkodásával könnyedén párhuzamba állítható.

A korabeli kutatók, gondolkodók „cigány életmódhoz" való viszonyulása összhangban volt a viktoriánus társadalomével: a cigányság művészeti, tudományos és sajtóbéli reprezentációja is külön egységnek, különösnek és idegennek képzeli el őket; olyan csoportnak, amellyel nehéz együtt élni vagy együttérezni. Az esszencializáló akarat nem csupán fizikai, hanem megváltoztathatatlan „természetükre" is reflektál, épp ezért világos, hogy „faji" szempontból kerül a „cigány" megkülönböztetésre (Mayall 2004: 126). Mayall a britek elképzelt cigányának attribútumait is felsorolja: jövendőmondás, vidékiesség, egzotikus, idegen és titokzatos alak (126); ezek pedig segítenek összemosni az életmódbéli és a „faji" különbségeket, létrehozva egy olyan narratívát, melyben a rasszizmus állandóan implicit módon van jelen. J. C. Nott és G. R. Glidden *Types of Mankind* című könyve „faji" alapon elemzi a társadalmat, kategóriái ennek ellenére előítéletmentesnek mutatkoznak (Mayall 2004: 112). Mayall úgy hiszi, négyféle kategória létezik: „faji", életmódbeli, etnikai/„faji", illetve

etnikus/kulturális (6–7). A megváltoztathatatlan természet, az állandóan ehhez kapcsolt különös fizikai megjelenés, és a normalitástól távol eső viselkedés mind tudományosan igazoltnak látszanak a 19. században – ez pedig a gótikus irodalomnak is kedvező, hiszen a fenyegetés így még valóságosabbnak tűnhet.

3. Rettegés a betolakodóktól

A történet Jonathan elbeszélésével kezdődik, aki örömmel jegyez fel minden apró részletet, melyet megfigyel Erdélybe vezető útja során. Erdély etnikailag és kulturálisan sokszínű, és Jonathan tapasztalatai igazolják a könyvekben írtakat: furcsa öltözékek, katolikus babonák, ijesztő helységnevek jellemzik a régiót. A régió heterogén összetétele a viktoriánus olvasó számára egyenesen fenyegető, hiszen azt sugallja, hogy nem húzódik jól értelmezhető határ a „barbarian land" (barbárok földje) és a „mi földünk" között (Said 2003: 54). Erdély liminalitása és heterogenitása termékeny táptalajt biztosít a kor egyik legnépszerűbb gótikus regényének, ehhez azonban az elképzelt cigány is hozzájárul – a leginkább keleties, orientalizmusnak kedvező szereplők ugyanis az a „Szgany"-ok, akik egy a valósághoz közelebb álló bizonytalanságot, misztikumot hoznak a regénybe.

A késő-viktoriánus Nagy-Britannia közpolitikájában fontos helyet foglalt el a betolakodóktól való rettegés, főképp az ún. fordított gyarmatosítás, azaz a keleti népek nyugatra történő vándorlása, ily módon a Nyugat hanyatlásától való félelem. Nagy-Brtanniának így abszolút immunitásra volt szüksége, hiszen a Másiknak kiszolgáltatott pozícióba került (Timár 2014: 4). A bevándorlás fertőzéssel, utóbbi pedig heterogenitással jár, eltörölvén azokat az eredményeket, melyeket a nemzet és a birodalom vezető hatalomként elért; így a szeretett ország Erdély sorsára juthat, azaz „vámpírizmusnak" adhat otthont. A domesztikus Másik, a brit cigány és az erdélyi cigány alakja közti kapocs, illetve mindkét csoport szabad mozgása különösen veszélyesnek tűnhet a brit olvasó számára. Az ún. nonszinkronitás, melyről Katie Trumpener beszámol, a Nyugat és a Kelet közti különbségek helyett a brit és az elképzelt cigány világlátás fundamentális diszkrepanciájára reflektál: sem időben („people without history", ahogy Trumpener nevezi őket), sem térben, sem morálisan nem azonos a két csoport (Trumpener 1992: 843), legalábbis a korabeli brit szövegeket figyelembe véve. Ahogy Jonathan írja, a „Szgany" törvényen kívül létezik („outside all law" [Stoker 2011: 50]), mely kiemeli amoralitásukat: Dracula szövetségeseiként pedig kétség sem férhet hozzá, hogy semmiféle érzelmi vagy ideológiai megfontolásuk sincsen. Végül pedig, hogy a tér aspektusáról

is szót ejtsünk, Trumpener így vélekedik: amikor egy nemzet vizsgálja magát (pl. népszámlálás vagy térképkészítés során), az elképzelt cigány az egyetlen, amely mozgásban marad, beavatkozó, befurakodó csoportként létezik a nyugati tér-idő-moralitás tengelyen kívül (Trumpener 1992: 846).

Mary Burke (2005) és Stoyan Tchaprazov (2015) az útikalauzok fontosságát hangsúlyozzák, mivel ezekben az évtizedekben a teljes Angliát átszelő vasút modernitása és népszerűsége, továbbá általában az utazás hozzáférhetősége egyre több ember kezébe juttatta el az ilyen szövegeket. William Wilkinson, Charles Boner, E. F. Crosse, E. C. Johnson és Emily Gerard legitim beszámolóként adták el gyakran fantasztikummal kevert útikönyveiket, Erdélyről pedig mindegyik külön említést tesz, hangsúlyozva a táj titokzatosságát. Közülük Crosse az, aki 1878-ban kiadott könyvében cigányokkal kapcsolatos problémákról ír: „never is a door left unlocked but a gipsy will steal in, to your cost" (Crosse 1878: 147), azaz minden figyelmetlen lakost kifoszthat a fenyegető Másik; ez akár metaforaként is olvasható, amennyiben az őszinte polgár házát Nagy-Britanniával tesszük egyenlővé. A párhuzamtól eltekintve, Crosse megállapítása azt üzeni, Erdély nem biztonságos, pláne nem a nyugati ember számára. A vasút nem tudja meghódítani a Kárpátokat, farkasok szabotálják a lovaskocsik útját, a falusiak pedig olyan babonásak, hogy még településeiket is hitük alapján nevezik el („Istenszék"); a viktoriánus olvasók ezeket a részleteket mind az elmaradottság jeleinek láthatták.

Az útikalauzok szerzői néprajzi gyűjtésekre, etnográfiai publikációkra hagyatkoztak ugyan, azonban saját élményeikre alapozták beszámolóikat, így gyakran nyíltan rasszista módon írtak egyes régiókról és népcsoportokról. Wilkinson műve 1820-ban került publikációra, így Crosse „couleur locale" megközelítésű művéhez képest jelentősen problémásabb megfogalmazást láthatunk: „in many respects [Gypsies] appear little superior to the brute creation" (Tchaprazov 2015: 526), vagyis sok értelemben az cigányok alig vehetőek emberszámba. Wlislocki Henrik, aki aktívan publikálta kutatásait a *JGLS*-ben, majd minden művével arra mutat rá a nyugati olvasóközönségnek, hogy az elképzelt cigányok megzabolázhatatlan, babonás, visszamaradott nép. Erre jó példa a *The Witches of the Gypsies* című 1891-es szöveg, mely egy vérszívással teli történetet mesél el – így természetesen Stoker regényéhez is kapcsolódik. Burke (2005) érvei alapján a könyvek, melyeket Jonathan olvas a történetben valójában azokra a szövegekre utalhatnak, melyeket maga Stoker is felhasznált a regény írása közben: korabeli, sokak számára elérhető, kvázi-tudományos, legitimnek tűnő, „tapasztalaton" alapuló szövegek. Racionális, középosztálybeli

brit férfiként Jonathan érdeklődik a keleti világ iránt, azonban, mint minden hozzá hasonló brit, úgy hiszi, hogy a megfelelő olvasmány pontosan megismertetheti vele Erdélyt (Burke 2005: 61). Hasonlóan a „cigányok misztériumához", a kelet működését az útikalauzok látszólag képesek felfedni; Jonathan pedig ezeket követve tényfeltáró, objektív és akkurátus módon igyekezett beszámolni utazásairól. Foster szerint a *Dracula* narratívájában nemcsak a folklór, a mítoszok, a középkori történelem és a varázslat játszanak fontos szerepet, hanem az ún. „armchair anthropology", egyfajta lusta, az otthon kényelméből művelt pszeudo-tudomány is (Foster 1993: 226). Stoker enciklopedikus étvágya (Crisan 2016: 66) pedig, hiába teljesen antiempirikus (Said 2003: 70), a *Dracula* szövegének a legitimitás erejét kölcsönzi.

4. Összefoglalás

Ebben a rövid tanulmányban igyekeztem felvázolni Stoker regényének etnográfiához, naiv kutatáshoz kapcsolódó egyes aspektusait, azzal a céllal, hogy a forrásai és narratívája közti kapcsolatot mélyebben megvizsgálhassam. A liminális, gótikus táj, mely a *Dracula* Erdélye, nem lenne olyan fenyegető, ha valamely eleme nem lenne közvetlen kapcsolatban a brit olvasó által ismert világgal; ez az elem pedig nem más, mint az elképzelt cigány, azaz a domesztikus és a felismerhetően idegen Másik közti feltételezett sötét, kontinenseket átívelő szövetség, mely a „Szgany" szerepét marginálisból centrálissá emeli. A legitimnek felismert források segítségével a narratíva közelebb kerül az „empirikusan" olvasható valósághoz, a természetfeletti és a hétköznapi Másik pedig a „Szgany" által összeköttetésre kerül. A korabeli nemzeti és birodalmi szorongásra alapozva Stoker egy olyan tájat fest le, mely heterogenitása okán elmaradott, és otthont adhat olyan szörnyeknek, mint Dracula. Ez az az állapot, melyet csak abszolút immunitással lehetne elkerülni, azonban a domesztikus „Másik" jelenléte és idegen betolakodókkal kötött szövetsége arra mutat rá, hogy az ellenség már rég bejutott a védeni kívánt Nyugatra.

Irodalom

Arata, Steven D. (1990). The Occidental Tourist: 'Dracula' and the Anxiety of Reverse Colonization. *Victorian Studies* [33] (4). 621–645.

Borrow, George (2008 [1857]). *Romany Rye*. Project Gutenberg. https://www.gutenberg.org/files/25071/25071-h/25071-h.htm

Burke, Mary (2005). Eighteenth- and Nineteenth-Century Sources for Bram Stoker's Gypsies. *ANQ: A Quarterly Journal of Short Articles, Notes and Reviews* [18] (1). 58–63.

Clausen, Christopher (1984). Sherlock Holmes, Order, and the Late-Victorian Mind. *The Georgia Review* [38] (1). 104–123.

Crișan, Marius-Mircea (2016). Bram Stoker and Gothic Transylvania. In: Catherine Wynne (*szerk.*): *Bram Stoker and the Gothic: Formations and Transformations*. UK: Palgrave Macmillan. 63–78.

Dillman, Alfred (1905). *Zigeunerbuch*. München: Dr. Wild'sche Buchdruckerei. https://archive.org/details/zigeunerbuch01dill/page/6/mode/2up

Doyle, Arthur Conan (2009 [1892]). *The Memoirs of Sherlock Holmes*. Auckland: The Floating Press.

Fielding, Henry (1973 [1749]). *Tom Jones*. London: The Penguin English Library.

Foster, Roy F. (1993). *Paddy and Mr. Punch: Connections in Irish and English History*. London: Penguin Books.

Grellman, Heinrich M. G. (1787). *Historischer Versuch über die Zigeuner*. Göttingen: Johann Christian Dieterich. https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10738389?page=7

Kitson, Peter (2004). 'Candid Reflections': The Idea of Race in the Debate over the Slave Trade and Slavery in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Century. In: Brycchan Carey, Markman Ellis, Sara Salih (*szerk.*): *Discourses of Slavery and Abolition: Britain and its Colonies, 1760–1838*. New York: Palgrave Macmillan.

Mayall, David (2004). *Gypsy Identities 1500–2000: From Egipcyans and Moon-men to the Ethnic Romany*. London: Routledge.

Robinson, Alistair (2022). *Vagrancy in the Victorian Age: Representing the Wandering Poor in Nineteenth-Century Literature and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.

Said, Edward (2003 [1978]). *Orientalism*. New York: Vintage Books.

Stoker, Bram (2011 [1897]). *Dracula*. London: Harper Collins.

Tchaprazov, Stoyan (2015). The Slovaks and Gypsies of Bram Stoker's Dracula: Vampires in Human Flesh. *English Literature in Transition* [58] (4). 523–535.

Timár Andrea (2014). Derrida and the Immune System. In: Fogarasi, György – Cora, Zoltán – Török, Ervin (*szerk.*): *Et al. Critical Theory Online 3*: *Terror(ism) and Aesthetics*. 1–19.

http://etal.hu/en/wp-content/uploads/downloads/2014/09/timar-derrida-and-the-immune-system.pdf

Trumpener, Katie (1992). The Time of the Gypsies. A 'People without History' in the Narratives of the West. *Critical Inquiry* [18] (4). 843–884.

Japán Internetnyelv: A *kaomoji*k használati funkciói VTuber-közösségek szociális média diskurzusaiban

Bálint A. Csenge[1]

1 Internetnyelv

Az ún. internetes nyelvhasználatban, amelyet értelmezhetünk egyfajta sajátos kommunikációs folyamatként, érvényesülnek a kommunikáció általános megvalósulásának feltételei. Mivel ezek a feltételek számos eltérő, és a kommunikációt alapvetően befolyásoló tényezőt foglalnak magukba, az egyetemes definíció felállítása nehézségekbe ütközik. Minden információátadás, amely az internetet használja csatornaként, tekinthető internetes kommunikációnak. A nyelvhasználati sajátosságokat viszont, a csatorna kiterjedtsége és a rendelkezésre álló kommunikációs lehetőségek sokszínűsége miatt, szinte lehetetlen egységesíteni. Ahhoz, hogy érdemleges megállapításokat lehessen tenni az átfogó témakör szűkítésére, valamilyen specifikus szempontból való vizsgálatra van szükség. A tanulmány egy internetes szubkultúra közösségi média diskurzusaiban előforduló, nonverbális kommunikációs sajátosságait elemzi funkcionális keretben.

1.1 Definiálhatóság

Az internetes nyelvhasználat egyetemes meghatározása több szempontból is problémás. Egyrészt a korábbiakban említett kiterjedtség és sokszínűség, másrészt az internet folyamatos fejlődése miatt. Ezzel a fejlődéssel együtt az interneten történő kommunikáció is változik, és ez befolyásolja az internetes nyelvhasználattal foglalkozó kutatók nézőpontját a terminológiával kapcsolatban. Davis és Brewer (1997) használják először az „electronic discourse" kifejezést az interneten megvalósuló interaktív elektronikus kommunikáció leírására. Crystal (2001) alkotta meg a „Netspeak" fogalmát, amellyel szintén

[1] Témavezető: Hidvégi Zsófia
Egyetem: Eötvös Loránd Tudományegyetem

az internetes kommunikációt írja le. Ezzel szemben Herring (2004) átfogóan tárgyalja a CMC (computer mediated communication), illetve azon belül az online diskurzusokra vonatkozó CMD (computer mediated discourse) fogalmát, amely a kommunikációs kiindulópont helyett a csatornára helyezi a hangsúlyt. A tanulmányok, bár eltérő nézőpontokat mutatnak be, mégis hasonló következtetéseket vonnak le. Mindhárom megegyezik abban, hogy az interneten írásban létrejövő kommunikációt tekintik a beszélt nyelv valamilyen szintű leképződésének. Az internetes nyelvhasználatot jellemzik többek között az élőbeszédben használt kifejezések és szófordulatok. A csatorna sajátossága és az írásba való átültetés miatt azonban a nyelv bizonyos változásokon esik át, létrehozva egy, a beszélt és az írott nyelv közötti sajátságos kategóriát (Wilkins 1991). Jelen tanulmány az internetes nyelvhasználat azon részére koncentrál, amely értelmezhető a közösségi média platformokon megjelenő egyfajta spontán írásbeliségként (Petykó 2012).

1.2 Szubkultúrák szerepe az internetes nyelvhasználat vizsgálatában

Mivel az internetes nyelvhasználat számos eltérő kommunikációs lehetőséget tartalmaz, szükség van a vizsgált adatok valamilyen szempont alapján történő leszűkítésére. Az internetes nyelvhasználat beszélt nyelvi aspektusai miatt vizsgálatát célszerű egy homogénebb kommunikációs közegben végezni. Erre teremtenek megfelelő lehetőséget a szubkultúrák (Sebald 1975), hiszen az azonos érdeklődési körű egyéneket magukba foglaló és közös identitásmarkereket felmutató szubkultúrák egymásra épülő témákat tárgyalnak, a rájuk jellemző specifikus nyelv- és szóhasználat eszközeivel. Jelen kutatás szűkített fókusza a virtuális tartalomkészítők, vagyis VTuberek iránt érdeklődők szubkultúrája. A VTuberek olyan internetes tartalomkészítők, akik valós személyazonosságuk helyett virtuális avatárokon keresztül tevékenykednek (Lu et al. 2021). Jelen dolgozat a közösség nyelvhasználati jellemzőinek egyik részére, az emotikonok használati funkciójára koncentrál.

2 Nonverbális kommunikáció az interneten

A nonverbális kommunikáció, ahogy a verbális kommunikáció is, a kommunikációs folyamat releváns része, amely a szavakon kívüli jelek összességét foglalja magába. Cherry (1957) szerint minden kommunikációs formának megvan a saját jelrendszere, ezáltal a fizikai mozdulatok is kommunikációs jelekként értelmezendők. Ezt erősíti meg Dunning (1971) tanulmánya, amely szerint a nonverbális kommunikációs jelek értelmezésével a befogadó fél bővebb információ birtokába jut, tisztább képet kap a továbbított üzenet

kontextusáról. A nonverbális kommunikáció magába foglalja a mimika, a gesztikuláció, a testtartás és a testbeszéd különféle elemeit, illetve olyan vokális jeleket, amelyek a verbális úton kifejezett üzenethez valamilyen plusz információt adnak hozzá, vagy valamilyen módon kiegészítik azt. Ahogy láttuk: az internetes nyelvhasználat tekinthető az írott és a beszélt nyelv átmeneti formájának, a kommunikációs csatorna és a kommunikációs szándék sajátosságából adódóan azonban felmerül annak az igénye, hogy megjelenjenek az írott nyelvből hiányzó nonverbális üzenetek. Mehrabian (1968) megállapította, hogy a kommunikáció során továbbított üzenetek modalitását tekintve a mimika jelentősen nagyobb százalékban hordozott információt, mint a vokális vagy a verbális eszközök. A közölni kívánt információ árnyalásán kívül a mimika, mint kommunikációs eszköz, fontos szerepet tölt be a szociális kapcsolatteremtésben is. Ebből következik, hogy a kommunikáció eszközei közül a mimika tölti be az egyik legjelentősebb szerepet. Így az internetes nyelvhasználatban az egyik leggyakrabban alkalmazott nonverbális kommunikációs eszköz az arckifejezéseket közvetítő emotikon készletek. Ugyan az emotikonok elsősorban az arcokat és arckifejezéseket hivatottak reprezentálni, az üzenet kontextusának meghatározásával olyan paraverbális jelek (Pennycook 1985) pótlására is képesek, mint a szarkazmus intonációja vagy a sóhajtás, amelyek adott esetben nem lennének megjeleníthetők az írott közegben. Jelen tanulmány a közösségi média diskurzusokban használt emotikonokra, azon belül a japán nyelvi közegben alkalmazott megfelelőire, a *kaomoji*-kra koncentrál.

2.1 Emotikonok

Az emotikonok olyan metadiszkurzív elemek, amelyek a kommunikáció folyamán továbbított üzenet keretein túllépve segítenek meghatározni az üzenet kontextusát vagy az átadni kívánt érzelmeket (Haas et al. 2011). Az internetes nyelvhasználatban, a spontán írásbeliségben szükséges az emotikonok használata a pontos kommunikációs folyamat megvalósulásához, hiszen az emotikonok olyan nonverbális jeleket továbbítanak, amelyeket a személyes kommunikációban az arckifejezés és a testbeszéd más elemei közvetítenek (Dresner–Herring 2010). Jelen tanulmány az emotikon kifejezést átfogó értelemben használja az összes internetes nyelvhasználati színtéren előforduló arckifejezést vagy érzelmet ábrázoló jel leírására, mivel az internetes nyelvhasználat más aspektusaira jellemző változékonyság és folyamatos megújulás az emotikonok esetében is megvalósul, és ez újabb elnevezéseket eredményez. Kezdetben az egyszerű emotikonok vagy hangulatjelek, a klaviatúrán

megtalálható karakterek felhasználásával létrehozott, oldalnézetből ábrázolt arcokat reprezentáló ikonok voltak, mára azonban sokkal elterjedtebbé vált az okostelefonokba épített, előre gyártott emotikonkészletek, az emojik használata. Ezek a folyamatosan bővülő emojikészletek szemből ábrázolják az arcot, illetve már nemcsak a testbeszédet jelenítik meg, hanem más élőlényeket, tárgyakat és ikonokat is. A formai eltérés mellett létezik a nyelvi környezet alapján való eltérés is, jelen tanulmány elsősorban egy ilyen változattal, a japán nyelvi környezetben népszerű *kaomoji*k vizsgálatával foglalkozik.

2.1.1 Kaomojik

A *kaomoji*k, vagyis „arcjelek", olyan, a japán nyelvközegből eredő, specifikus emotikonok, amelyek használata a nyelvi kereteken túlmutatva a japán popkultúrát kedvelők szubkultúrájának is egyfajta identitásmarkerévé nőtte ki magát. Kialakulásukra magyarázatot ad a hangulatjelekétől eltérő kulturális közeg, amelynek sajátságos, nonverbális jelei megkövetelték a szintén sajátságos, azokat leképző emotikonkészlet létrejöttét. A *kaomoji*k komplex felépítésével foglalkozik Katsuno és Yano (2007) kutatása, amely szerint ezek az emotikonok sokszor foglalnak magukba, az arckifejezéseken felül, mozgásokat vagy hangutánzó szavakat. Mivel egy ilyenfajta emotikon komplexitásából kifolyólag sokkal átfogóbb üzenetet hordoz, mint egy hangulatjel, a *kaomoji* gyakran állhat önállóan, kifejezve nemcsak az átadni kívánt információt, de annak szövegkörnyezetét is. Erre a megállapításra reflektál Markman és Oshima (2007), megfogalmazva a feltevést, miszerint a *kaomoji*k összetettségükből és nagyobb számú variánsaikból kifolyólag a hangulatjeleknél szélesebb körben képesek pótolni a személyes kommunikáció nonverbális jeleit. A kultúra eltérő nonverbális jeleiből kifolyólag azonban a *kaomoji*k pontos értelmezéséhez sokszor elengedhetetlen a kulturális kontextus ismerete. A különbségeket jól példázza a hangulatjelek és a *kaomoji*k formai alapú összehasonlítása. Mivel a japánok a személyes kommunikációban zajló érzelemkifejezéskor sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a szemre, amellett, hogy az arcot szemből ábrázolják, ez a tendencia is megmutatkozik a *kaomoji*k felépítésében.

:)	(^^)
:(	(´^`)
:D	(๏ᴵ ワ ᴵ)
:">	(*ᵕᴗᵕ*)

1. táblázat: Hangulatjelek (bal) és egy nekik megfeleltethető kaomoji (jobb)

Az emotikonok tájolásán kívül számos más érdekesség is megfigyelhető a táblázat két oszlopának összehasonlításakor. A hangulatjelek szinte kizárólag latin betűkből, illetve karakterekből építkeznek, főleg a szemet és a szájat ábrázolva. Ezzel szemben a *kaomoji*k használják a latin betűkészlet mellett a görög ábécé, a japán *kana* (japán fonetikus írásrendszer, a *hiragana* és *katakana* írásrendszerek összefoglaló elnevezése [Hadamitzky-Kazár 2010]), illetve a Unicode-jelrendszer (online elérhető jelrendszer adatbázis [https://home.unicode.org]) számos elemét is, ezáltal sokkal aprólékosabban ábrázolják az arckifejezéseket. Mivel a *kaomoji*k használatának, a hangulatjelekéhez hasonlóan, nincsenek rögzített szabályai, szerepüket és funkciójukat a kommunikációs folyamat bármely aspektusa befolyásolhatja, így ez a kutatás szempontjából tág perspektívát, egyben számos egymástól eltérő kutatási kérdést is eredményez. Jelen tanulmány a VTuberek iránt érdeklődők szubkultúrájának szociális média diskurzusaiban vizsgálta a *kaomoji*k használati funkcióit.

3 Megfigyelések

A tanulmány elsősorban arra keresi a választ, hogy a VTubereket kedvelők szubkultúráján belül a tagok miért és hogyan használják a *kaomoji*kat. Értelemszerűen a kutatásban vizsgált csoportot a szubkultúra keretein belül szűkítettem, a hangsúly a sajátságos platformkihasználtsága miatt Utsugi Uyu 羽継烏有, elsősorban népszerű videójátékokkal játszó, ezeket élő adásban közvetítő VTuber Twitter-üzenetei[2] köré szerveződött online diskurzusokra helyeződött. A döntés oka részben a japán gendernyelvi (Gagné 2008) feltételezésen alapszik, miszerint a férfiak által használt internetes kommunikációban kevesebb *kaomoji* fordul elő, ezáltal a használt emotikonok nagyobb jelentőséggel rendelkeznek. Női VTuberekkel összehasonlítva Utsugi kevésbé használ túlzásokat, és ez a vizsgálat szempontjából sokkal letisztultabb érzelemkifejezést jelent, vagyis egyszerűbbé tette a *kaomoji*k funkcionális elkülönítését. A vizsgálat 2022 szeptembere és 2023 januárja között zajlott, ez alapján készítettem egy funkcionális összesítést és egy kontextusalapú elkülönítést. Fontos megemlíteni, hogy a kisszámú merítés miatt az eredmények nem általánosíthatók. A vizsgálat során 411 üzenetet elemeztem, ezek funkcionalitás szerint összesen 22 érzelmi kategóriába voltak besorolhatók. Írásom más, korábban említett tanulmányoktól eltérően nem pragmatikai funkció szempontjából

[2] Korábban Twitter Inc. közösségi hálózat és mikroblog-szolgáltatás, jelenleg megváltozott vezetőség alatt X néven működik. A kutatás ideje alatti Twitter elnevezés időszerűsége miatt a tanulmány így hivatkozik a platformra.

vizsgálja a *kaomoji*-kat, sokkal inkább a közösségi kommunikációban betöltött szerepükre koncentrál.

3.1 Pozitív vs. negatív *kaomoji*-használat

(>_<)
(´・ω・)
(´^`)
(´人`*)
(T T)
(´°ω°`)
(˘; ;˘)
{ᴗ´ᴛ ˘ᴛ`ᴗ}

2. táblázat: Szomorúság csoport

A vizsgált üzenetek alapján elmondható, hogy a VTuberekhez kötődő közösség *kaomoji*-használata az esetek nagy részében pozitív érzelmeket tükröz. A kutatás során gyűjtött *kaomoji*k 22 érzelmi kategóriába sorolhatók, amelyből 14-hez csatolható pozitív (pl.: öröm, boldogság, elpirulás), 5-höz negatív (pl.: szomorúság, ijedtség), 3-hoz pedig neutrális (pl.: álmosság) konnotáció. Megállapítható tehát, hogy a pozitív funkciójú *kaomoji*k többségbe kerültek a vizsgált anyagban. Hasonló konklúzióra jut Miller et al. (2021) a Line közösségi média platformon használt érzelmeket kifejező virtuális matricák vizsgálata során. A kategóriák mellett, a csoportokon belül is észrevehető, hogy a pozitív csoportokhoz sokkal több *kaomoji*-változat és -variáció tartozik, mint a negatívakhoz. Az Öröm csoportba a rendszerezés során, a Boldogság csoport elkülönítésével, 20 darab *kaomoji* került besorolásra, míg a Szomorúságba csak 8 darab. Ugyanez a tendencia figyelhető meg az Izgatottság csoport (25 *kaomoji*) és a Megdöbbent csoport (7 *kaomoji*) esetében is. Elmondható tehát, hogy a vizsgált közösség a negatívnál több pozitív jelentéstartalommal bíró *kaomoji*-változatot használt.

(`・ω・´)
^ ^
(^^)/
(o^^o)
(๑ˈ◡ˈ)
(*^^* ゛
(๓´ ˘ `๓)
(◜ ◡ ◝)
(´ ω ` *)♪
(* ·ω· *)
∩^ω^∩
(´-ω-`)
(ȯ ω ȯ *)
(*ᴗ˘ᴗ)
(´˘`๑)"
{ᴗ˘ ˘ ˘ᴗ}
-`(,"ᴗ'"),´-
◜ • ·˘• ◞
(❁´◡`❁)
(´-ω-`)

3. táblázat: Öröm csoport

A pozitív *kaomoji*k többletére magyarázatot ad a VTuber-műfaj szórakoztatóipari mivolta. Mivel a VTuberek tartalomkészítőként tevékenykednek, ezért elsődleges céljuk a nézőközönség szórakoztatása. Elsősorban kikapcsolódást támogató és szívderítő tartalmakat hoznak létre, ezért kevéssé jellemzi a tevékenységüket a szomorú vagy negatív tartalmak megjelenítése. Ez a tendencia

nemcsak a VTuber-műfajra jellemző élő közvetítések során bemutatott tartalmakban jelentkezik, hanem a Twitteren történő kommunikáció során is, hiszen ez a két tevékenység a szubkultúra esetében szorosan összekapcsolódik. A jövőben érdemes lenne tovább vizsgálni, hogy léteznek-e olyan közösségek, ahol a VTuber-szubkultúrával ellentétben prominens a negatív érzelmeket hangsúlyozó *kaomoji* használat.

3.2 *Kaomojik* használati gyakoriságát befolyásoló tényezők

Megfigyelhető tendencia volt, hogy a közösség által írt üzenetek szoros összefüggésben állnak a tartalomkészítő üzeneteivel. Ha a VTuber kommunikációja során különleges karaktereket és *kaomoji*kat használ, esetleg valamilyen specifikus formában, vagy angolul ír, ezeket a stilisztikai elemeket a közösség válaszüzeneteiben gyakran átveszi. Wilkins (1991) említi ezt a lexikai repetíciót mint a közösségépítés, illetve az egymásra épülő üzenetváltások témájához való hozzászólás egyik eszközét. Megfigyelhető, hogy a VTuberek *kaomoji*-használata gyakran vált ki lexikai repetíciót a közösség részéről, vagyis az eredeti üzenetben megjelenő *kaomoji* a válaszokban is feltűnik. Szintén megemlítendő, hogy a válaszokban megjelenő *kaomoji*k gyakran nem teljesen azonosak az eredeti üzenetekben látottakkal. A közösség gyakran hozzáad a *kaomoji*hoz, vagy éppen elhagy belőle bizonyos karaktereket, amelyek hatására az érzelemkifejezési funkció és az általános ismertetőjegyek változatlanok maradnak. Az új emotikon tehát közvetlenül kapcsolódik a VTuber által használt eredeti *kaomoji*hoz, viszont jelentésében olyan árnyalatnyi változás megy végbe, amelynek eredményeképpen immár jobban illeszkedik a válaszüzenet kontextusához. Ezt a folyamatot nevezhetjük egyfajta *kaomoji*-formázásnak, amely lehetővé teszi, hogy érvényesüljön a VTuber trendteremtő szerepe, a közösség tagjai mégis személyre szabják, és saját kommunikációs kontextusukhoz igazítják a *kaomoji*kat.

👁ω👁	👁⋃👁	száj
	(.👁‿👁.)	orcák, száj
	👁ᴥ👁	orr, száj
	👁∇👁	száj
	👁∪👁	száj

4. táblázat: VTuber által használt kaomoji (bal), a válaszokban megjelenő kaomoji formázás (közép) és a változáson átesett részek (jobb)

3.3 Trendteremtés megnyilvánulása

A VTuberek tartalomkészítői mivoltukból kifolyólag a trendteremtésben is fontos szerepet töltenek be. A vizsgálatban megfigyelhető volt, hogy a VTuberek közül sokan választanak maguknak saját *kaomoji*t, amely valamilyen konkrét, külső tulajdonságuk alapján, vagy átvitt értelemben reprezentálja őket. Ez az emotikon nem azonos a VTuber-kultúrában széles körben elterjedt *oshi maaku*-val おしマーク, tekintve, hogy az *oshi maaku* egy olyan sajátos emotikon kombináció, amely szinte kizárólag emojikból épül fel. Eltérő felhasználási funkciójú emotikonokról van ugyanakkor szó, hiszen az *oshi maaku* egy olyan, a VTuber vagy a VTubert reprezentáló ügynökség által választott, valamilyen módon a VTubert leíró emojik összessége, amely az adott VTuber-közösséghez való tartozást hivatott szimbolizálni. A reprezentatív szerepeket betöltő *kaomoji* kiválasztása a kommunikációs folyamatban használatos, az identitásmarkerként betöltött szerepéből adódóan szintén a VTuber ismertetőjegyein alapul. Példát szolgáltat a személyes *kaomoji*-használatra Tokino Sora ときのそら, akinek plüssmedve kabalaállata lehetőséget biztosít, hogy a közössége üzeneteiben medvére hasonlító, illetve medve által inspirált *kaomoji*kat használjon. A közösség diskurzusaiban ezek a *kaomoji*k gyakran halmozva, kontextustól függetlenül is jelen vannak, megfigyelhető tehát, hogy az eredetileg állatot szimbolizáló *kaomoji* átalakult egy általános, pozitív érzést kifejező emotikonná. Időnként itt is jelen van a korábbiakban említett *kaomoji*-formázás. A választott személyes *kaomoji* lehet egy már korábban létező *kaomoji* újraértelmezése, ahogy a plüssmedve kabala esetében történik, de ezen kívül megfigyelhető két másik eshetőség is. A személyes *kaomoji* lehet egy már létező emotikon, amelyet valamilyen átalakulás eredményeképpen a VTuber saját képére formál. Ez a tendencia egy, az Utsugi Uyu által használt személyes *kaomoji* esetében figyelhető meg, és ugyan érdekes jelenség, használatának elszórtságából mégis levonható a következtetés, miszerint egy kevésbé jelentőségteljes *kaomoji*-változatról van szó. A kérdéses üzenetben a *kaomoji* Utsugi *oshi maaku*-jának felhasználásával módosult, a VTuber szemét hajával eltakaró kinézetének megfelelően.

(´▽｀*)	(🎴▽｀*)

5. táblázat: Az eredeti kaomoji (bal) és a kártyalap emojival módosított változata (jobb)

A harmadik személyes *kaomoji*-típus, amely szintén Utsugi Uyu esetében figyelhető meg, a VTuber nevének képi elemmé alakítása. Ezeknél az üzeneteknél

a kifejezni kívánt érzéshez kapcsolódó *kaomoji*t az üzenetek feladói nem az előre meghatározott *kaomoji*k sorából választották, hanem ők maguk alkották. A VTuber nevének ilyen módon való felhasználása egyszerre teszi személyessé az üzenetet, és tükrözi a rajongó elhivatottságát a tartalomkészítő felé. Wilkins (1991) tanulmányában szintén megfigyelte az önállóan készített grafikai elemek jelentőségének és a készítő elhivatottságának korrelációját.

(uyu)
★⊂((U Y U))⊃★

6. táblázat: A VTuber neve pozitív felhangú kaomojivá alakítva

3.4 A *kaomoji*k személyspecifikussága

A kutatás során megfigyelhető volt, hogy a *kaomoji*k nem csupán jelentésárnyaló elemekként, hanem bizonyos esetekben identitásmarkerekként is szolgálnak. A *kaomoji*k személyspecifikusságának kérdésében több korábban említett jelenség érvényesül, amelyek jelen esetben egymásra épülő tendenciákat mutatnak. Ahogy a VTuberek személyéhez *kaomoji* társul, bizonyos tekintetben a közösség tagjai is választhatnak maguknak reprezentatív *kaomoji*t. Mivel ilyen esetben nem egy közéleti személyről van szó, a saját jellemet vagy küllemet reprezentáló *kaomoji*nak kevéssé lenne haszna, így ehelyett a sajátságos *kaomoji* a kommunikációt teszi egyedivé. Ha egy ilyen aránylag zárt közösségen belül, egy adott feladó bizonyos témában rendszeresen ugyanazt a *kaomoji*t alkalmazza, a közösség tagjai a felhasználónevét látva számítanak a *kaomoji*ra, tehát a sajátos emotikon jellemezni fogja az adott feladó által továbbított üzeneteket. Ehhez a jelenséghez gyakran társul a *kaomoji*-alkotás vagy a *kaomoji*-formázás, amely még inkább személyre szabja a kommunikációs folyamatot, még nagyobb elköteleződést mutat a szubkultúra iránt. Az üzenetben szereplő emotikon sok mindent elárul a feladóról, a gyakorlott emotikonhasználók számára ránézésre világossá válnak a *kaomoji*-módosítások, illetve a módosítás nélküli *kaomoji*król megállapítható, hogy milyen okostelefonról származnak, hiszen a japán billentyűzetbe épített *kaomoji*-táblázatok az operációs rendszer alapján eltérnek.

4 Konklúzió

Összességében elmondható, hogy VTubereket kedvelő szubkultúra tagjai által használt nonverbális jelek a csoport ideáinak és kommunikációs céljainak megfelelően pozitív érzelmeket tükröznek. A szubkultúra tagjai számos eltérő

használati mód és funkció közül választhatnak, ami nemcsak a kulturális közeg iránti elköteleződésüket hivatott jelezni, de egyben személyessé is teszi a kommunikációjukat. A vizsgált nonverbális jelek és *kaomoji*k témaköre csak egy az internetes nyelvhasználattal kapcsolatos számos vizsgálatra érdemes aspektus közül. A szűkített témakörön belül is, a diskurzusok hosszabb távú, illetve eltérő szempontból való vizsgálata során születhetnek olyan észrevételek, amelyeket jelen írás nem érint. A jövőben érdemes továbbra is megfigyelni, mind a VTuber-szubkultúrán belül zajló szociális média diskurzusokat, mind a *kaomoji*k szerepét és funkcionalitását ezekben az üzenetváltásokban.

5 Irodalomjegyzék

Davis, Boyd H.; Brewer, Jeutonne (1997). *Electronic Discourse: Linguistic Individuals in Virtual Space*. New York: SUNY Press.

Djenar, Dwi Noverini et al. (2018). Youth and language play. In: *Style and Intersubjectivity in Youth Interaction*. Párizs: De Gruyter Mouton.

Dresner, Eli; Herring, Susan C. (2010). Functions of the Nonverbal in CMC: Emoticons and Illocutionary Force. *Communication Theory.* [20] (3):249-268.

Dunning, G. B. (1971). Research in Nonverbal Communication. *The Challenge of Nonverbal Awareness.* [10] (4):250-53 October.

Chafe, Wallace; Tannen, Deborah (1987). The Relation between Written and Spoken Language. *Annual Review of Anthropology.* [16]:383-407.

Cherry, Colin (1957*). On human communication; a review, a survey, and a criticism*. Massachusetts: The Technology Press of MIT.

Crystal, David (2001). *Language and the Internet*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gagné, Isaac (2008). Urban Princesses: Performance and "Women's Language" in Japan's Gothic/Lolita Subculture. *Journal of Linguistic Anthropology.* [18] (1):130-150.

Galloway, Charles (1968). Nonverbal Communication. *Workshop in the Analysis of Teaching.* [7] (5): 226-229 December.

Haas, Christina et al. (2011). Young People's Everyday Literacies: The Language Features of Instant Messaging. *Research in the Teaching of English.* [45] (4)):378-404 May.

Hadamitzky, Wolfgang; Kazár Lajos (2010). *Kanji és Kana: A japán írásrendszer kézikönyve és szótára*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem Közgáz Campus.

Herring, Susan C. (2004). Computer-Mediated Discourse Analysis: An Approach to Researching Online Behavior. In: Tannen, Deborah et al. (*szerk.*): *Handbook of Discourse Analysis.* Oxford: Blackwell.

Herring, Susan (2007). A Faceted Classification Scheme for Computer-Mediated Discourse. *Discourse Studies in the Cultural Politics of Education.* [4].

Innocent, Troy (2001). The Language of "Iconica". *Leonardo.* [34] (3):255-259.

Katsuno Hirofumi; Yano Christine (2007). Kaomoji and Expressivity in a Japanese Housewives' Chat Room. In: Danet, Brenda; Herring, Susan C (*szerk.*): *The Multilingual Internet: Language, Culture, and Communication Online.* Oxford: Oxford University Press.

Locher, Miriam A. (2014). Electronic discourse. In: Schneider, Klaus P.; Barron, Anne (*szerk.*): *Pragmatics of Discourse.* Párizs: De Gruyter Mouton.

Lu Zhicong et al. (2021). More Kawaii than a Real-Person Live Streamer: Understanding How the Otaku Community Engages with and Perceives Virtual YouTubers. *CHI '21: Proceedings of the 2021 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems.* [137] May.

Markman, Kris M.; Oshima Sae (2007). Pragmatic Play? Some Possible Functions of English Emoticons and Japanese Kaomoji in Computer-Mediated Discourse. *Presented at the Association of Internet Researchers Annual Conference 8.0: Let's Play!.*

Mehrabian, Albert (1968). Inference of attitudes from the posture, orientation, and distance of a communicator. *Journal of Consulting and Clinical Psychology.* [32] (3):296-308.

Miller, Daniel et al. (2021). The heart of the smartphone: LINE, WeChat and WhatsApp. In: Miller, Daniel et al. (*szerk.*): *The Global Smartphone: Beyond a youth technology*. London: UCL Press.

Pennycook, Alastair (1985). Actions Speak Louder Than Words: Paralanguage, Communication, and Education. *TESOL Quarterly.* [19] (2).

Petykó Márton (2012). Az írott beszélt nyelvtől a spontán írott nyelv felé. In: Hattyár Helga (*szerk.*): *A sokszínű alkalmazott nyelvészet.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Rási Szilvia (2022). Metadiszkurzív elemek tanárszakos hallgatók szemináriumi dolgozataiban. *Félúton konferencia.* [15] December.

Sebald, Hans (1975). Subculture: Problems Of Definition And Measurement. *International Review of Modern Sociology.* [5] (1): 82-89 Spring.

Tolcsvai Nagy Gábor (2001), *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Wilkins, Harriet (1991). Computer-talk: Long-Distance Conversations by Computer. *Written Communication*. [8] (1): 56–78.

Halálábrázolás Gozsdu Elek *Tantalus* című kötetének novelláiban

Muhari Patrik Krisztián[1]

1. Hipotézis

Kutatásaim során egy kulturálisan mélyen beágyazódott fogalomkört, illetve ennek irodalmi színtéren való kivetülését vettem górcső alá. Ez a bizonyos témakör nem más, mint a halálábrázolás írásos munkákban való megjelenése, melyhez jelen vizsgálódásom során Gozsdu Elek *Tantalus* című kötetét tekintettem át. Hipotézisem értelmében a kötetben található kilenc novella szinte mindegyikében található több olyan érzékletes leírás is, amely vagy a fizikai, vagy a lelki halál valamilyen sajátos megvalósulását járja körül. Fontos kiemelni, hogy Gozsdu novelláskötetében érzékelhető egyfajta fokozódó feszültség, amelyet alátámaszthat az a tény, hogy a halál megjelenését az első néhány novella csupán csak sejteti, később már a valóság szintjén meg is említi, míg végül a kötet utolsó elbeszélésében mintha már emberi test felruházásával is megpróbálná láttatni. A szerző és az általam elemzett alkotások filozófiai hátterének áttekintése természetesen szerves részét képezte vizsgálódásaim megalapozásának, ezért jelen tanulmány bevezetéseképpen feltétlenül hasznosnak számíthat e tényezők rövid ismertetése.

2. A téma filozófiai háttere

Ha Gozsdu Elek írói munkássága kerül szóba, akkor három olyan személy neve kerülhet okvetlenül előtérbe, akik minden bizonnyal erős hatást gyakoroltak a *Tantalus* című kötet szerzőjére, mégpedig Turgenyev, Schopenhauer és Baudelaire. Közülük talán az egyik legkiemelkedőbb szerepet egyértelműen Arthur Schopenhauer filozófiája játssza Gozsdu szóban forgó elbeszéléseiben, hiszen az unalom, a kiüresedettség, és a beletörődöttség mind-mind olyan kulcsfogalmaknak számítanak, amelyek egyfajta ösvényként vezetnek

[1] Témavezető: Vitekné Balogh Piroska Dr.
Egyetem: Eötvös Loránd Tudományegyetem

a novellák főhőseinek tragikus végkimenetelű sorsához. A másik olyan alapkoncepció, amely világosan kirajzolódik két konkrét Gozsdu-szöveg soraiban is, az nem máshoz, mint Charles Baudelaire-hez köthető. *Az étlen farkas* című elbeszélés főhőse, Ordas Gida az a karakter, aki megismerkedik egy egyértelműen Baudelaire-hez fűződő kötettel, amely szó szerint megnevezésre is került, mégpedig *A bűn virágai* címmel, amely nyilvánvalóan *A romlás virágai című* művet parafrazeálja. Egy másik írásában, amely ugyan nem szerepel a *Tantalus* kötetben, de témájában és hangvételét illetően szorosan kapcsolódik az itt felmerülő kérdéskörökhöz, egy konkrét versidézet is feltűnik, mintegy mottóként szolgálva a novella nyitányához. Ez a bizonyos elbeszélés a *Spleen* címet viseli, a kezdetén olvasható, akár indító gondolatként is értelmezhető Baudelaire vers pedig *A nap vége* (*La fin de la journée*) című alkotás utolsó két strófája. Az idézet, Kosztolányi Dezső fordításában így szól: „Fáradott a lelkem, testem / a nyugalmat égve esdem / sok bús látomány mar és tép. / Hátra fekszem. Jöjj le, födj be / lebbenő gyászfüggönyödbe: / Ó, üdítő, hűs sötétség!" Diószegi András véleménye szerint Gozsdu mindig is vonzódott a Baudelaire-nél felfedezhető „érzelmi ambivalenciához", amely tény talán magyarázatot adhat novelláinak többnyire szomorú, állandó jelleggel negatív érzületűnek nevezhető hangulati világára (Diószegi 1965). Mind ehhez természetesen szorosan kapcsolódik az úgynevezett „spleen-élmény"[2] is, amely egyfajta világfájdalmat, állandó levertséget, életunt létállapotot hivatott kifejezni. A *Nirvana*, és a *Spleen* című novellák főhőse, gróf Kanuth István személyén keresztül érzékelteti a szerző, hogy hogyan is lehetne elképzelni egy schopenhaueri életunt létállapotot a turgenyevi „felesleges ember" kategóriájával párosító személy megtestesült karakterét. Az említett filozófiai aspektusok mellett még két tényezőre szükséges kitérni; egyrészt a szociáldarwinizmus gondolatkörére, másrészt pedig a kötet címadási mechanizmusára, vagyis az ókori görög mitológiában gyökerező Tantalus alakjára. Ha egyetlen mondattal kellene jellemezni Gozsdu írói világképét, akkor az kétségkívül a „Harc a létért!" felkiáltással lenne egyenértékű (Eisemann 1977: 78). Ebben a világban az egyéni életcélokért való küzdelem kerül fókuszba, ám ezek a küzdelmek az emberi élet során soha nem érnek véget, az emberi létezést maga a küzdés állapota determinálja. Hogyan kapcsolható ehhez a sajátos létállapothoz Tantalus alakja? A Pauly-féle ókori lexikon szócikke szerint Tantalosz lüdiai király volt, aki az istenektől kapott büntetése miatt folyton-folyvást egy feje felett lebegő kősziklával kellett, hogy szembenézzen (Sontheimer – Ziegler: 1979: 512–513). A lexikon emellett megemlíti, hogy az egykori király nektárt és

[2] A kifejezést Eisemann György bírálatából kölcsönöztem.

ambróziát lopott az istenektől, amely cselekedete miatt a sziklával való büntetés mellett még egy másik típusú bűnhődést is el kellett viselnie: egy tisztavizű tóban kellett állnia, amely fölé gyümölcsfák ágai lógtak, de nem ihatott a vízből, és nem szakíthatott a gyümölcsökből sem. Kristálytisztán rajzolódik ki mindebből az a gozsdui világkép, amely a szociáldarwinizmussal átszőtt szemléletet igyekszik átültetni karakterei viselkedésmintázataiba. Ahogy Richard Hofstadterre hivatkozva Kovács Gábor megjegyzi; „[…] a szociáldarwinisták természetképében szakadatlan élethalálharc zajlik. Az agyarak és karmok véres csatája az evolúció legfőbb hajtómotorja. A helyes emberi viselkedést szabályozó etikai maximát a túlélésért folytatott élethalálharcban vélik föllelni" (Kovács 2015: 117). Ezen irányzat értelmében tehát az emberi társadalmat ugyanúgy kellene elképzelni, mint az állatok alkotta hierarchikus rendet, amely ragadozókból és prédákból tevődik össze. Kiválóan megmutatkozik ennek az elképzelésnek a visszatükröződése Gozsdu novelláiban is, amelynek főhősei (pl. Pakaszky Pál, az *Egy falusi mizantróp*, vagy Ordas Gida, *Az étlen farkas* főszereplője) hiába igyekeznek mindent megtenni a ranglétrán való feljebblépés érdekében, ebben az állatszimbolikával sűrűn átszőtt, nehézségekkel teli világban minden próbálkozásuk kudarcra van ítélve. Ebben az univerzumban az ember sorsa, vagyis az élet, nem más, mint romlottság, magány, büntetés, hasztalan remények és folytonos vágyódás egyvelege (Cserna-Szabó 2022). „Gozsdu ezt a törvényszerűséget megragadja, többségében olyan figurákat ábrázol, akiknek sorsa gyászba, reménytelenségbe, pusztulásba torkollik. A valóság embertelensége itt tehát az ember legyőzetésének elveként jelenik meg, így értelmezi Gozsdu a Tantalus-mítoszt, mely nemcsak az e címet viselő novelláskötetre vonatkoztatható, hanem több azt követő elbeszélésre is, indokolttá téve az egy csoportba sorolást" (Eisemann 1977: 79).

Megemlítendő továbbá, hogy Kozocsa Sándor például az orosz irodalom meghatározó jellegét emeli ki Gozsdu Elek írói világlátásának kapcsán (Kozocsa 1965). Kozocsa, Császár Elemér írására támaszkodva megállapítja, hogy a *Köd* című regény főhőse könnyen összeköthető Goncsarov *Oblomov*jának tipikus karakterábrázolási technikájával. Grendel Lajos ugyanerre az álláspontra helyezkedik, amikor egy Kosztolányi Dezsőről szóló tanulmányában említést tesz Gozsduról: „máskülönben persze az orosz irodalom hatása más magyar írók munkáin is látható. Krúdyén vagy az olyan kevésbé ismert írókén, mint Petelei, Gozsdu, Lovik Károly" (Grendel 2009).

Feltétlenül érdemes tehát szót ejteni a gozsdui világkép és az orosz irodalom kapcsolatáról is, amely jelen esetben egy igencsak hangsúlyos kérdéskörnek

nevezhető. Gozsdu munkásságának egyik alapvető élménye, ahogyan a későbbiekben is látható,nem más, mint az emberi létezés kiüresedettsége, a haszontalanság érzése, illetve az a gondolat, amely szerint az emberi élet csupán egy hiábavaló porszemnek tekintendő. Mindez természetesen szorosan összefügg az unalom, illetve az életuntság, és természetesen valamilyen mértékben az ehhez igencsak közelálló, úgynevezett „kisember" írói kategóriájával, amely az orosz irodalom egyik meghatározó témakörének nevezhető. Érdemes mindezzel kapcsolatban röviden idézni Justh Zsigmond véleményét Gozsdu Elekről, aki az írót egyfajta örök álmodozóként, egy másik világban „tévelygőként" jellemezte. „[D]élszláv az uralkodó egyéniségében, álmodni szeretne csak, de hát dolgozni is kell, hogy az ember élhessen. […] Egyáltalán az a nagy baja, hogy nincs erős egyénisége, nem bír a maga lábán állani az én jó Elekem, legalább mint művész nem. […] Ing jobbra-balra, nem meri kimondani véleményét, s azt sem meri bevallani, hogy nem bízik a véleményében." Hetesi István véleménye szerint Turgenyevet és Gozsdut az a tényező kapcsolja össze, hogy alapjában véve mindkét szerző hajlamos volt a szkepszissel erősen átitatott, melankolikus hangvételű, borúlátó gondolkodásmódra (Hetesi 1999: 113). Talán ennek az állandó depresszív hangulatú életvitelnek köszönhető, hogy Gozsdu igencsak kevés írott művel örvendeztette meg az olvasóközönséget, „Néhány vers, két regény, egy marék novella, két dráma, és az Anna-levelek" – összegzi az író pályafutásának termékeit Lőrinczy Huba (Lőrinczy 1984: 165). Hetesi megállapítja továbbá, hogy mind Turgenyev, mind pedig Gozsdu alapos filozófiai műveltséggel rendelkeznek. További hasonlóságnak számít a két alkotó esetében, hogy sok esetben bevonták műveikbe a bölcseleti úton szerzett tudásukat, egyfajta lételméleti alapot biztosítva ezzel írásaik számára.

Ennél is érdekesebb kérdésnek számít azonban az úgynevezett „felesleges ember" kategóriájának témaköre, amely mind Gozsdunál, mind orosz „tanítómesterénél" hasonló módon körvonalazódik. „A felesleges ember és a dzsentri analóg vonása, hogy az útvesztés, a korszakváltás hősei és a kizökkent idő, a megrendült világ hatását érzik magukon" – fogalmaz Hetesi István (Hetesi 1999: 115). Mintha tökéletes definícióját adná ezzel Gozsdu írói világának. A századforduló környékén alkotó Gozsdu ugyanis pontosan ezekkel a világot befolyásoló tényezőkkel küzdött, írásainak főhősei pedig szinte minden esetben egy-egy olyan karakter személyében öltöttek testet, akik valamilyen oknál fogva a társadalom peremére szorultak, kikerülve ezáltal a normálisnak, vagy megszokottnak nevezhető szociális élet napi körforgásából. Különösen érdekes jelenségnek számít, hogy Turgenyev, és magyar pályatársa ugyanazokkal

az általánosnak nevezhető társadalmi kérdésekkel kellett, hogy megküzdjenek, hiszen a korabeli Oroszország szintén szembenézett olyasfajta problémákkal, amelyek nem számítottak ismeretlennek az akkori Magyarország számára sem. Ennél a pontnál érdemes röviden áttekinteni, hogy milyen azonosságok, és milyen különbözőségek figyelhetőek meg Gozsdu és Turgenyev prózájában. Ahogyan az már korábban említésre került, mindkét szerző a valamilyen okból helyzetéből kibillent emberek sorsa iránt mutatott érdeklődést, amely irányultság írásos műveik döntő többségében is látványosan megmutatkozott. Amíg azonban Turgenyev főszereplői leginkább egyfajta befelé forduló, magába zárkózó karaktermotívumokkal ellátott egyénekként aposztrofálhatóak, addig Gozsdunál ugyanezek a hősök igyekeznek változtatni „kizökkent élethelyzetükön" (Hetesi 1999: 115–116). Példának okáért elég csak megemlíteni *Az étlen farkas* című novella Ordas Gidáját, aki egy lehetséges gyilkosság, vagy akár a lopás lehetőségét is felveti, pusztán abból a célból, hogy helyrebillenthesse a látszólag félrecsúszó létállapotát. Ugyanez a tézis áll a Diniszin Péterre. *A mártír* című elbeszélés főhősére is, aki egy forradalmi csoport tagjaként próbálja jobb belátásra bírni a népet, egészen addig, amíg rá nem jön, hogy ezzel a kezdeményezéssel csak még mélyebbre süllyed a sekélynek amúgy sem nevezhető egzisztenciális mocsarában. Az ő karaktere azonban egyúttal akár ellenpéldaként is felhozható lenne, hiszen ő az a személy, aki saját történetének végén mégiscsak hajlandóvá válik az általa oly megvetendőnek tartott társadalom aktív tagjává válni, és írnokként kezd el dolgozni a szolgabíróság intézményén belül.

Hogy a szociális peremhelyzet átélése mennyire domináns érzületnek is számított Turgenyev élete folyamán, ahhoz elegendő Ács Margit összefoglalójának néhány gondolatát idézni: „Gozsdut máig úgy tartja számon az irodalomtörténet, mint a „magyar Turgenyevet". […] barátaitól csak annyi tellett, hogy megállapítsák: Gozsdu nem utánozza Turgenyevet, hanem testvér vele" (Ács 1969: 571). Ács Margit ugyanakkor szinte rögtön hozzáteszi, hogy a Turgenyevvel való összevetés leginkább csak a *Köd* című Gozsdu-regény esetében állja meg a helyét, hiszen ennek a műnek a vizsgálata során jelentkeznek a legegyszerűbben kategorizálható azonosságok, ugyanakkor Gozsdu teljes életművére ráolvasni ezt az összefüggésrendszert már egyáltalán nem biztos, hogy szerencsés lenne. Valószínűsíthető, hogy az összehasonlítás alapjai sokkal inkább a korabeli orosz, illetve magyar társadalom azonosságaiban rejlenek, hiszen ahogyan azt Ács Margit is megállapítja, a 19. század végén a két szociális közeg gyakorlatilag ugyanazokkal a nehézségekkel küszködött. Ahogy Féja Géza

fogalmaz: „Gozsdut a nyugati hatás kelet-európai tudatra ébresztette, látta az egyedül üdvözítő utat, de nem merte bejárni".

3. Az atmoszférateremtés alappillérei

3.1 A tájábrázolás hatásmechanizmusa

A novellaskötet elbeszéléseiben hangsúlyos szerephez jut a környezetábrázolás, az adott cselekmények helyszíneinek minél érzékletesebb bemutatása. A legtöbb esetben egy valamilyen szempontból nyomasztó légkörű térszínnel találkozhat az olvasó, amely többnyire rányomja a bélyegét az adott mű főhősének lelkiállapotára is. A kötet első darabjában, *Az étlen farkas* című novellában például egy fullasztó levegőjű budapesti kaszárnya szolgáltatja a kiindulópontot, amely mintegy megalapozza a történet főhősének igencsak tragikus élethelyzetét. Ordas Gida, a novella központi szereplője ugyanis egy perspektíva nélküli, félhajléktalan állapotban tengődve tölti mindennapjait, amelyből saját belátása szerint sem képes kitörni. Hasonlóan „fullasztó" élethelyzetben találja magát Jávor Bálint is, az *Egy néma apostol* című elbeszélés főhőse. A lakókörnyezete által megbélyegzett, egy csinos színésznővel vadházasságban élő tanár személyében egy olyan karakterrel ismerkedhet meg az olvasó, aki saját belátása szerint világéletében szűkösnek érezte a számára bejárható szellemi terepet, ezért sok időt töltött külföldön. Hazatérte után azonban nem sokat változott az élethelyzete, hiszen az általa szeretett hölgy ugyanolyan hirtelen tűnik el az életéből egy forró nyári napon, mint ahogyan egy évvel korábban megérkezett. Ahogy Jávor Bálint fogalmaz; „Homokba süppedt a szekerem, de a te szekered is; mindnyájunk szekere" (Gozsdu 1969: 346). A novellaskötet harmadik elbeszélésben, az *Egy falusi mizantróp*ban Pakaszky Pál alakja mintegy a szellemi kiüresedés útjára lépve tudatosan kivonul a civilizációból, és az Aranka mocsarait járva éli tovább az életét. „Az Aranka az én otthonom. Többet ér egy bokor nád, mint száz ember! […] Egy csomó sásban több érzés van, mint egy egész vármegyében" (Gozsdu 1969: 238–239). A novella végén Pakaszky nyomatékosítja a városias létből való kivonulás sajátos állapotát, magát egy nem létező (tehát akár azt is mondhatnánk, hogy „halott") személyként definiálva: „[e]gy meggondolatlan szót mondtam önnek, hogy tudniillik én nem létezem. Miután kimondtam, meg is kell azt önnel értetnem…" (Gozsdu 1969: 242). A történet főhőse mintha a halál egy sajátos útját választaná, nem fizikai értelemben távozik a világból, hanem sokkal inkább szellemileg. Vagyis kizárja azt az univerzumot, amelyet fejlett civilizációnak nevezünk, és inkább a természet magányába húzódva tölti mindennapjai hátralévő részét.

A Gozsdutól már jól megszokott szomorú érzéseket kiváltani képes tájleírással indul *A mártír* című novella is, amelynek főhőse, egy bizonyos Diniszin Péter, szintén a civilizációt kárhoztatja kisiklott életútja miatt. A történet középpontjában a tájleírás szempontjából az adott térszínen elhelyezkedő fák állnak, ezek közül is különösen érdekesnek nevezhető egy, a főhős édesapja által később elveszített földtelken található diófa. „Mintha ellensége volna itt a fáknak, kettétörött, vékony, elszáradt akácderekak meredeznek szomorúan jobbról-balról" (Gozsdu 1969: 349). Az elbeszélés tragikus végkimenetelét tovább fokozza a fiatal szerb férfi azon állítása, miszerint forradalmi terveinek megvalósítására a lakóhelyén álló diófák „biztatták", amikor egy-egy forró nyári napon az árnyékukban keresett menedéket, és a melegtől elbódultan különféle ábrándokat kezdett kergetni. „A képek összefolytak szemem előtt, a fák legyezni kezdtek, altatódaluk a fülembe zengett, a Marseillaise hangjai mind távolabb és távolabbról hangzottak; Danton, Mirabeau alakjai szürkés ködképekké váltak; elaludtam" (Gozsdu 1969: 361). Mind ehhez hozzátehető még egy néprajzi szempontból igencsak érdekesnek mondható, és könnyen ide köthető szövegrészlet, amely egy népdalból származik. Az idézendő ének szerint a koporsó diófából készül, amely motívum valószínűsíthetően utalásként értelmezhető ennek a novellának a szövegvilágában is, mintegy előrevetítve a baljós jövőképet.[3] A kötet hatodik novellájában gróf Kanuth István karaktere jelenik meg. Ahogyan Gozsdu más novelláiban, úgy ezen elbeszélés esetében is fontos szerepet kap a környezeti helyszín leírása, amely mintegy eleve rányomja a bélyegét a történet alakulására. Ebben a műben az idős grófné (Kanuth István édesanyja) egy félreeső, csendes alföldi faluban tölti mindennapjait, amely távol esik a vasúti hálózattól, a postától, és minden egyéb olyan modernnek mondható helyszíntől, amely némiképp képes lenne őt bekapcsolni a szocializáció vérkeringésébe. „Szürke félgyász ruhájában meghúzta magát a hatalmas uri kastély néhány szobájában. A ragyogó termek zárva maradtak" (Gozsdu 1969: 299). Végül e fejezet gondolatainak betetőzéseképp érdemes kitérni néhány szó erejéig Gozsdu szóban forgó kötetének utolsó darabjára, az *Ultima ratio*ra. A szöveg elején található, már-már megszokottnak nevezhető tájleírás eleve előrevetít valamiféle átható szomorúságot, amely a novella folytatásában kibontásra is kerül. Az elbeszélés kiinduló helyszíne egy szürkésbarna látképpel rendelkező, őszi, mocsaras terület, amelyben van „valami a lemondó, a félénk nyugalomból – midőn a késői hajtások alig bújnak ki

[3] „Adjon Isten minden jót! / Diófából koporsót, / Boszorkánynak lapátot, / Vak koldusnak kabátot." http://ludens.elte.hu/~ikem/nepdal.htm

a földből, s eleven zöldjük csak együttesen, mint reflektáló szín hat, ellensúlyozva az érett sárga nád, a barnulásnak induló káka és piszkosbarna sástarlók által (Gozsdu 1969: 403). Érdekes módon, az ismert irodalomtudós, C. S. Lewis is egy tájhasonlattal él, amikor a bánat fogalmát definiálja. „A bánat olyan, mint egy hosszú, kacskaringós völgy, ahol minden kanyarulat vadonatúj tájat rejthet (Lewis 2020: 65)." Matyi bácsi, az idős temetőőr, amellett, hogy külső karakterjegyei alapján erősen körüllengi őt a halál baljós előszele, egy temető melletti odúban él, amely ládaszerű külsejével kísértetiesen hasonlít egy földbe helyezett koporsóra, amelynek letargikus légköre előidézheti Raszkolnyikov lakóhelyének leírását a Bűn és bűnhődés című regényből.[4]

3.2 A halál megjelenése a nyelv és a „valóság" szintjén

A másik kiemelendő megközelítési szempont a halálról való beszédmód, illetve ennek tükröződése a Gozsdu által megalkotott karakterek személyes véleményében, hozzáállásában. *Az étlen farkas* című novellában Ordas Gida például amellett érvel, hogy az általa tervezett gyilkosság esetleges elkövetésével ő csupán megszabadítaná áldozatát az időskorral járó gyötrelmek bekövetkeztétől. „Poták eleget élt. Mit veszít? Öt-tíz évvel előbb vagy később meghalni? Mindegy. A vénség várja gyötrelmeivel, unalmával. Még jót teszek vele, s aztán a helyére lépek, én, fiatalon, tele életkedvvel" (Gozsdu 1969: 290). Pakaszky Pál, az *Egy falusi mizantróp* főszereplője látszólag Ordas Gidához hasonlóan vélekedik a halál fogalmáról, véleménye azonban az ő esetében sem számít megingathatatlannak (Péterfy 1887: 146-147). Amikor Pakaszky felettese, az alispán, tanácsért fordul hozzá a kincstárból ellopott pénz rendezését illetően, akkor Pakaszky viszonylag könnyedén veti oda megoldásként, hogy „Lője magát főbe!" (Gozsdu 1969: 255). Kimondott szavait ráadásul még további gondolatokkal is megerősíti: „gyáva féreg, aki kapaszkodik ezután a rongy élet után, mikor az neki most kevesebbet ér egy szivarnál". Pakaszky hozzáállása a halálhoz egyfajta természetes körforgáshoz közelítő állásponthoz mérhető, hiszen a halál jelenségét abszolút mértékben az élet részének tekinti, ráadásul az örökérvényű íratlan szabályok, az emberi erkölcsösség törvényrendjének értelmében a bűnös személyek büntetéseként értelmezi.

A kötet sorrendben hatodik novellájában, „A *Nirvána*ban – hasonlóan, mint az *Őszi eső*ben – kitüntetett szerep jut a gépiesen ismétlődő nyelvi formáknak, s ekképpen a kommunikáció kiüresedettségének, sikertelen

[4] „Silány kis szobája a nagy ház negyedik emeletén volt, közvetlenül a háztető alatt, és inkább valamiféle ládához hasonlított, mint szobához" (Dosztojevszkij 1976: 5).

kísérleteinek" – olvasható Bengi László vonatkozó tanulmányában (Bengi 2015: 79). Mindez, ahogyan az akár már az *Egy falusi mizantróp* esetében is megfigyelhető volt, kiválóan alátámasztani látszik a novella címadását is. Mindemellett érdemes ehhez az elbeszéléshez hozzákapcsolni a kötet címadási mechanizmusát is, amelyről Fazekas Júlia a következőképpen értekezik. „A Nirvána konfliktusa, hogy anya és fia kapcsolata igen távoli, melyen a grófné szeretne változtatni. Számára az elérhetetlen dolog, ami után Tantalusként vágyódik, a fiában manifesztálódik, akit szeretne megmenteni" (Fazekas 2017: 72). Ebben a műben a főhős, a fiatal Kanuth István gróf úgy fogalmaz, hogy az élethez fűző kötelékeket ő nem elszakítja, hanem lekoptatja (Gozsdu 1969: 309). Mintha egyfajta görcsössé váló menekülést figyelhetnénk meg ebben a szóhasználatban, úgy tűnhet, hogy a gróf menekül valami elől, ez a valami pedig meglepő módon a saját élete. Életmódja, és a halálhoz való közelítése mind-mind azt tükrözik, hogy az észszerűnek mondható életigenlés helyett itt valamiféle deviáns viselkedés kerül előtérbe, amely a *Tantalus* kötetről mondottak fényében egyáltalán nem nevezhető megdöbbentőnek. Ebből az aspektusból szemlélve „tantaloszi kínnak" nevezhető akár a gróf élete is, amelyet kénytelen végigélni a fiatalkorában őt elhanyagoló anyja árnyékában. Mindez természetesen összevethető a buddhizmus (és a hinduizmus) tanításával is, amely szerint a „nirvana" egy olyan létállapot, amelyről már nem lehet semmit sem elmondani, gyakorlatilag a teljes kiüresedést jelenti (Nanovfszky 2008: 271). Mindemellett rendkívül érdekes ténynek számít, hogy bár Kanuth István érzéketlen, a halállal nem foglalkozó személyiségként tűnik fel a novellában, édesanyjával való beszélgetése során ennek ellenére mégis könnybe lábadt szemmel borul az ölébe. Másként beszél a halálról és az elmúlásról, mint ahogyan ténylegesen szembesül vele, és más embernek állítja be saját magát, mint amilyen valójában lenni tudna. „Egy előtte ismeretlen, fájó érzés támadt benne. Szemei szinte rátapadtak az egészen megtört asszony alakjára. […] Gyöngéd érzések villantak át a lelkén, melyek megingatták közönyösségét" (Gozsdu 1969: 316).

Az *Ultima ratio* című írás valószínűsíthetően nem véletlenül került a *Tantalus* kötetben szereplő novellák közül az utolsó helyre. Talán ennek az elbeszélésnek a kapcsán mondható, hogy itt csúcsosodik ki Gozsdu halálábrázolási technikája, ebben a műben érezhető a leghatásosabban az elmúlás és a végzet fogalmainak feszültségkeltő jelenléte. A novella főszereplője nem más, mint Matyi bácsi, az idős temetőőr, aki a civilizáció vívmányaitól elzárkózva éli mindennapi életét. Egészen a mű végéig terjedően egy olyan jellemrajz bontakozik ki, amely szerint

ez az idős úr teljes nyugalomban élte le életének több mint nyolcvan évét, semmilyen háborgatást nem szenvedett, és nem volt a világon olyan dolog, ami miatt izgatottá vált volna. A fordulat a novella utolsó két oldalának bekezdéseiben kezd szembetűnővé válni; hirtelen egy parasztszekér tűnik fel a temetőben, koporsót szállítva egy sírhelyre. Ekkor az öregnek feladata akad: kapával a kezében, foglalkozásához híven segítenie kell a hantolásban. A látvány, amivel szembesülnie kell, megdöbbentő. Egy temetésre váró holttest, valószínűsíthetően a benne felgyülemlett gázoknak köszönhetően éppen a temetőőr szeme láttára pukkan ki. A történet zárásaként azonban csak ezután következik be az a váratlan fordulat, amely alapjaiban írja át a korábban nyugodtnak tűnő férfi jellemábrázolásáról alkotott képet. „Alighogy föllélegzettem a szabad levegőn, látom az öreget, amint a sírokon keresztül, kalap nélkül, majdnem botorkázva jön" (Gozsdu 1969: 412). Matyi bácsi, az öreg temetőőr rendkívül izgatott állapotban, remegő végtagokkal, halálsápadtan tér vissza hozzá, majd, mint utóbb kiderül, a holttestek okozta látvány sokkoló hatása miatt erőteljes zokogásban tör ki. Ekkor dől meg a korábbiakban felvázolt, már-már sztoikus nyugalommal rendelkező öregről alkotott kép rendíthetetlensége; a halál testközeli tapasztalata olyan megrázó erővel bír, hogy még egy ilyen beletörődő mentalitású, egyszerű ember lelkét is képes durván felzaklatni.

3.3 A halál közelségének ábrázolástechnikája

Tanulmányom jelen fejezetében olyan, többnyire erős hatásfokkal rendelkező karakterjegyekkel foglalkozom, amelyek az adott szereplők testi tüneteinek megjelenítésével sugalmazzák a halál közeljövőben esedékes bekövetkeztét. A *Márta* című elbeszélésben ugyanúgy kiüresedéssel találkozhatunk, mint a *Nirvana*ban, de valamiképpen ez a kiüresedés mégis másképpen körvonalazódik. Érdekes módon mind a két szövegben előkerül a főhős megkopaszodása, ráadásul mindkét esetben egy-egy kicsapongó életet folytató fiatal férfi életébe nyerhetünk bepillantást. Amíg azonban Kanuth Istvánnak szinte egyáltalán nem fordul meg a fejében a hamarosan halálba torkolló életmódjának megváltoztatása, addig Samos Berti éppen attól válik „testileg még inkább megfogyatkozottá", hogy felhagy korábbi dorbézoló magatartásával, és komoly, családos emberként igyekszik tovább élni: „Berti ez örökös harcok, éjjelezések alatt persze erősen kopott. Az élvezett gyönyörök miatt orcái megfakultak, a szemei beestek, lesoványodott" (Gozsdu 1969: 375). Amikor a történet narrátora néhány évvel később meglátogatja Bertit, még a korábbinál is megdöbbentőbb külső jegyekkel látja viszont egykori barátját: „Berti nagyon megváltozott.

Teljesen megkopaszodott, lefogyott, összeaszott. Szinte megijedtem, amikor megláttam" (Gozsdu 1969: 376). Gyenge fizikai állapotának okozói között fővárosi tartózkodása (amelynek nehézségei miatt majdnem főbe lőtte magát), illetve feleségével való megromlott viszonya is szerepel. Berti „tetszhalott" állapota a novella végére majdhogynem ugyanúgy átcsap a fizikai valóság szintjén értelmezendő elmúlásba, mint Kanuth István színpadias „távozása" édesanyja kastélyából. Szellemi és testi kiüresedettségének köszönhetően, illetve felesége állítólagos félrelépésének hírére ájultan esik össze, és a történet végéig hogylétéről már nem is tudódik ki több információ. Az olvasó gyakorlatilag ugyanúgy kétségek között marad, mint a *Nirvana* esetében; bizonyos lezajlott párbeszédekhez nem kapcsolódik konkrét lezárás, csupán az egyik fél távozásával végződik a cselekmény (Dobos 1995: 173).

Véleményem szerint mindez kiválóan képes szimbolizálni azt a kiüresedett létállapotot, amely mintegy a halál előszobájaként értelmezve erősen rávetíti fényét e novellák főhőseinek életútjára. A *Nirvana* című elbeszélés főhőse, gróf Kanuth István szintén aggasztónak nevezhető tesi tüneteket produkál, amelyekre a novella történései során édesanyja többször is felhívja a figyelmét. A gróf személye körül érezhetően, és folyamatos módon ott lebeg a halál előszele, sőt, a személyleírása olyannak tűnhet, mintha magát a halált akarná bemutatni a narrátor. A grófné, látva, hogy fia irányába tett kommunikációs kísérlete kudarcba fulladt, nyugovóra tér, de zaklatott lelkiállapota miatt képtelen elaludni. „Nem ment ki a fejéből, hogy fia már megkopaszodott, s hogy a fogai feketék, hogy néha szárazon köhög s minden ruha ugy lóg rajta, mintha bő volna. Arca is csupa csont és bőr. Föl akarta őt kelteni, hogy megölelje, megcsókolja, ágyba fektesse, s mellette virrasszon, mert azt hitte, hogy a halál a homlokán ül" (Gozsdu 1969: 307–308). Az utolsó olyan bekezdés, amelyet ajánlatos közelebbről is szemügyre venni, az elbeszélés legvégén található: „Kieresztette a suhogót, pattogtatott vele néhányszor, aztán végigvágott az ostorhegyesen. A lovak teljes erejökből rohantak előre. Hosszú, vékony porfelleg jelezte a zöld síkságon az irányt a merre a gróf Kanuth István fogata robogott" (Gozsdu 1886: 213). Az élettől teljesen megcsömörlött gróf mintha a halálba vágtatna anyjával való (talán utolsó) találkozása után, akárcsak Mikszáth Kálmán *Szegény Gélyi János lova*inak, vagy Jókai Mór *Sárga rózsá*jának főhősei. Apokaliptikus kép ez, amely egy életút és egy felbomlott családi kapcsolat végét is jelezheti, és egyúttal erőteljes képiségével határozott lezárást biztosít a műnek.

Az *Ultima ratio* című elbeszélés, amely a kötet utolsó novellájaként szerepel az 1886-os eredeti kiadásban, nem véletlenül kerülhetett ebbe a záró pozícióba.

Talán ennek az elbeszélésnek a kapcsán mondhatjuk azt, hogy itt csúcsosodik ki Gozsdu halálábrázolási technikája, ebben a műben érezhető a leghatásosabban az elmúlás és a végzet fogalmainak feszültségkeltő jelenléte, itt érhető tetten a legkézzelfoghatóbb módon a halál már-már fizikai valóság szintjén is megjelenő emberközelisége. A történet tulajdonképpeni fókuszpontja itt a főhősre, vagyis az idős temetőőre esik, akinek a karakterjellemzése nagyjából azt a képet sugallja, mintha maga a halál jelenne meg az ő személyében. „Már nagyon öreg lehetett. Ráncos arcát ritka szakáll borította. Hófehér bajusza rövidre volt nyírva, és fehér haja gyér fürtökben omlott le sovány, csontos vállaira. Nagy, szőrös kezében hatalmas ostornyelet szorított, s időnként iszonyú erőlködéssel rá-rávágott a sárga gebére, amely olyankor egy-egy élénkebb mozdulatot tett, de csakhamar visszaesett előbbi lassú tempójába. […] Az öregnek olyan volt a hangja, mint mikor valaki a mezőn nagy távolságból kiáltoz. Érzett rajta az erőlködés, és mégis gyönge, majdnem suttogó volt" (Gozsdu 1969: 403–404).

4. Összegzés

Összefoglalásképpen leszögezhető, hogy Gozsdu *Tantalus* című kötete kiváltképp erősen fókuszál a dekadens személyiségek életútjának ismertetésére, emellett azonban szinte az egész köteten végighúzódik a halál légkörének valamiféle mögöttes érzülete. Ez a negatív érzésvilág a novelláskötet műveiben előre haladva egyre erőteljesebben érzékelhető, és végül az utolsó oldalakon, az *Ultima ratio*-ban csúcsosodik ki. Bár tény, hogy nem szerepel a kötet összes darabjában konkrét halálábrázolás, de az élet végességének, illetve az elmúlás témakörének valamilyen kivetülése (vagy metaforája) mindenképpen fokozottan jelenik meg.

Irodalom

Ács Margit (1969). Egy századvégi „magyar Tantalus". In: Gozsdu Elek: *Köd. Regény és elbeszélések. Magyar Elbeszélők*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 565–580.

Bengi László (2015). Az értelmezés ambivalenciája Gozsdu Elek elbeszéléseiben. *Alföld* [66]. 74–82.

Cserna-Szabó András (2022). Zenélő, szomorú mocsár – Gozsdu Elek és a Tantalus. *Kortárs Online*. https://kortarsonline.hu/aktual/godzsu-elek.html

Diószegi András (1965). Gozsdu Elek (1849–1919). In: Sőtér István (*szerk.*) *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 831–838.

Dobos István (1995). *Alaktan és értelmezéstörténet*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics (1976). *Bűn és bűnhődés*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Eisemann György (1977). *Gozsdu Elek novelláinak újításbeli sajátosságairól*. https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/67623

Fazekas Júlia (2017). Férfi és női figurák viszonya Gozsdu Elek novellisztikájában. *Adsumus XV*. 65–68.

Gozsdu Elek (1886). *Tantalus*. Budapest: Aigner Lajos Könyvkiadója.

Gozsdu Elek (1969). *Köd. Regény és más elbeszélések*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Grendel Lajos (2009). *Kosztolányi, a magyar orosz*.

https://litera.hu/irodalom/publicisztika/kosztolanyi-a-magyar-orosz.html

Hetesi István (1999). *Művek, kapcsolódások. Puskin és Turgenyev tanulmányok*. Pécs: Pannonia Könyvek.

Kozocsa Sándor (1965). *Goncsarov Magyarországon*. 500–515.

https://epa.oszk.hu/01400/01464/00007/pdf/500-515.pdf

Lewis, Clive Staples (2020). *A bánatról*. Budapest: Harmat Kiadó.

lőrinczy Huba (1984). *Szépségvágy és rezignáció. A századforduló epikájáról*. Budapest: Magvető Kiadó.

Kovács Gábor (2015). *Bűn, Isten, ember, állat, gép*. https://ligetmuhely.com/liget/kovacs-bun-isten-ember-allat-gep/

Nanovfszky György (2008). *Vallástörténeti olvasókönyv*. Budapest: Nemzetközi Protokoll Iskola Magyarország Kft.

Péterfy Jenő (1887). Gozsdu Elek: Tantalus. *Budapesti Szemle* [51] (127).

Sontheimer, Walter – Ziegler, Konrat (*szerk.)* (1964–1975). *Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike*. Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag. 512–513. https://archive.org/details/DerKleinePaulyLexikonDerAntike/page/n3451/mode/2up

A női nézőpont és a mentális egészség reprezentációi Anne Sexton és Sylvia Plath műveiben

Tóth Judit[1]

1. Bevezetés

Tanulmányom témája a női nézőpont és a mentális egészség reprezentációi Anne Sexton és Sylvia Plath műveiben. Sexton és Plath kortársak voltak, mindössze négy év eltéréssel születtek, és az életrajzaikban, valamint a műveik témáiban is több hasonlóság fedezhető fel. A két szerzőt elsősorban a műveikben előtérbe kerülő különböző nőképek és azok összeegyeztethetőségének lehetőségei alapján fogom összehasonlítani. Tanulmányomban vizsgálat tárgyát képezi továbbá Sexton és Plath műveiben a mentális egészség kontextusán belül az egészségügyhöz kapcsolódó fogalmaknak, valamint a fulladás képeinek reprezentációi. Feltételezésem, hogy a női nézőpont és a mentális egészség témája között kapcsolat áll fenn. Írásomban utalni fogok Shoshana Felmannak magyarul 1997-ben megjelent, *A nők és az őrültség: A kritika téveszméje* című tanulmányára, valamint Demjén Zsófiának egy 2019-ben megjelent írására, mely a mentális egészségnek, azon belül is a depresszió a kérdéséről ír Plath esetében.

Bár Sextontól több verset is fogok elemezni, a hely szűkössége miatt Plathnak csak a főművének tekintett írását, *Az üvegburá*t fogom tüzetesebben vizsgálni. Továbbá a verseknek az eredeti, angol szövege mellett lábjegyzetben megtalálhatóak a magyar fordítások. Az általam fordított szövegrészleteknek lábjegyzetben közlöm az eredetijét.

1.1 Anne Sexton és Sylvia Plath rövid életrajza

Anne Sexton és Sylvia Plath életrajzában több hasonlóság található. Mindketten Massachussets államban születtek, és gyerekkorukban szigorú nevelésben részesültek: Sextont saját bevallása szerint fizikailag és mentálisan is bántalmazták

[1] Témavezető: Dr. Zsadányi Edit
Egyetem: Eötvös Loránd Tudományegyetem

a szülei, míg Plath anyja mindent megtett, hogy a gyerekei minőségi oktatást kapjanak. Ezen túl mindkettejüknél ugyanabban az évben, 1953-ban diagnosztizáltak először depressziót. Továbbá mindketten Pulitzer-díjat kaptak: Sexton 1967-ben *Élj vagy halj meg* című, egy évvel korábban megjelent verseskötetéért, melyet saját élete ihletett; Plath pedig 1982-ben a *Collected Poems (Összegyűjtött versek)* című kötetben megjelent verseiért kapott posztumusz Pulitzer-díjat. Plath művészetében is fontos szerepet kapnak saját életének történései, főleg az életművének legismertebb írása, az 1963-ben megjelent *Az üvegbura* kapcsán. Továbbá Sexton Plath-hoz hasonlóan (több sikertelen kísérlet után) öngyilkossággal vetettek véget az életének. (Kuklis 1991: 818–819; Szepes 1986: 614–616; Németh 2019: 279–308).

Ezentúl Sexton és Plath barátok voltak, Sexton verset is írt Plath halálakor *Sylvia's Death (Sylvia halála)* címmel (Sexton 1966: 38–40). Valamint Linda Wagner szerint „sok olvasó úgy gondolja, ha Sexton nem küldte volna el Plathnak az első kötetét, a *To Bedlam and Partway Back*-et *(A tébolydába és félúton visszafelé)*, akkor Plath lehet, hogy sosem fejlődött volna a kései versei stílusáig"[2] (Wagner 2003: 136).

Sexton és Plath munkásságát az irodalomtörténet az 1950–60-as évek Amerikájába, a vallomásos költők csoportjába helyezi, mely irányzat legfőbb jellemzője, hogy meglepő közvetlenséggel jelennek meg verseikben az őket érintő problémák. Szlukovényi Katalin egy írásában kiemeli, hogy angolul a *confessional poetry* megnevezés használatos, amely „nemcsak vallomást, hanem gyónást is jelent". A gyónás mozzanatát ő a korban a pszichoterápiás kezelésekkel helyezi párhuzamba, melynek alapja, hogy a bűnök vagy traumák kimondásával a személy közelebb kerül a „megtisztuláshoz vagy gyógyuláshoz" (Szlukovényi 2021: 129). Plath esetében vallomásos írásról is lehet beszélni, mivel minden prózai alkotása önéletrajzi ihletésű.

2. Különböző nőképek megjelenési formái Az üvegbura *kapcsán*

Az 1963-ban megjelent *Az üvegbura* Plath legismertebb műve. A kor nőkkel szembeni elvárásainak kritikája és idegensége Plathnál több helyen olvasható *Az üvegburá*ban, például, amikor arról ír, hogy Esther (a regény főszereplője) New York-i udvarlójának, Buddynak milyen nézetei vannak a nemi szerepek tekintetében:

[2] Az általam fordított szöveg eredetije: „many readers have found a reason to think that, had Sexton not send Plath a copy of her first book, To Bedlam and Part Way Back, Plath might never have grown into the style of her late poems."

> „Örökké azt idézgette, amit az anyja mondott, nevezetesen: ››A férfi: társat keres, a nő: biztonságot‹‹; valamint: ››A férfi: nyíl a jövőbe, a nő: az íj idege, amely kiröpíti‹‹; úgyhogy már a könyökömön jött ki a sok példabeszéd.
>
> Ha véletlenül valami ellenvetésem lett volna, Buddy kijelentette, anyja még ma is gyönyörűséget lel az ő apjában, ami pedig csodálatos dolog ilyen korú embereknél, s mindez azt bizonyítja, hogy az anyja csakugyan ért a dologhoz." (Plath 2014: 89–90)

Az idézetből megtudjuk, hogy Buddy a véleményét sokszor elmondta Esthernek, annyiszor, hogy ő már unja. Ebből adódik a kérdés: miért érzi szükségét Buddy, hogy a véleményét ennyiszer elismételje? Valószínűnek tartom, azért, mert Esther nem hajlandó úgy viselkedni, mint azt Buddy elvárja tőle, ezért Buddy újra és újra elmondja, hogyan kellene viselkednie, ahogy egy kisgyereknek szokás. Ugyanakkor Buddy olyan viselkedést vár el Esthertől, amilyet az anyja is követ, így pedig nem lesz egyértelmű, hogy Esthertől milyen szerepet vár el: barátnő, gyerek, anya vagy feleség? Továbbá Buddy a saját anyja példája alapján von le következtetéseket az összes nővel kapcsolatban. Ugyanakkor az idézetben levő iróniából elég biztosnak tartom, hogy Esther számára nem szimpatikus a Buddy által közvetített nőkép. Ennek ellenére mégsem hagyja el a fiút, sőt, minden alkalommal végighallgatja Buddy véleményét, és csak akkor vet véget a Buddyval való kapcsolatának, amikor kiderül, hogy a fiú megcsalta.

Nem sokkal azután, hogy Esther megtudja Buddy hűtlenségét, a fiúról kiderül, hogy tuberkulózisa van, amire Esther reakciója a következő: „Úgy véltem, a tébé éppen jó büntetés, ha valaki ilyen kettős életet folytat, mint Buddy, meg azért is persze, mert mindenkinél különbnek képzeli magát" (Plath 2014: 91). Bár a megcsalás és aközött, hogy Buddy megbetegedett nincs logikai összefüggés, Esther mégis az ellenkezőjét feltételezi, mintha a fiú betegségével valamilyen „kozmikus igazságtétel" menne végbe. Az ugyanakkor nem derül ki a szövegből, hogy Esther a büntetés végrehajtójaként önmagát, vagy valamilyen felette álló transzcendens hatalmat feltételez. Ennek a kettősségnek az oka az lehet, hogy Esthernek így nem kell vállalnia a felelősséget a tettéért, ami azt feltételezi, hogy a társadalom által támasztott elvárások valamennyire a lányban továbbra is benne élnek, hiszen ha vállalná a felelősséget, akkor az ezért kapható büntetést is vállalnia kellene.

Tehát *Az üvegburá*ról a női szerepek szempontjából elmondható, hogy miközben erőteljesen megjelennek a kor elvárásai (miszerint a nők elsődleges dolga, hogy otthonteremtők és anyák legyenek), aközben egyszerre több szerep is összesűrűsödik, köztük az anya, barátnő, feleség, gyerek, szerető és a nő mint

a transzcendens közvetítője. A transzcendens bevonása értelmezhető egyfajta visszavágásként a pillanatnyi helyzetben, ugyanakkor nem történik egyértelmű felülkerekedés a társadalmi elvárásokon, mely felülkerekedés valószínűleg a kor mélyen beágyazott szociális normái miatt amúgy sem tudna létrejönni.

2.1 Kilépni a földi világból: a nő mint a transzcendens része Anne Sextonnál

*Az üvegburá*hoz hasonlóan a transzcendens világ reprezentációja egyfajta válasz a földi világon levő társadalmi rendszerekkel szemben Sextonnál is. A következő példát a *Consorting with Angels (Lepaktálni az angyalokkal)* című verséből hoztam. A vers a földi életet a következő képpen mutatja be:

> „I was tired of being a woman,
> tired of the spoons and the pots,
> tired of my mouth and my breasts,
> tired of the cosmetics and the silks.
> There were still men who sat at my table,
> circled around the bowl I offered up.
> The bowl was filled with purple grapes
> and the flies hovered in for the scent
> and even my father came with his white bone.
> But I was tired of the gender things."[3] (Sexton 1966: 20)

Tehát a földi életben a lírai én belefáradt a társadalmi elvárásokba, melyek az idézetben főleg a házimunkában jelennek meg (például a lábasok és a kanalak említése), valamint a nők kinézetével szemben támasztott elvárásokban (például kozmetikumok és selymek említése). A nőiség itt úgy olvasható, mint valami, ami elől nem lehet elbújni, mivel egyszerre van jelen a biológiai nemmel, aminek testi-fizikai jellemzői vannak (például ajkak, mell). Továbbá a versszak utolsó sorából azt is megtudjuk, hogy a lírai én abban is elfáradt, hogy a „dolgoknak nemük van" („gender things"). Ebből arra következtetek, hogy

[3] „Belefáradtam, hogy nő vagyok,
belefáradtam a lábasokba, kanalakba,
belefáradtam, hogy ajkam és mellem van,
belefáradtam a kozmetikumokba és selymekbe.
Láthattam még férfiakat asztalomnál
ülni a tál körül, amit felkínáltam.
Lila szőlőszemekkel raktam tele,
és az illatra betévedtek a legyek,
még apám is eljött fehér csontjával.
De belefáradtam, hogy a dolgoknak nemük van." (Sexton 2021: 35, ford.: Fenyvesi Orsolya)

a lírai én szerint a földi világot áthatják a nemi szerepek, az itt levő tárgyak nagy többsége kapcsolatban áll valamilyen módon a társadalom által elvárt nemi szerepekkel. Kiemelt jelentőségűnek tartom a szöveg célzását arra, hogy a nők helyzete egy olyan társadalmi probléma, amely generációk óta fennáll. Ezt a férfiak többes számban való említése, valamint az apa karakterének előtérbe helyezése miatt gondolom. Továbbá a versben úgy jelennek meg a férfiak, mint akik köröznek („circled around") a tál körül, ragadozó állatokhoz hasonló módon. Ezt a párhuzamot tovább mélyítheti a következő sorokban található kép, miszerint a legyek is a tál fölött köröznek/keringenek („hover"), vagyis a férfiak megfeleltethetők lesznek a legyekkel. Míg az első kép a férfiakat veszélyforrás szerepbe helyezte, addig a legyek relatíve veszélytelen állatok, melyek a tápláléklánc alján helyezkednek el. Vagyis feltételezhető, hogy Sexton lealacsonyítja magában a férfiakat. Ezt alátámaszthatja a versszak utolsó sora is, mely szerint a lírai ént nemcsak a női lét, hanem mindkét nem jelenléte zavarja.

A körözés jelensége a versben párhuzamba állítható a lírai én bezártságának érzetével, mely utalhat pillanatnyi élményére, tehát a nőiségébe való bezártságára, valamint a fentebb említett, generációk óta fennálló nemek közötti egyenlőtlenségre is. *Az üvegburához* hasonlóan itt is megjelenik a nő mint otthonteremtő képe (hiszen a lírai én az, aki ételt ad a férfiaknak), valamint a gyerek szerepe (az apa említése miatt). Továbbá amiatt, hogy a versben úgy jelenik meg a nemi egyenlőtlenség, mint egy generációkon átívelő probléma, feltételezhető, hogy a vers előrevetíti nő mint anya képét is. A lírai én a nőkkel szembeni társadalmi elvárásokra a megoldást a nemek eltörlésében látja, ami azonban csak a transzcendens világban lesz lehetséges:

> „Then the chains were fastened around me
> and I lost my common gender and my final aspect.
> Adam was on the left of me
> and Eve was on the right of me,
> both thoroughly inconsistent with the world of reason.
> We wove our arms together
> and rode under the sun.
> I was not a woman anymore,
> not one thing or the other."[4]

[4] „Aztán megfeszültek rajtam a láncok,
és elvesztettem hétköznapi nemem és végső formámat.
A bal oldalamon volt Ádám
és a jobb oldalamon volt Éva,
ellentmondva az értelem világának.

Onnan gondolom, hogy a jelenet a transzcendens világban játszódik, mert a versszakban feltűnik Ádám és Éva figurája, valamint a leírt hely „ellentmond az értelem világának" („inconsistetnt with the world of reason"). Ugyanakkor a nemek ebben a világban sem tűnnek el teljesen, hiszen Ádám és Éva figurája a nemiség jegyeit magában hordozza. Ezért azt feltételezem, hogy Sexton szerint a nemiség inkább egy skála mentén képzelhető el, nem pedig elszeparált kategóriákként.

Ugyanakkor mind Sexton, mind Plath művének esetében megjelenik a férfi mint örökös hatalom a nem evilági létezés síkjában is. Sexton művében a következő leírás olvasható közvetlenül azután, hogy a versben a lírai én arról ír, nem volt többé se nő, se férfi: „O daughters of Jerusalem / the king has brought me into his chamber"[5] (Sexton 1966: 21). Tehát a nők és a férfiak mégiscsak léteznek ebben a világban is, sőt a nők ebben a világban is kötelesek azt tenni, amit a hatalmon levő férfiak elvárnak tőlük. Ezt a szövegben „hívatott" („the king has brought") műveltető ige fejezi ki, vagyis a király azt az utasítást adta ki, hogy vigyék hozzá a lírai ént. A lírai én kiszolgáltatottságát jelezheti továbbá az is, hogy a versben a „chamber" szó szerepel, mely a magyar fordításban szereplő „szoba" jelentésen túl kifejezhet „bezárt teret" is. Ez párhuzamba állítható a vers elejével, amikor a lírai én a körülötte köröző férfiak miatt bezárva érzi magát.

Tehát Sextonnál, illetve Plathnál is megfigyelhető a nem evilági létezés síkjába történő átlépés, amelyet mindkettejüknél az motivál, hogy a szereplők megszabaduljanak azoktól az elvárásoktól, melyeket a társadalom támaszt feléjük. Sextonnál a lírai én a transzcendens világban is hasonló renddel szembesül, mint amilyentől próbált elmenekülni. Plathnál pedig kijelenthető, hogy Esthert a transzcendens megjelenése után is befolyásolják a társadalmi elvárások. Ezeknek a jelenségeknek a magyarázata az lehet, hogy a társadalmi elvárások a nemi szerepek tekintetében olyan mélyen élnek az emberekben, hogy nem tételezhető fel az, hogy releváns mértékű változás menjen végbe velük kapcsolatban. Ebből kifolyólag a kilátástalanság érzete fogalmazható meg mindkét szerző műve kapcsán.

Összefont karral
vágtattunk a nap alatt.
Nem voltam többé nő,
nem voltam sem ez, sem az." (Sexton 2021, 36, ford.: Fenyvesi Orsolya)

[5] „Ó, Jeruzsálem leányai / a király a szobájába hívatott" (Sexton 2021: 36, ford.: Fenyvesi Orsolya).

3. Az eddigiek a mentális egészség tükrében

Shoshana Felman *A nők és az őrültség: A kritika téveszméje* című, magyarul 1997-ben megjelent tanulmányában kiemeli, „hogy a szociológiai statisztikák még ma is kitüntetett kapcsolatot és határozott összefüggést tételeznek fel a nők és az őrültség között" (Felman 1997: 381). Később Felman ehhez Phyllis Chesler írása nyomán hozzáteszi, hogy a nők szerepei egy patriarchális társadalomban jöttek létre, és a nőknek azért, hogy elfogadják őket, ezekhez a társadalmi elvárásokhoz kellett alkalmazkodniuk. Ennek a társadalmi szerepnek a funkciója „nem más, mint hogy egy uralkodó és központi képet *szolgáljon* – a férfiét: a nő először és elsősorban lány/anya/feleség" (Felman 1997: 382). Szerinte az őrültség egy segélykérő viselkedésmód, mely értelmezhető a női szerep eljátszásaként (mivel a segélykérő viselkedésmód hagyományosan hozzá tartozik a női szerephez), vagy a nemi sztereotípiák teljes vagy részleges elutasításaként is. Ehhez hozzákapcsolódik az is, amit Felman a tanulmányában később Balzac *Isten veled* című novellájáról ír, melyben megjelenik egy mentálisan labilis női karakter, Stéphanie. Felman kiemeli, hogy az irodalmi értelmezések nem foglalkoztak érdemben Stéphanie-val, a mentális problémáit nem valóságosként, hanem a természetfeletti részeként értelmezték. „Stéphanie őrültsége nem problematikus; nem érdemes fennakadni rajta, hisz nem több, mint ››majdnem-valótlan állapota‹‹" (Felman 1997: 382). Tehát a nők mentális rosszulléte nem valósként, hanem a transzcendens részeként kerül értelmezésre, ami lehet magyarázat arra, miért bukik el (és van eleve kudarcra ítélve) Plathnál és Sextonnál is a transzcendens világban is a nemek közti egyenlőség létrehozásának kísérlete.

Demjén Zsófia szerint a depresszióra használt metaforák közé sorolható a testi fájdalom és betegség, a sötétség, a leereszkedés, a zárt tér és a csapdába esés érzése (Demjén 2019: 98). A fulladás metaforája a fentebb felsorolt érzeteket mind magába foglalja, mivel egy fájdalommal járó folyamat, mely leginkább a víz alatt jön létre, ahol sötét van.

A fulladás egyik legegyértelműbb előkerülése Plathnál *Az üvegburá*ban Esther öngyilkossági kísérlete:

> „Figyeltem, ahogy kievickél a nyakig érő vízből. Háttérben a parti khakiszínű homokkal meg a kis zöld hullámokkal egy pillanatra olyan volt a teste, mint egy kettévágott féreg. Aztán egészen kimászott a zöldből a khakiszínre, és eltűnt a tucatnyi többi féreg közt, mely ott tekergőzött vagy éppen csak heverészett ég és víz határvonalán.

> Kezemmel lapátoltam, lábammal tapostam tovább a vizet. A tojás alakú szikla szemernyit sem látszott közelebb, mint ahogy Callel a partról láttuk.
> Akkor beláttam, értelmetlen lenne kiúszni a szikláig, mert a testem mentséget találna magának megint: kimászna, heverne a napon, erőt gyűjtve a visszaúthoz.
> Ha meg akarok fulladni, itt és most kell hozzálátnom.
> Így aztán abbahagytam a mozgást.
> Kezemet behúztam a mellemhez, fejemet a víz alá dugtam, és lemerültem, két kézzel lapátolva félre a vizet. A víz présként szorította dobhártyámat, szívemet. Lefelé fúrtam magam, de még mielőtt rájöttem volna, hol vagyok, a víz kilökött megint, föl a napfényre, és a világ kék-zöld-sárgaféldrágakövek kaleidoszkópjaként csillogott körülöttem.
> Kidörzsöltem a vizet a szememből.
> Lihegtem, akárha nagy megerőltetés után, pedig csak lebegtem a felszínen, minden megerőltetés nélkül.
> Újra meg újra alámerültem, és mindannyiszor felszínre pattantam, mint a parafadugó.
> A szürke szikla gúnyosan nézett rám, mentőbója-könnyűséggel himbálózva a víz színén.
> Tudtam, mikor szenvedek vereséget.
> Visszafordultam." (Plath 2014: 193–194)

A jelenet töredezettségén túl – amely utalhat Esther zaklatott elmeállapotára – kiemelném Plathnál, hogy az öngyilkossági kísérlet nincs egyértelműen negatív színben feltüntetve, sőt, inkább hajlik egyfajta békés létállapot eléréséért való küzdelem felé. Az idézet elején több, az öngyilkosság mint a teremtéshez való visszatéréshez kapcsolódó kép figyelhető meg. Ide tartozik például az, hogy Esther a part és az égbolt találkozását úgy írja le, hogy „ég és víz határvonala", ahol az emberek mint férgek jelennek meg. Ez egyszerre utalhat az élet esetlegességére a határvonal szó miatt (mivel nem lehet tudni, mikor lépi át egy ember az élet és halál közti határt), valamint az élet folytonosságára is a férgek említése miatt (tehát a féreg, ami az emberek holttestéből táplálkozik, így utalva az élet körforgására). Továbbá Esther a víz közegét választja az öngyilkosságához, ami egy olyan dolog, ami nélkül nincs élet. Mindezek fényében úgy látom, hogy itt az öngyilkosság célja nem feltétlen a halál, inkább egy másfajta létezés elérése, hasonlóan az írásomban már említett transzcendens sík bevonásához. Ugyanakkor Esther öngyilkossága azért nem sikerül, mert a víz „kilöki" magából, valamint az idézet végén Esther azt is kijelenti a tettével kapcsolatban, hogy „[t]udtam, mikor szenvedek vereséget" (Plath 2014: 194), amik arra a narratívára utalnak, mintha Esther nem maga tartozna felelősséggel azért,

ami történik vele, hasonlóan ahhoz, ahogy Buddy büntetésével kapcsolatban viselkedik.

Sexton *Suicide Note (Búcsúlevél)* című versében több, a fenti idézetben is előforduló kép megtalálható. A férgekhez hasonlóan Sextonnál kukacok jelennek meg rögtön a vers elején: „Better / despite the worms talking to / the mare's hoof at the field"[6] (Sexton 1966: 75). Ebben a részletben egyszerre látható az élet körforgása a kukacok képében, valamint az élet esetlegessége is, hiszen a lovak a kukacokat bármikor eltaposhatják. Ez az esetlegesség később is előkerül a vers során: „Life tilts backwards and forward"[7] (Sexton 1966: 75). Szintén megfigyelhető Sextonnál – Plathhoz hasonlóan – a felelősség hárítása is: „not to mention the little gnats, the moths / forced by circumstance, / to suck ont he electric bulb"[8] (Sexton 1966: 77). Valamint az időpont is hasonló a két szerzőnél, mindkét szöveg nyáron játszódik: *Az üvegbura* cselekményének nagyobb része, valamint Sexton is így ír: „How strange to choose June again"[9] (Sexton 1996: 77).

Plathhoz hasonlóan Sexton *Imitations of Drowning (A vízbefulladás utánzatai)* című versében a vízbefulladást szintén a sikertelen öngyilkossággal azonosítja:

> „But real drowning is for someone else. It's too big
> to put in your mouth on purpose, it puts hot stringers
> in your toung and vomit in your nose as your lungs break."[10] (Sexton 1966: 17)

Máshol, a *Your Face on the Dog's Neck* (*Arcod a kutya nyakán)* című versében, melyben a lírai én féltékeny egy kutyára, akit a szerelme a figyelmével tüntet ki, a kreativitás, a mentális egészség és a fulladás élménye közti bonyolult dinamika a következő képben kerül bemutatásra:

---

[6] „Jobb, / bár a kukacok a kanca / patájához beszélnek a mezőn" (Sexton 2021, 104, ford.: Szlukovényi Katalin).

[7] „Az élet oda-vissza billeg." (Sexton 2021: 105, ford.: Szlukovényi Katalin)

[8] „nem említve a kis szúnyogokat, molylepkéket, / amiket a körülmények rákényszerítenek, / hogy a villanykörtére rácuppanjanak." (Sexton 2021: 107, ford.: Szlukovényi Katalin)

[9] „Milyen furcsa most ismét júniust választani" (Sexton 2021: 107, ford.: Szlukovényi Katalin)

[10] „De a valódi vízbefulladás másnak való. Szájba
venni, szándékosan, túl nagy falat, égető fájdalom
a nyelven, hányás az orrban, míg felszakítja a tüdődet" (Sexton 2021: 31, ford.: Mesterházi Mónika)

„Will I speak up saying
there is a hurried song, a certain seizure
from which I gasp?"[11] (Sexton 1966: 71)

Ennél a szöveghelynél Sexton az ihletettség érzését a rosszullét érzésével helyezi egy szintre. Az idézetben a lírai én a verset egy „biztos roham"-hoz („certain seizure") hasonlítja, amely a „zihálást/levegőért való kapkodás"-t („gasp") váltja ki belőle. Ez akár utalhat a vallomásosságnak Szlukovényi által említett aspektusára, miszerint a vallomásos írás folyamán a költők szembenéznek a bűneikkel/traumáikkal. Ez a szembenézés lehet az, melynek következménye lesz a lírai én zihálása. A zihálás párhuzamba állítható *Az üvegburá*ban leírt öngyilkossági kísérlettel, melyben Esther fulladás által próbál véget vetni az életének, és eközben „liheg". Ebből arra következtetek, hogy a zihálás – annak az élménye, hogy a lírai/prózai én nem jut levegőhöz – az öngyilkosság vagy a fulladás előképének is tekinthető. Ezt alátámasztja az is, hogy az *Imitations of Drowning* című vers elején a lírai én a fulladástól való félelmet az egyedülléttől való félelemmel magyarázza, mely párhuzamba állítható a fentebb említett *Your Face on the Dog's Neck* című művel, melyben attól tart, hogy a szerelme többet foglalkozik a kutyával, mint vele. Továbbá az *Imitations of Drowning* végén ezt írja:

„There is no news in fear
but in the end it's fear
that drowns you."[12]

Vagyis a lírai én úgy véli, hogy az egyedülléttől való félelem lesz az, ami megfojtja. (A fentebb említett felelősség hárítása itt is megjelenik, a szöveghely szerint nem a lírai én választja a fulladást, hanem az valami olyasmi, ami vele történik meg.) Ez párhuzamba állítható azzal, hogy *Az üvegburá*ban Esther akkor kezd el a víz alá merülni, amikor Cal magára hagyja a vízben, hiszen ekkor úgy érezheti, hogy (Buddy után újra) egyedül hagyták.

[11] „Elmondjam, hogy
sürget egy dal, rohamokban tör rám,
és attól fuldoklok?" (Sexton 2021: 99, ford.: Mesterházi Mónika)

[12] „Nem új, hogy mi a pánik,
végül mégis a pánik,
és nem más fojt meg." (Sexton 2021: 32, ford.: Mesterházi Mónika)

4. A női nézőpont és a mentális egészség összefüggései – konklúziók

Sylvia Plath és Anne Sexton életművében sok közös vonás figyelhető meg, melyek nagyrészben a pályájuk alatt meghatározó, a nőkre hagyományos szerepeket osztó társadalmi berendezkedésben gyökereznek. Úgy gondolom, emiatt jellemző mindkettőjük írásainak esetében a női szerepek keveredése, főleg a nő mint otthonteremtő vagy anya és a nő mint kiszolgáltatott ember vagy gyerek szerep esetében. Az emancipáció a földi életben nem lesz lehetséges, a társdalom által a nőkre alkalmazott szerepek alól látszólag felmentést ad a nő mint a transzcendens hatalommal kapcsolatot teremtő személy szerepvállalás. Ugyanakkor mélyebb értelmezés folyamán feltételezhetővé válik, hogy ez a felmentés valójában nem valósul meg, mivel a transzcendens vagy másik létsík feletti hatalom is a férfiak elvárásaival azonosul (például *Az üvegburá*ban Esther nem vállalja a büntetés végrehajtójának szerepét) és a nemek sem tűnnek el teljesen (például Sextonnál a *Consorting with Angels* című versben).

A nőknek az én bizonyos részeinek elrejtése az énben levő törések létrejöttéhez vezetnek. Az én megkonstruálásának lehetetlensége lesz az, ami kiváltja a mentális egészséggel kapcsolatos problémákat mindkét életműben, melyek például a fulladás szimbólumában is megjelennek. A fulladás szimbóluma azért is fontos mindkét életmű esetében, mert átmenetet képez a mentális rosszullét és az ebből adódó öngyilkossági gondolat és öngyilkossági kísérlet között, sőt akár ezeknek az előképeként is tekinthető. Az öngyilkossággal kapcsolatban elmondható, hogy szorosan összefüggenek a magányosság/szerethetetlenség érzésével és a szövegekben megjelenő lírai, illetve prózai ének elhárítják magukról a felelősséget.

Irodalom

Demjén Zsófia (2019). „Elmerülök a dacos ellenállásban, az önutálatban, a kétségben, az őrületben". In: Gerevich József (*szerk.*): *A képzelet kockázata.* Budapest: Noran Libro. 94–129.

Felman, Shoshana (1997). A nők és az őrültség: a kritika téveszméje. In: Kis Attila Atilla – Kovács Sándor – Odorics Ferenc (*szerk.*): *Testes könyv II.* Szeged: Ictus és JATE Irodalomelmélet Csoport. 381–404.

Kuklis Iván (1991). Sexton. In: Szerdahelyi István (*szerk.*): *Világirodalmi lexikon XII.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 818–819.

Németh Attila (2019). Sylvia Plath pszichiátriai betegsége In: Gerevich József (*szerk.*): *A képzelet kockázata.* Budapest: Noran Libro. 279–308.

Plath, Sylvia (2014). *Az üvegbura.* Tandori Dezső (*ford.*). Budapest: Európa.

Sexton, Anne (2021). A vízbefulladás utánzatai. In: Sexton, Anne: Élj vagy halj meg. Mesterházi Mónika (*ford.*). Budapest: 21. Század. 30–32.

Sexton, Anne (2021). Arcod a kutya nyakán. In: Sexton, Anne: Élj vagy halj meg. Mesterházi Mónika (*ford.*). Budapest: 21. Század. 98–101.

Sexton, Anne (2021). Búcsúlevél. In: Sexton, Anne: Élj vagy halj meg. Szlukovényi Katalin (*ford.*). Budapest: 21. Század. 104–108.

Sexton, Anne (1966). Consorting with Angels. In: Sexton, Anne: *Live or Die.* Boston: Houghton Mifflin Press. 20–21.

Sexton, Anne (1966). Imitations of Drowning. In: Sexton, Anne: *Live or Die.* Boston: Houghton Mifflin Press. 16–17.

Sexton, Anne (2021), Lepaktálni az angyalokkal. In: Sexton, Anne: Élj vagy halj meg. Fenyvesi Orsolya (*ford.*). Budapest: 21. Század. 35–36.

Sexton, Anne (1966). Suicide Note. In: Sexton, Anne: *Live or Die.* Boston: Houghton Mifflin Press. 75–77.

Sexton, Anne (2021). Sylvia halála. In: Sexton, Anne: Élj vagy halj meg. Fenyvesi Orsolya (*ford.*). Budapest: 21. Század. 56–59.

Sexton, Anne (1966). Sylvia's Death. In: Sexton, Anne: *Live or Die.* Boston: Houghton Mifflin Press. 38–40.

Sexton, Anne (1966). Your Face on the Dog's Neck. In: Sexton, Anne: *Live or Die.* Boston: Houghton Mifflin Press. 70–72.

Szepes Erika (1986). Plath. In: Szerdahelyi István (*szerk.*): *Világirodalmi lexikon X.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 614–615.

Szlukovényi Katalin (2021). Minden fájdalom ellenére. In: Sexton, Anne: Élj vagy halj meg. Budapest: 21. Század. 127–135.

Wagner, Linda (2003). *Sylvia Plath: A Literary Life.* New York: Palgrave Macmillan Press.

Az önmegszólítás három személye Tandori Dezső *Töredék Hamletnek* című kötetében

Varga Borbála Kincső[1]

1 Bevezetés

1.1 Töredék Hamletnek

„Szeretném […], ha mind, ami e lapokon következik, el is hagyna, meg is maradna, ne kelljen gondolni rá, de ha mégis: olyan legyen, mintha igazi hívást hallanék, s válaszolhassak - de már nem önmagamra mutatva" (Tandori 1968) – olvassuk Tandori Dezső sorait első kötetének, az 1968-ban megjelent *Töredék Hamletnek* fülszövegében. A kötet megjelenésének irodalomtörténeti fontosságát jelzi, hogy – csupán csak két szerzőt idézve – Tarján Tamás „a magyar líra újabb történetének egyik fordulópontjának" (Tarján 1997), Fogarassy Miklós Tandori-kalauzában pedig „költészettörténeti eseménynek" (Fogarassy 1996: 21) nevezi. Az – egyébiránt hatalmas – életmű kiemelkedő darabjaként emlegetett *Töredék Hamletnek* című kötetet ehhez mérten tárgyalja, boncolgatja és próbálja megérteni a recepció, mely számos irányból közelíti meg Tandori első, enigmatikus, töredékes, és máig sok szempontból ellentétes (ám egymást nem szükségszerűen kizáró) olvasatokat generáló verseit. A szakirodalom különösen sokat foglalkozott az (ön)megszólítás formáival és a művek önmegszólító versekként való értelmezésével. Bár születtek eltérő megoldási javaslatok is a versek titokzatos Te alakjának kilétére vonatkozóan, továbbra is kisebbséget képez az a megközelítés, mely a lírai alany egyetlenségével szemben egy társasságot, olvasatomban: már-már metafizikai társasságot feltételez.

Jelen tanulmány a fülszövegben is említett, „hallható hívásból" indul ki. A megszólítás motívumát helyezve a középpontba, egy transzcendens Másik felmutatására teszek kísérletet. Az önmegszólító versekként való értelmezés mellett felvetem egy olyan elemzés lehetőségét is, melyben három jelenlétet feltételezek, amelyek elkülönülnek, de mint terek egyszersmind egybe is olvadnak: az Ént, annak megkettőződött mását, és a Másikat, akinek hangja belengi a teljes kötetet, és aki önmagából való kilépésre készteti az Ént. Ahogyan Martin Bubernél olvashatjuk: „Te-t nem észlelünk, s mégis érezzük, hogy szólnak hozzánk; válaszolunk"

[1] Egyetem: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

(Buber 1994: 9). Úgy tűnik, erre a hangra – ahogyan a fülszövegében Tandori is írja – válaszolni kell. Ez a hang kimozdít, méghozzá a „Te" irányába, amelyet Tandori versszemélyisége „önmagára", azaz inkább önmagán át mutatva közelít meg, hogy végül ismét távolodhasson tőle.

1.2 Az önmegszólítás három személye

Lévinas szerint „[a] »ki ez?« valójában nem kérdés, semmilyen tudás nem elégíti ki. Akinek a kérdést feltették, már megjelent, anélkül, hogy tartalom volna. […] A ki? kérdésre egy létező nem minősíthető jelenléte a válasz […] A válaszoló és a válasz egybeesik" (Lévinas 1999: 147). A kötetindító *Hommage* ki? kérdése felmutat valakit, aki nem mondható, aki túl van az emberi nyelv határán. Tandori a nyelv végső határáig merészkedik a versek szövegében, melyek éppen ezáltal válnak töredékessé. Mindez pedig azt jelenti, hogy nem megválaszolnunk kell az *Hommage* kérdését, hanem rákérdezni arra: minek, vagy sokkal inkább kinek a jelenléte – vagy hiánya – az, ami a kérdés feltevését indokolja. Továbbá: mit eredményez a további versekben ez a rákérdezés.

Lévinas szerint az Én és az Egészen Más elkülönül, hiszen a Másik másságát mindenfajta összeolvadás sértené. Ez is csak azt mutatja, hogy a Másik kimondhatatlan, mivel éppen másságától fosztaná meg, aki képes volna megnevezni. A Másik csak kérdéssel megközelíthető, mi több: a ki? kérdésre adott válasz már sértené mássága határait. A kérdés mégis egy arcra mutat, amely leírhatatlan és megragadhatatlan, azonban nem érzékelhetetlen. A későbbiekben lesz szó az Én és a Másik térként való megkonstruálásáról a versekben – arról, hogy ezek a terek képesek egybe csúszni, de: a Másik az egymásba játszás gesztusában is megőrzi másságát. Jóllehet az Én önmagán át pillantja meg azt, akinek kérdését nekiszegezi, kettejük közt sosincs összemosódás: a Másik mindig Más, az Én számára végső soron megközelíthetetlen. Bár tereik képesek találkozni, és az Én tere a Másik terében elhelyezkedni, mégis folyamatos az elkülönülésük: az Én sosem lesz hasonlóvá a Máshoz, és a Más sem képes az Énnel eggyé válni. Mondhatnánk: az Én és a Másik közelsége hasonlít a szerelmesekéhez, akik, ha képesek is egymásban lenni, mégis tehetetlenek leküzdhetetlen másságukkal szemben.

Tandori verseiben ráismerhetünk a szerelem érzésének erre a feszültségére, mégis van egy jelentős különbség. A *Töredék Hamletnek* verseinek szereplői ugyanis nem egymásban vannak, nem egyenlőek. Alá-fölé rendeltségi viszonyuk tettenérhető és felcserélhetetlen. A Másik tere egészen körülfogja az Ént, mi több, magába foglalja annak véges terét, hogy felfedezhetővé váljon, mivel az Én csak önmagán keresztül lesz képes megpillantani a Másikat, aki azonban nem az Én terébe zártan, hanem

végtelenként jelenik meg. A végtelen Lévinas szavaival élve „egy transzcendens lét sajátossága annyiban, amennyiben transzcendens, a végtelen az abszolút más" (Lévinas 1999: 32). A végtelen térként megjelenő Másik tehát mindig szükségszerűen több, mint a véges térként megkonstruált Én. Ez utóbbi mégis képes magába fogadni az előbbit anélkül, hogy a tereik egymásba olvadnának. Így olvashatunk erről a *Teljesség és Végtelen* című műben: „A végesen belüli végtelen, a több a kevesebben, melyet a végtelen ideája megvalósít, Vágyként áll elő. Nem olyan Vágy, melyet csillapít a Vágyott birtoklása, hanem a Végtelen iránti Vágy, melyet a vágyott felszít, s nem kielégít: tökéletesen érdeknélküli Vágy – azaz jóság." (Lévinas 1999: 33)

A Másiknak önmagunkon át való megszólítása – ez lenne ezen tanulmány címének megfejtése. Az önmegszólítás három személye tehát: a megkettőződött én első és második személye, illetve a Másik.

1.3 Filozófiai alapvetések

A posztszekularizmus Agata-Bielik Robsont idézve „olyan »korszerűsített« vallási jelenségekre összpontosította figyelmét, amelyek azok után is megőrizték transzcendens irányultságukat, hogy eltűnt a providenciális isten állandó jelenlétének érzete" (Bielik-Robson 2011: 70). Szembefordulva a Tandori recepció fő vonalának immanens világkép felőli megközelítésével, a posztszekuláris irodalomtudomány szellemében azt feltételezem, hogy a *Töredék Hamletnek* lévinasi „Másikja" maga az egészen más, egy semelyik vallásba bele nem illeszthető transzcendens jelenlét, ahogy Lévinasnál olvasható: „Isten – a Más" (Lévinas 1999: 177). A szöveg Te-mondásának gesztusa pedig már önmagában spirituális irányba tolja a kötet verseit, hiszen már Lévinas előtt Buber így ír: „Minden Te-ben az örök Te-hez szólunk" (Buber 1994: 9).

Bár a recepció elveti a versek transzcendens felőli olvasatának lehetőségét, a kötetről szóló szakirodalmi szövegekben mégis számtalanszor találkozhatunk – még ha gyakran bizonyos „mentegetőzések" vagy ellenállás kíséretében is – a „misztikus",[2] „transzcendens",[3] „szent",[4] vagy éppen „isten"[5] szavakkal, melyek azt sugallják, hogy

[2] „misztikus szöveg" (Babarczy 1996: 42); „az elnémuló misztikusok csendje" (Pór 1969: 860).

[3] „egy profanizált, de transzcendens, metafizikai dimenzió burkolja be, az egyszeriség és örökkévalóság feloldhatatlan feszültségében" (Fogarassy 1996: 29); „Mindez nem jelentette a transzcendencia eltűnését a költészetéből, sűrített, tömörített mondatai mögött mindig érezhető egy ki nem mondott Isten-kép" (Kántor 2019: 118–121).

[4] „Tandori tehát szent" (Menyhért 2000: 260); „mivel […] Tandori beszéde »dadogás«, ám az etimológiai szótár szerint a dadogás második jelentése »fecsegés«, a »fecsegés« pedig a madarak nyelvét jelenti eredetileg, meg nem lehet tehát kérdőjelezni a Szent Ferenc és Tandori közötti párhuzamot" (Lengyel 1998).

[5] „Tandori rendkívül ritkán beszél Istenről, akkor is inkább csak kisbetűsen. De első kötetének,

lehetséges egy olyan megközelítésmód, amelyben a transzcendencia nagyobb teret kap. Egy 2006-os írásában Tandori Dezső maga is így ír a 38 évvel korábban megjelent (de valójában nagyrészt 45 évvel korábban íródott) *Töredék Hamletnek*-ről: „Ami a kötetben az én számomra újdonság, az a megfellebbezhetetlen hang, ami nem az én »bölcs, látó« ítéletem folyománya, hanem médium voltom" (Tandori 2006). Vagyis maga a költő is megdöbben a kötet transzcendenshez (túlihoz? spirituálishoz? metafizikaihoz?) való közelítésén, sőt, magán a hangon, amely már – Tandori állítása szerint – nem is a költő hangja.

2 A hang

2.1 Az én megkettőződése

Az *Hommage* olyan erősen elkülönül a kötet további verseitől (amellett, hogy meg is ágyaz számukra), hogy Tarjánnál azt olvashatjuk róla: „egyedül képezi […] a kötet egyik felét" (Tarján 1974: 462). E nyitány után megkezdődik egy, talán éppen a hang hívására beinduló folyamat: az én megkettőződése.

„Minden hogy kitágult, mióta / elmozdulhatok nézésem mögül" (Tandori 1968: 8) – indít a kötet második verse, a *Minden hogy kitágult…* Az én azon felismeréséről ad hírt, hogy mióta „elmozdulhat nézése mögül" – azaz „kiléphet önmagából", azaz kettévált, azaz: *megkettőződött,* – azóta a tér, mely körbe veszi őt (későbbiekben még fontos lesz!) maga is kitágult. A tér tehát reagál az én kimozdulására, önállóan cselekszik, kitágul, hogy immáron kétszer is beleférhessen az én. Lényeges, hogy a kimozdult én szemszögéből szólal meg a versbeszélő, aki innentől rálát önmagára (tehát arra az énre, amelyből kivált): „Nem fedi el többé képeivel / azt, aminek már nevet sem adok" (Tandori 1968: 8). Vagyis a megkettőződött én önmagára lát, és úgy érzékeli, *túllát* rajta, hiszen van rá tere. Az, amit önmagán keresztül megpillant (amit az én, melyből kivált, nem fed el többé képeivel) rémisztő visszafordíthatatlanságot sugall: „amibe már csak hanyattbukhatok. / Áthullok eszméletemen" (Tandori 1968). Abba, amivel az én önmagán átlátva szembesül, már csak hanyattbukni lehet, méghozzá – az eddigiekből talán már érthető módon – saját eszméletén (lásd: másikán, melyből kivált) áthullva. A zárósor azonban újabb szembesülést tartogat: „Állandóan következem" (Tandori 1968: 8), vagyis a kivált/

a *Töredék Hamletnek* mégis lényeges vonása, hogy van benne egy »Te.«" (Babarczy 2018: 84); „az Istennel is megterhelt-megemelt, folyamatosan gondolattársításos- »tételes« világ" és „Tandori egyelőre küszködik Isten megnevezésével, megszólításával." (Tarján 1995: 80, 84); „egy egétől, istenétől megfosztott, de érzületvilágában, maximáiban a keresztény perfekcionizmus hagyatékát is őrző életérzés jegyében" (Fogarassy 1996: 29).

megkettőződött én folyamatosan falként (határként!) találja szembe magát önmagával, s így sem jut el ahhoz, akinek vagy aminek „már nevet sem ad", s akit a korábban felvázolt „Mással" azonosítok.

Ehhez nagyon hasonló a *Csak elhomályosítom*. „Csak elhomályosítom, ami már / mögém oly élesen kirajzolódik" (Tandori 1968: 11) – az előző vers elemzéséből levezethető, hogy a „mögém oly élesen kirajzolódik" = „aminek már nevet sem adok". Az önmagára látó én kettőse tisztán kivehető: a kivált én látja a mögé élesen kirajzolódó Mást, amit ő maga homályosít el. Az ezt követő két sor az én Másikra gyakorolt hatását lászik mutatni, ugyanakkor érdemes inkább úgy elgondolni, hogy a versszemélyiségen áll vagy bukik – ebben a döntő pillanatban – a Másik számára való léte, vagy nem léte. A második versszak az addig tartó jelenből a jövőbe tekint, és meg is nevez egy határt, mely a korábban említett „más világ" felé nyit kaput: „Ha majd mindenem lemarad / egy hirtelen rámnyílt határon" (Tandori 1968: 11). A halálnak ez az elképzelt élménye azonban nem egy magányos történés az énnel, hiszen így folytatódik: „befogad, hol nincs folytatásom, / mindenem a helyén marad" (Tandori 1968: 11). Tehát a tér, ennek a „más világnak", a halálnak, a túlinak a tere hasonló gesztussal él, mint az első versben: befogadja az ént, aki ráadásul nem oldódik fel, nem tűnik el ebben a viszonyban (bár azt hitte, így lesz), hiszen mindene a helyén marad, vagyis megmarad elkülönültségében.

„Elvesztik elmúlásukat, / nincs mi következzen mire, / átváltozásuk már örök, / két fele nélkül összeér": az utolsó versszakban ráismerhetünk az emlegetett kapcsolódásra a *Minden hogy kitágult…* című verssel. Míg abban azt olvashattuk: „Állandóan következem", itt az áll: „nincs mi következzen mire". Elveszett volna a versszubjektum? Mégiscsak feloldódott a térben, a halálban? Nem, valójában itt arról van szó, amit Buber így fogalmaz: „az Én egy pillanatra szembekerül önmagával, a különválttal, mint Te-vel, hogy rögtön birtokba vegye önmagát, és ettől fogva önmaga tudatában lépjen a viszonyokba" (Buber 1994: 37). Vagyis az én, mely szembehelyezkedett önmagával, birtokba veszi magát, kettéváltsága megszűnik, mivel önmagával egy lesz. „két fele nélkül összeér", azaz nincs többé szükség a megkettőzöttségre ahhoz, hogy az én önmaga lehessen: énjei egybecsúszhatnak, „összeérhetnek". Ez a folyamat bontakozik ki jobban a *Ráomlasz…* című versben.

„Ráomlasz mindenedre. Űrnél
tágabb hiányod kiszakad
belőled és egyszerre felragyog,
most már benned ragyog fel az, ami

még az előbb láthatatlan te voltál.
Ráomlasz mindenedre: most már
akárhonnan körülvehet –"
– *Ráomlasz…* (Tandori 1968: 10)

Az első mondat a fentiekből következően tehát így is olvasható: „ráomlasz önmagadra/másikodra", azaz a megkettőződött én saját magára, melyből kivált. Folytatása tehát a „hanyattbukás" és „áthullás", a *Minden hogy kitágult…* című versben látott mozdulatnak, itt azonban már nem a Másikba, hanem az én állandóan következő önmagára omlik rá, arra, ami útjában állt. Az én önmagába omlása súlyos esemény, története kiszakít belőle egy hiányt, melynek következtében „most már benned ragyog fel az, ami / még az előbb láthatatlan te voltál." Az én és a megkettőződött én egyszeriben egymásba csúsznak. Kettejük eggyé vált terében „ragyog fel" az, amit a különvált én nem önmagán túl, hanem valójában saját magában látott meg. Önmaga terébe lépve, önmagát megismerve és elfogadva képes csak tisztán látni azt, amiről, illetve akiről E/3-ban beszél a vers zárlatában. De mit jelent az, hogy „ami / még az előbb láthatatlan te voltál."? Ez az „előbb" arra az én megkettőződése előtti állapotra utal vissza, amikor még nem volt látható a Másik, habár mindvégig ott volt benne. Az én önmagából hallotta a hívó szót, és kívülről kellett szemlélnie saját magát, hogy végül is eggyé olvadva megtalálja magában (aki, mint olvastuk, két világ határa) a Másikat. Fontos, hogy a Másik nélkül az én eggyé válása, önmagává válása sem volna lehetséges. Lévinas erről így ír: „Csak a Másikat megközelítvén vagyok jelen önmagamnál" (Lévinas 1999: 148).

2.2 Körülvétel

Az előző versek elemzésében már volt szó a Másról, illetve arról a térről, mely a *Minden hogy kitágult…*-ban kitágul az én körül, a halál víziójának képében pedig befogadja őt. Ez a tér maga a Másik, mely mindent kitölt. Az ént is, de körülötte is az egész mindenséget, melyből képes visszavonni magát azért, hogy az én önmagából kilépve megkettőződhessen. Lévinasnál így olvashatunk erről: „[a] Végtelen a mindent elárasztó teljességről való lemondással egy összehúzódásban áll elő, mely helyet ad az elkülönült létnek. Az így kirajzolódó viszonyok a léten kívülre vezetnek. A végtelen, mely nem záródik körkörösen magába, hanem visszahúzódik az ontológiai kiterjedtségből, hogy helyet adjon az elkülönült létnek, isteni módon létezik. A teljesség fölött egy társasságot vezet be. Az elkülönült lét és a Végtelen között létrejövő kapcsolatok ellensúlyozzák a Végtelen teremtő összehúzódásával bekövetkező megfogyatkozást.

Az ember ellensúlyozza a teremtést" (Lévinas 1999: 81–82). Az én körülvettségére azonban saját személyiségének válságában döbben rá. Az előző részben taglalt folyamat (vagyis az én megkettőződése majd eggyé válása) és a körülvétel (amiről ebben a részben lesz szó) párhuzamosan történő események.

A *Minden hogy kitágult…* és a *Ráomlasz…* című versek közé ékelődő *Egyre…* két rémült kérdéssel indul: „Egyre kevesebbet tudok / magamról? vagy mintha napba kellene / néznem, bármerre fordulok – egyetlen / érzékkel vett körül valami / isten?" (Tandori 1968: 9). A kötetben itt található egyedül – és itt is csak kisbetűsen – a szó: isten. Méghozzá távolságtartóan hozzátéve a „valami" kifejezést. Tandori lírai alanya tehát első ijedtségében egy istenalakkal azonosítja az őt körülvevő teret, melyet azonban csak kérdésként mer megfogalmazni. Az előző kérdés pedig a körülvétel eseményével hozza összefüggésbe énjének már egy verssel korábbi válságát.

A körülvétel következő momentumát a már korábban idézett *Ráomlasz…* zárlatában találjuk: „Ráomlasz mindenedre: most már / akárhonnan körülvehet" – ebben a versben az én ijedtségét már aligha találjuk, a körülvétel szó pedig nem egy távolságtartó *valami isten*t, hanem egy közelibbnek mondható őt céloz. A riadt kérdés megengedő kijelentéssé szelídül. Emlékezzünk, hogy ugyanebben a versben történik az én önmagával való eggyé válása is, amit megelőlegez már az *Egyre…* is – igaz, a maga riadtságával: „és most már egyre többször / verődöm vissza ugyanúgy: amíg majd / mindenemet végképp egyféleként / kapom vissza?" (Tandori 1968: 9).

„Az Én-Te alapszót csak egész lényével mondhatja az ember. Önmagam egész lénnyé koncentrálódása soha nem történhet általam, és soha nem történhet nélkülem. A Te által leszek Én-né. S hogy Én-né leszek, mondom: Te" (Buber 1994: 6) – írja Buber, és valóban, a versszubjektummal is hasonló megy végbe: önmagává, egész lénnyé koncentrálódása, azaz eggyé, egyetlenné válása olyan folyamat, melyet a Másik idéz elő és tesz lehetővé: a Másik mint hang és mint tér. A körülvétel utolsó lépése így hát nem is lehetne más, mint a Másiknak való Te-mondás gesztusa, mely a már címében is egy társasságra utaló *Egymás* című versben valóban bekövetkezik:

> Megkondítod magad, mint egy teret,
> melyben eltávolodhatom.
> Látatlanul hagyom,
> hogy körülvégy, és az legyek, ahol
> vagyok. Háttal megyek, csak az kerül
> elém, amit már elhagyok.
> – *Egymás* (Tandori 1968: 12)

Bár mindeddig valóban önmegszólító műveket olvashattunk, az *Egymás* soraiban a versszemélyiség a Másik felé fordul, *Te*ként szólítja meg. Már az első sor visszautal a Másik térként való megjelenésére, mely önmagát kondítja meg. A kondulás hang, akár, ha harang kondul meg: hívásként is felfogható. A „[l]átatlanul hagyom, / hogy körülvégy" szakasz mély, már kialakult bizalomról tanúskodik: nem csupán engedi, már-már belesimul az őt körülvevő térbe. A zárlat szintén a bizalmat erősíti: aki háttal megy, kiszolgáltatott, nem foglalkozik a jövővel, de nincs is feltétlenül a jelenben. Tekintete az elhagyott dolgokra irányul, akárcsak az *Hommage* lovasáé, ugyanakkor nem csak halott állatokat, hanem (ahogy egy későbbi versben látni fogjuk) az elmaradt szorongásokat és bizonytalanságokat is látja. Tandori egyik önelemző szövegében azt írja az *Egymás*ról: „a vers isten-eleme félreérthetetlen" (Tandori 1994: 302).

2.3 Egyetlenné tenni(?)/válni(?)

Tandori Dezső gyakran utalt rá, hogy első kötetének eredetileg az *Egyetlen* címet szánta (Tandori 2003: 167), melyet azonban a szerkesztők elvettek tőle, az új cím pedig az ismert *Töredék Hamletnek* lett. Mégis, a kötetben nem egyszer találkozunk az *egyetlen* kulcsfogalmával, akár úgy mint: „**egyetlen** / érzékkel vett körül valami / isten?", „Megrémülök… mi készül… / ide-oda verődöm… **el-** / **egyetlenedve**", „sugározni kezdhet, mert **egyetlen**", „egymásra szabaditod / velem is **egyetlen** világod", „Kettőzve űzi önmagát az / **egyetlen** és elérhetetlen", „ily **egyetlenné** el-nem-gondolás / tehet csak", „SZÁMOS, DE NEM KÖVETKEZIK. / NEM KÉRLELHETI KÖZTEDIK. / IGY **EGYETLEN**" (idézetek: Tandori 1968, kiemelések tőlem). Az említett példákban az *egyetlen* szó különböző módokon jelenik meg: utalhat az egyetlenségre mint egyedüllétre vagy magányra, de utalhat arra az egyetlenre is, mely a kitüntetettséget, a pótolhatatlanságot jelzi: aki egyetlen, azon kívül nincs más. Szerelmét mondja egyetlennek az ember. De egyetlen az Isten is vagy az individuum. De vajon mit jelent az *elegyetlenedés*? Illetve amire Fogarassy is jó ráérzéssel hívja fel a figyelmet: „El kell gondolkodni azon, hogy mit tesz az: »valakit egyetlenné tenni«, mert ez valami »filozoféma«" (Fogarassy 1996: 27). Valakit egyetlenné tenni olyan gesztus, mely két személyt kíván: azt, akit egyetlenné tesznek, és azt, aki egyetlenné tesz. A korábbi versekben végbement az én megkettőződése, majd részeinek összeillesztése: eggyé válása, azaz egyetlenné tevése.

Míg az egyetlen fogalma a versszemélyiség esetében úgy jelenik meg, mint az „egyetlenné tett én", de a viszonyba, a kapcsolatba való belépés által a Másik is mint egyetlen jelenik meg számára: „Te lesz, azaz [...] egyetlen lesz…" (Buber

1994: 19–20). A Másik egyetlenként való megjelenésére példa a *Kert* ciklus angol címet viselő verse, a *The heart of the matter*.

„Engedd meg *nekik* / hogy elhagyjanak" (Tandori 1968: 49) – olvassuk a vers felütését, melyben a lírai alany kérésére ismerhetünk. De ki engedje? Te, vagyis: a Más. És mi az alanya az „elhagyjanak" igének? Az elsőre ködös megfogalmazást a cikluson belül egy későbbi vers, az *Ők hagynak el…* magyarázza. Innen kiderül, az elhagyók nem mások, mint „az édes / bizonytalanságok" (Tandori 1968: 52), és mindaz, ami miatt az én nem tud többé múltbeli dolgokért szorongani, hiszen nem maradt más, „csak egy jövő nyári napsütés, / csak a jövőre átforrósodó / föld, ahova mégis kifekszem" (Tandori 1968: 52). Ezek a sorok már-már egyfajta megváltottság-élményről, egy szabad és boldog halál utáni pillanatról tanúskodnak, és mintha következményként állnának a *The heart of the matter* kérése után, mely mindezek távlatában akár imaként is felfogható.

Ám miután azt kéri, hogy az én „kis tárgyai" egyszerre tűnhessenek el, a lírai alany megfogalmaz még egy nagyon fontos dolgot arra vonatkozóan, hogy mi az, ami mégis megmaradjon. „És még vigyázz: // ami marad, az – egyetlen legyen, / s így már kicsit Te légy. Egy rohanás, mely / annyira nem enyém, hogy megelőzhet, / bevár, felfog és megállit magába – / ék szorul így a fába" (Tandori 1968: 49). Ekkor tehát egyértelművé válik, hogy az én számára a Te, vagyis a Másik maga az egyetlen. Mi több: azt olvassuk, hogy „ami marad, az – egyetlen legyen", vagyis az én itt már nem az önmagával való egységet óhajtja – az már korábban teljesült –, hanem egységet a Te-vel, azaz a Másikkal: az idő megállását, azt, hogy ő maga a Másik terébe „szorulhasson", mint ék a fába. A vers zárlatának „Akkor majd"-ja ismét egy távoli jövő időt vetít előre: szintén egy halál-pillanatra gondolhatunk. Itt tehát a teljes egység vágya fogalmazódik meg az énben: a teljességre, az egészre, az *egyetlenre* való vágy, mely már egészen metafizikainak mondható, Lévinas szerint: „[a] metafizikai vágy […] vágy egy személy iránt" (Lévinas 1999: 256).

2.4 A *félreértések* elkerülése végett…

Az egyetlen tehát kimondhatatlan személy, aki képes egyetlenné tenni: térként jelenik meg és hangja hívásként áll elő. Bár a versszemélyiség eljut a Másiknak való Te-mondás gesztusáig, nevet nem ad neki, sőt, kapcsolatuk sem a beteljesedés irányába halad. Az *Egy part kövei* című első ciklus *Egymás* verse után egy megtorpanást fedezhetünk fel az *Elenged…*, a *Te már fuldoklasz*, a *Két oltár* és a *Félreérted* című versekben.

Elenged, és érintései tűnt
nyomaiból mégegyszer megteremt:
úgy, ahogyan az ő számára megszűnsz.
Mintha egy gyümölcs húsa zsugorodna,
elhúzódva a héjtól, befelé.

Mije maradhatsz? annak, ami már
nem is a rajtad át való menekvést,
de a legbelső pontot keresi
ami belőled még elérhető,
hol sugározni kezdhet, mert egyetlen,
s csak önmagához ér, ami övé –:

Égbolt kerül közéd s közé. De ha
nem az ő égbolton túlija
maradsz még így is, mi vagy? – ahol a
nem-mulás szive hirtelen
kihagy? anyaghiba? – miben?
– *Elenged*… (Tandori 1968: 13)

A vers önmegszólítással indul, de a Másikról beszél: ő az, aki elengedi, de az is, aki „érintései tűnt nyomaiból" még egyszer képes megteremteni, azaz újjáteremteni az ént. Ez az elengedésből fakadó teremtés az én átváltozását sugallja. Mit jelent azonban, hogy „úgy, ahogyan az ő számára megszűnsz"? Buber úgy fogalmaz: „az ember a legmagasabb találkozás pillanatából úgy lép elő, hogy már nem azonos azzal, aki oda belépett" (Buber 1994: 133). Ugyanakkor ez az újjáteremtett versszubjektum – ahogy az imént idézett sor is jelzi – az addigi közeledést távolodásra cseréli. Rögtön fel is merül benne a második versszak kérdése: „Mije maradhatsz?" Majd figyelme a Másikra irányul, akiről tömörítve említi mindazt, ami az előző versekben végbement: azt, hogy a Másikat önmagában lelte meg, a Másikat, aki sugározni kezdhetett („most már benned ragyog fel" – *Ráomlasz*…), és akié az én, aki őt keresve is csak „önmagához érhetett". A zárlatban az elkülönülés tragikuma jelenik meg, annak tudatosulása, hogy a *The heart of the matter*-ben fellelt vágy a teljességre és a Másikkal való eggyé válásra a szétváltság, az elkülönültség miatt lehetetlen. Felmerül a kérdés: mi az én a Másik nélkül? Van-e én a Másik nélkül, mely csak a Másik által válhatott teljes lénnyé. Ezek a dilemmák vezetnek el az én és a Másik egymásban fuldoklásának két verséig: a *Te már fuldoklasz*, és a *Két oltár* című művekig.

Te már fuldoklasz bennem, aki még
tér voltam nélküled, tér, önmagányi.
Most már csak a tiéd: a te
fuldoklásod lélegzete.
–*Te már fuldoklasz…* (Tandori 1968: 21)

A négysorosban megszólaló hang a versszemélyiségé, aki ezúttal már nem önmagát, hanem a Másikat szólítja meg. Rögtön a vers első szava: „Te", akinek helyzetét is meghatározza: bennem, azaz benne a lírai alanyban, ahogyan azt a korábbi versekben is láthattuk. A Másik fuldoklik az énben, nem kap benne levegőt, amit úgy is értelmezhetünk, hogy a Másik énben való léte veszélyben van, élet-halál között lebeg, ami ismét a már korábban említett határhelyzetet jeleníti meg, amelyben az én van. Az én addig, a Másik nélkül maga is tér volt ugyan, de csupán önmagányi tér, egy társasság előtti tér, amire azonban az *egyetlen*, teljessé tévő szó nem illik, hiszen itt valóban a magány, az egyedüliség teréről van szó, míg – ahogyan korábban láttuk – Tandori *egyetlen* szava mindig egy teljességre törekvő *egyetlen*. A versszemélyiség a „most már"-ban elismeri, hogy lénye, valója, a tér, ami ő – már a Másiké, sőt: annak reménysége az életben maradásra, hiszen az én válik a Másik fuldoklásának lélegzetvételévé.

Hasonlóképpen fuldoklásról szól az előbbi vers párjaként is olvasható *Két oltár*, ahol bár a megszólító ugyancsak az én, a megszólított pedig szintén a Másik; a szerepkörök mégsem a régiek, hiszen ezúttal a versszemélyiség az, aki fuldoklik. „Folyton tele van veled a / szám, nem tudok tőled beszélni, / mégis téged árullak el / annak, ki fuldoklásom érti" (Tandori 1968: 22). Az idézett első versszakot értelmezhetjük akár úgy is: aki érti, miről szólnak ezek a versek, az felfedezi benne a *Te*t, a Másikat. A fuldoklás ezúttal a versbeszéd dadogásra emlékeztető szaggatottságára, töredékességére utal, melyet a recepció is gyakran megemlít Tandori lírai beszédmódjával kapcsolatban (Menyhért 2000: 260). A második versszakban a versszemélyiség „látni véli" a Másikat, aki mintegy előzmények nélkül „megiszonyodik" tőle, ám mégsem ő fogja menekülőre, hanem az ént menekíti el magától. A negyedik versszak azonban újra visszatér a már sokat emlegetett képhez: az én önmagán (saját sebein) át való nézéséhez, melyen keresztül a Másik „közelére" láthat. Kettejük találkozása fájdalmas pillanat, mégis megkíméli az ént: „látom megnyíló sebeim / vakon, bezárva, sérthetetlen" (Tandori 1968: 22). A két sor csupa paradoxon: látom-vakon, megnyíló-bezárva, sebeim-sérthetetlen. A kötetben rengeteg paradoxonnal találkozunk, melyek az állandó kettősséget, a két világ összeférhetetlenségét, mégis egymáshoz simulását ábrázolják, folyamatosan fenntartva

a két ellentétes nézőpont feszültségét: egy „égbolton innenit" és egy „égbolton túlit", azaz az énét és a Másikét. A vers utolsó két sora ugyanakkor úgy is olvasható, mint amely ismét beemeli az én és a Másik mellé a megkettőződött ént is, ezzel mintegy végtelenítve a megismerés folyamatát: „Kettőzve űzi önmagát az / egyetlen és elérhetetlen" (Tandori 1968: 22). A „kettőzve űzi önmagát" szakasz tehát a megkettőződött én kettősére utal, mely önmagában a Másikat „űzi". Az egyetlen és elérhetetlen olyan szavak, melyek mind az énre, mind a Másikra együttesen vonatkozhatnak: míg az én számára a Másik az egyetlen, és ő az elérhetetlen, addig fordítva igaz ez a Másikra is, akinek számára az én jelenti mindezt.

Úgy tűnik, e sok versen keresztül kirajzolódó kapcsolatra az elérhetetlenség nyomja rá a bélyegét. Az első ciklus verse, a *Félreérted* még hagyományos önmegszólító versnek tekinthető, ahogyan azt Tarján Tamás és maga Tandori is állítják. „[M]ég önmagad hiányát, önazonossághiányodat, illetve elmúlásodat is félreérted" (Tarján 1997) – írja Tarján összhangban a költővel, aki pedig a következőket mondja a szöveg folytatásáról: „[v]alami-valaki híján vagy. […] a másik miatt hiszed azt is, hogy a másik nincs" (Tandori 2006). Tehát míg az első két sorban az én önmaga hiányát érti félre, addig a következő kettőben a Másik hiányát. Ha azonban az én félreérti a Másik hiányát, abból a Másik léte következik a logika szerint, azaz a vers folytatása: „Igy keletkezik egy személy, / még csak híjának a helyén se" (Tandori 1968: 28). A személy tehát: a Más. Hija az énben van, hiszen belőle hiányzik (lásd: „Űrnél / tágabb hiányod" Tandori 1968 :10 – *Ráomlasz…*). A „helyén se" zárás azonban már a versszemélyiség önmaga létének bizonytalanságát mutatja, amit Tandori maga is leír verse kapcsán a már idézett helyen: „a »velem«-ből jön, hogy állítólag én is »vagyok«, holott – tényleg vagyok?" (Tandori 2006). Olyan dilemma ez, mely a Másik hiányának felismeréséből fakad: ha az én van, létezik a Másik is, aki azonban hiány, tehát felmerül a kérdés: létezik-e egyáltalán az én. A kötet során Hamlet személyével azonosított én tűnődik így – a *lenni vagy nem lenni* ekképpen átdolgozott kérdésén keresztül – nem Yorick, hanem önmaga koponyájához beszélve.

3 Hamlet

3.1 Önmagunkba vissza

Fogarassy szerint „Hamlet, mint alak, mint a lét drámájának kulcsfigurája, valóban »főszereplője« a könyvnek" (Fogarassy 1996: 26). A versszubjektum vívódásai valóban megidézik a Shakespeare karakterét, akinek Bedecs

is fontos szerepet tulajdonít: „Hamlet ugyanis nemcsak drámai hős, hanem egyrészt az irodalmi kánon központi figurája, hiszen a centrumot jelentő shakespeare-i életmű emblematikus alakja, másrészt személyében és történetében is többszörösen idézett, értékelt és alakított szöveg. Hamlet az európai művelődés mitikus és rejtélyes, egyértelműen aligha értelmezhető fókusza, mondhatni toposza, akinek a nevét – ha történetét nem is feltétlenül – szinte mindenki ismeri. Jelentheti a kifosztott királyfit, a gondolatai közt lebegő értelmiségit, a »lenni vagy nem lenni?« kérdését boncolgató bölcselkedőt, a tétova, neurotikus és melankolikus gyilkost, de a szerepjátszó komédiást és az igazságtevő hőst is" (Bedecs 2005: 494). Feltételezhető, hogy Hamlet alakját Tandori is a maga sokrétűségében idézi meg: ő a holtak felé tekintő, gondolkodó *egyetlen*, aki a léten és a Másik létén mereng. A Másik mint Atya jelenhet meg Hamlet esetében: mint halott apja a túlvilágról. Az Atya azonban más, bibliai kontextusban Isten személyére utaló kifejezés. A „lenni vagy nem lenni" dilemma kötetbeli jelenlétére Babarczy Eszter is felfigyelt (Babarczy 1996: 59), csakúgy, mint Ács József, aki az *Hommage* zárlatában a Yorick koponyáját kezében tartó Hamlet képét azonosítja be, azzal a kiegészítéssel, hogy itt a versszemélyiség saját koponyáját fogja (Ács 2013) (amiben ismételten az én megkettőzöttségét ismerhetjük fel).

A kötet címadó versében olvassuk az első Hamletnek címzett töredék sorait, melyből az előző oldalak után kitűnik az indítás: „– ily egyetlenné el-nem-gondolás / tehet csak" (Tandori 1968: 59). Újra itt az egyetlenné tevés motívuma, ezúttal azonban mintha hiányozna a társ, az, akinek „el kellett volna gondolni" az ént. Tandori különböző megoldási javaslatokkal szolgál saját verse kapcsán:

> „mi az az »el-nem-gondolás«, ami ily egyetlenné egyedül tehet, csak? 1.) vagy én magam nem gondolom el magam; 2.) vagy engem nem gondolnak el, ennek alfaja az emberi mód, de az isteni is, ahogy Babits sztoikusainak élete a császár – Isten – kezéből kicsúszott; 3.) végezetül az van, hogy ha én nem gondolok el semmit" (Tandori 2006[b]: 49).

Olvashatjuk ezt úgy, hogy az én kételkedésében már el sem gondolja magát. Olvasatom azonban hajlik a Tandori által is felvetett második lehetőség isteni módját feltételezni, azaz: az én úgy érzi, Isten nem gondolja el őt, és ez az el-nem-gondolás teszi őt egyetlenné, mely azonban nem az előző versek értelmezése szerinti egyetlen, hanem ahogy Tandori is írja: „osztatlan, elemi egyetlenség" (Tandori 2006[b]: 49). Az történik itt, amit egy pár oldallal korábbi vers ugyancsak a *Macabre a mesterekért* ciklusból, *A séták* a következőképpen előlegez meg: „magadba te folyton visszakapaszkodsz" (Tandori 1968: 58). Nem a Másik létét veti el tehát

Tandori versszemélyisége, sokkal inkább egy tudatos távolodás figyelhető meg itt, a kötet második felében. Ahogyan Lévinas írja: „A metafizika, a külsővel, azaz a magasabb rendűvel való kapcsolat viszont azt jelzi, hogy a véges és a végtelen közti kapcsolat nem abban áll, hogy a véges felszívódik abban, amivel szembesül, hanem hogy megmarad létében, idelent cselekszik" (Lévinas 1999: 249). Nincs tehát mód az előrelépésre, de úgy sem lehet többé élni, mintha a Másik nem volna. Erről az egy-helyben maradásról szól a *Koan I.*: „Tőled távolabb-e? / Hozzád közelebb-e? / Tőled se, hozzád se. / Távol se, közel se" (Tandori 1968: 93).

3.2 Elhagyás

„Szeretném […], ha mind, ami e lapokon következik, el is hagyna, meg is maradna, ne kelljen gondolni rá, de ha mégis: olyan legyen, mintha igazi hívást hallanék, s válaszolhassak – de már nem önmagamra mutatva" (Tandori 1968) – írja Tandori a fülszövegben. Az elhagyás-megmaradás kettőssége végig a kötet ciklusai közt vibrál: az *Egy part kövei* című ciklusban *A tékozló* és az *Egy sem* versekben; a *Koan bel canto*-ban a cikluscímadó és az azt követő *Koan III.* művekben; vagy éppen a *Nyers* címet viselő, kötetzáró ciklus *Személy* és *H. királyfi, mostohaapja* előtt című versekben. Az egész *Töredék Hamletnek*-en átvonuló határhelyzet azonban nem fenntartható: dönteni kell kapcsolat és elválás között. A versszemélyiség pedig nem számolja fel magát, sokkal inkább a szabadság felé indul, és ahogyan azt Lévinasnál olvashatjuk: „a szabadság meghatározása: megtartani magunkat a mással szemben, a mással való minden viszony ellenére, biztosítani az én autarkiáját" (Lévinas 1999: 28). Az én pedig, mely térként állt elő, és amelyet egészen kitöltött, mi több, körülvett a Másik tere, a *Koan bel canto* ciklus utolsó két versében radikális lépésre szánja el magát: önmaga megőrzése érdekében – bár már tapasztalta korábbi versekben, hogy lénye nem sérül a találkozásban – kilép az őt körülölelő Másik teréből.

Már csak azt a jövő időt
kívánom, ami elmúlt.
Ne legyen több pillanatom,
ami előtte nem volt.

Feledhessen, ami leszek.
Az legyen, aki nélkül.
S én – mint aki félrehajol
egy teljes térnyi szélből –
– *Koan bel canto* (Tandori 1968: 106)

Tandori ezúttal sem kíméli az olvasót az ellentétektől: hogyan is lehet egy elmúlt jövő időt kívánni? Hogy legyen az, aki nélkül? Az első kérdés talán megfoghatatlanabb, hiszen nehéz belátni, hogyan múlhatott el egy még várt jövő idő. A válasz viszont ezúttal is az énben rejlik, abban, hogy az a jövő idő, amely a Másikkal való találkozás előtt várt rá, már a múlté. A versszemélyiség tudatában van saját átalakulásának, és abba az állapotba vágyik vissza, mely korábban, a Másikról való tudás („már tudva Rólad" Tandori 1968: 62) előtt állt fenn. Abban az állapotban ugyanis a jövő, mely ezúttal is a halál felé mutat, még nem hordozta magában a Másikat, azt, akivel a végső, legmélyebb találkozás éppen a halálban valósulhat meg. A versszak második két sora ezt a gondolatot fűzi tovább: „ne legyen több pillanatom, / ami előtte nem volt" = csak olyan pillanataim legyenek már, melyek korábban, a Másikkal való találkozás előtt voltak. Az ellenállás a kezdeti közeledés után egészen radikálisnak hat.

A második versszak ugyancsak az elkülönülésről szól: annak kell majd felednie a jelenlegi ént, amivé az a későbbiekben válik, azaz: ne emlékezzen a találkozás felforgató eseményére. „Az legyen, aki nélkül" – vagyis az az én létezzen, aki a Másik nélkül állt még. Végül az utolsó két sor „S én"-je ismét játékba hozza a megkettőződött, második ént, mivelhogy legyen a Másik nélküli én, és az az én, aki „félrehajol / egy teljes térnyi szélből –„ – azaz kilép a kapcsolat teréből, egy teljes térből. Az én tehát a félrehajlás gesztusával ismét darabjaira bomlik, ami később a *Személy* című vers kiáltásként is olvasható kétségbeesett szavaihoz vezet: „EL KELL FELEJTENEM / HOGY NEM VAGYUNK SEHOL / S LEGALÁBB RÓLAD AZT KELL / HINNEM HOGY ITT VAGY" (Tandori 1968: 117). Ugyanis ha az én kihajol a Másik teréből, azt a teret is elveszti, amelyben önmagává, teljes lénnyé vált: ha tehát nincs ott az én és a belőle ismét kivált, megkettőződött én (innen a „VAGYUNK" többesszáma), elvész a tér is, ahol lehettek, és nem lesznek sehol. Az én egyetlen mentsvára a Másik, akiről azt kell hinni, hogy legalább ő itt (azaz az énnel) van. Már a *Személy* nagybetűs sorai előtt is találunk a kötetben az elválásról, a kapcsolat felszámolásáról hírt adó szövegeket, ilyen a *Koan bel canto* ciklus záróverse, a *Koan III*. is.

> Némaság a hang helyett.
> De a némaság mi helyett?
> – *Koan III.* (Tandori 1968: 107)

A fülszövegben Tandori által is emlegetett hang némasággá változik, elhallgat. Megszűnik a hang, amely ezidáig minden kimozdulás előzménye, a Másik

megjelenésének jele volt. A vers második sorában az *Hommage* ki? kérdésének egy másik megfogalmazásával találkozunk. ki? = „a némaság mi helyett?" – a két kérdés ugyanúgy a Másikat célozza, hiszen a Másik a hang, így annak elhallgatásával felmerül a kérdés: mi helyett van a némaság? A Másik helyett, mondhatnánk, de a kérdés itt is az elkülönülés eszköze: a némaság előtti/helyetti valamire irányul, a hangra, a Másikra. Mi a Másik? Tér? Hang? Tandori kérdése megválaszolhatatlan, hiszen a válasz egybeesik a válaszolóval, azaz a megragadhatatlan Másikkal.

A megőrzés-elhagyás növekvő feszültségét Tandori már az első ciklusban megelőlegezi a még kevésbé zaklatott hangú *A tékozló* és *Egy sem* című verseiben. Két olyan műről van szó, melyek a bibliai hagyományokat is játékba hozzák: *A tékozló* a jól ismert jézusi példázatot idézi:

> Hogy vissza ne térhess sosem,
> el sem hagyhatod teljesen.
> Őrzöl belőle valamit,
> és továbbszökni kényszerít.
> – *A tékozló* (Tandori 1968: 14)

Tandori parafrázisában a tékozló fiúnak nincs visszatérés, de ugyanígy végleges elhagyás sincs. Az én többé nem tud a Másik nélkül létezni, nem képes visszakapni azt a vágyott, de elmúlt jövőt, amit a *Koan bel canto*ban annyira kíván. Mégis szökik a találkozás, a társasság, a hang, a Másik elől. „[T]ovábbszökni" – ez a szó akár az *Hommage* vágtató lovasát is felidézheti, míg a „valamit" az egész és egyetlen töredékeire utalhat, melyet az *Egy sem* később még egyértelműbben megjelenít. Azt, akit nem lehet elhagyni, a szöveg nem nevezi meg, holott jól tudjuk: a tékozló fiú atyjától, az Atyától szökik, aki a példázatban Isten helyett áll. Tandori versszemélyisége egyszerre szökik az Atyától, de a találkozás emlékeit: a hangot, mely helyett már némaság áll; egy teret, melyből félrehajolt; egy személyt, akiről csak hinni lehet, hogy van. A Másiknak azonban nem adható név, nem éri el a nyelv. Ezért írja Tarján Tamás a kötetről: „Istennek immár van, lesz szava Tandorihoz, akinek sokáig nem volt szava Istenhez. A *Töredék Hamletnek*, mely tárgyával, a halálfilozófia nyelvfilozófiájával és új poétikájával leginkább közelíthetett volna a Teremtőhöz — vagy legalább távolodhatott volna tőle —, lényegében Isten nevének vétele nélkül oldotta meg vállalt feladatát. Tandori Dezső Isten nevét hiába nem vette" (Tarján 1996: 84).

Tandori verszemélyisége, tékozló Hamletje a kötet során, ahogy az *Egy sem* című versben olvashatjuk: „elveszti egészét" (Tandori 1968: 29), de „megleli

részeit", részeit saját magának (az én és a megkettőződött én), és részeit a Másiknak. Mindez önmaga addigi énjének elvesztésével volt lehetséges. „Őrzöd pár töredékét, / idegen egészeit" (Tandori 1968: 29) szól a négysoros zárlata, jelezve, hogy a megtalált részek, ahogyan azt a *Tékozló* is jelezte: elhagyhatatlanok, csak őrizni lehet őket. Bár töredékekből nem rakható össze a teljes egész, mégis emlékeztetnek, megformálnak valamit, ami idegen – mivel ismeretlen – egészeit sejteti meg. Az egész pedig: egyetlen. Tandori az iméntieket ekképpen magyarázza: „jó, ha úgynevezett (spirituális) egészemet elvesztem […] Idegen egészei a spirituális-valós Nagyobb Egészednek a részek. Egy csomó idegen egészre hulltál szét, halálodig semmit sem tudsz úgy elveszteni, Egészet, hogy részek (idegen egészek, annak idegen egészei) ne maradjanak" (Tandori 2006). Itt ő maga pusztán az én egész-létére vezeti vissza a verset, ugyanakkor az én csupán a Másik által válhatott egésszé, mielőtt ismét részeire bomlott volna. Emellett pedig fontos a talán akarattalanul is parafrazeált bibliai szakasz, mely így szól: „aki pedig elveszti életét énértem, az megtalálja azt" (Mt 10:39b). A Jézustól származó mondat feltűnően rímel Tandori soraira: „Aki elveszti egészét, / megleli részeit" (Tandori 1968: 29). Az ellentmondást a bibliai értelmezés feloldja: a transzcendensért, a Másikért való én-egészek elvesztése az élet, a részek megtalálásával jár. Az élet pedig Tandori saját értelmezése szerint: az, ami őt körülveszi a *Töredék Hamletnek* verseiben, vagyis a hang, a Másik, az Atya[6].

„A Másikkal való kapcsolat nem szünteti meg az elkülönülést. Nem egy teljességen belül bukkan fel, és nem is létesít – az Ént és a Mást integrálván – egy teljességet" (Lévinas 1999: 213) – írja azonban Lévinas, és a kötet is éppen a teljesség megvalósíthatatlansága miatti radikális elkülönülés felé tart. A már idézett *Személy* című versben találkozunk a következő versszakkal is: „MINTHA MAGAM HELYETT / TÉGED HAGYNÁLAK EL / AZTÁN MEGBÁNVA MÉGIS / HELYETTED MAGAMAT" (Tandori 1968: 118). Ismét a kétségbeesés hangján szól a versszemélyiség, aki a találkozás óta mint tékozló fiú igyekszik elhagyni Atyját, majd ezen a ponton úgy dönt, ha már az Atya egészében elhagyhatatlan, helyette önmagát, a töredékeket őrző, megváltozott énjét kell hátrahagynia, mellyel ugyancsak megszünteti a kapcsolatot: elhagyja megkettőződött énjét, azt a részét, mellyel önreflexíven önmagára volt képes látni, és mely része képes volt a Másikat is megpillantani. Akárha az én végső elkeseredésében, önmaga megőrzése érdekében öncsonkítást követne el: *elegyetlenedne*, ám nem az egésszé tevés, hanem a magányossá válás

[6] Ez utóbbira *A tékozló* vers értelmezéséből következtetek.

értelmében. Innentől az én *egyetlen*: azaz a Másik nélkül való. Így lép az én a kötetzáró versben immáron mostohaapja elé: tékozló Hamletként, akinek nincs már köze ahhoz, aki elé kilép: se terében nem él, se hangját nem hallja.

> …Elgondolásaim nem oly titokzatosak,
> sokkal nyilvánvalóbban félrekezelnek.
> Például nyugtalanítóbb, hogy közben kezdődik majd,
> s egybemosódik a kettő.
> *Egy* még túl, jobb már *két*, de
> visszakeresnek onnan is.
> Jobb lesz itt is ugyanolyan kevés.
> – *H. királyfi, mostohaapja előtt* (Tandori 1968: 119)

Hamlet tehát egy H. monogramként jelenik meg a kötetben utoljára, ezúttal pedig nem, mint egy töredék címzettje, hanem mint szereplő, aki vállaltan szól a lírai én hangján. A Hamlet képében megjelenő versszemélyiség előbb azt jelzi: szavai egyértelműek, nem rejtettek véka alá eddig sem semmit, mégis úgy érzi, hajlamosak őt „félrekezelni", félreérteni. Bonyolultnak tűnik a következő két sor is, melyet Hamlet maga hoz példának: mi az, ami „közben kezdődik majd", és mik mosódnak egybe? Vakmerőség lenne egyértelmű válasszal szolgálni, az enigmatikusság mögött sokkal inkább valami mondhatatlan sejlik fel. Vajon az élet közben kezdődik a halál, mely azzal egybemosódik? Ha így van, itt élet és halál többet kell, hogy jelentsen annál, amit a nyelv kifejezni képes ezekkel a szavakkal: az élet – mindaz, ami az ént Másikként körülveszi. A halál – az az állapot, amelyben a Másik, aki egyben életként is megjelenik – a leginkább megközelíthető. A folytatás talán jobban hozzáférhető: „*Egy* még túl, jobb már *két*, de / visszakeresnek onnan is" – szól az én, aki felismeri, hogy a kettő jobb az egynél. Ez érthető az énre is, és annak megkettőzöttségére, de a társasságra is: az én és a Másik jobb, mint a puszta én. Ám akárhogy értjük is, ugyanúgy szól a „de" utáni rész: „visszakeresnek onnan is" – azaz nincs egység, nincs lehetőség az eggyé válásra: sem az én egysége nem lehet tartós, sem pedig a Másikkal való kapcsolat nem alakítható teljes összeolvadássá. Az én mindig kivonható lesz a képletből, mindig önálló lesz, mindig *egyetlen*. Ennek a véges egyetlenségnek adja meg magát végül Hamlet, így szólván Atyjához, aki már csak mostohaapjaként áll előtte: „Jobb lesz itt is ugyanolyan kevés" – azaz megtörténik a végső visszalépés, kihátrálás a kapcsolatból, hogy az én megőrizhesse egykori önmagát.

4 Összegzés

A *Töredék Hamletnek* versei egy változás történetének töredékei („Színhelye vagy csak egy változásnak. / Ha jelenléte vagy – megölne" Tandori 1968: 96). Főszereplője a nyelv, és saját szubjektumának határáig merészkedő Hamlet, azaz az ifjú Tandori Dezső lírai énje, aki új nézőpontból szemléli mindazt az irodalmi hagyományt, mellyel költészete szembenéz. A Pilinszky- és Nemes Nagy-örökségek, illetve az a hagyomány, melybe, ha lázadó módon, de maga is belép, lerázhatatlanul magán viseli a keresztény gondolatvilágot. Tandori Hamlet módjára töpreng, versszemélyisége átéli a határhelyzetet, majd a találkozás megváltoztató és elsöprő erejű élményéből ellenállással és távolságtartással, szinte menekülve lép ki. Bár a versek – melyekben a véges térbe rövid időre beleköltözött egy végtelen tér, mely körül is vette őt, és szólította – nem szorosan együtt keletkeztek, hanem egy bő kilenc éves intervallumban, a bennük fellelt megannyi párhuzam a költő kötetszerkesztő érzékéről tesz tanúbizonyságot. Tandori olyan kötetet rakott össze, melyben tetten érhető három visszatérő szereplő: az én, annak megkettőződött mása, és a Másik. Hármójuk kapcsolatának célja pedig nem más, mint a párbeszédbe lépés: az önmegszólítás/önismeret, és egyben a Másik megvalósíthatatlan megismerése, az, amit Tandori Dezső is óhajt fülszövegében: „olyan legyen, mintha igazi hívást hallanék, s válaszolhassak - de már nem önmagamra mutatva" (Tandori 1968).

5 Irodalom

Primer szöveg:

Tandori Dezső (1968). *Töredék Hamletnek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Szekunder szövegek:

Ács József (2013). Kardél és koponya – Tandori Dezső verséről. *Liget* (5). https://www.liget.org/cikk.php?cikk_id=2731

Babarczy Eszter (1996). A szent melengetett helye. In: Babarczy Eszter: *A ház, a kert, az utca*. Budapest: JAK-füzetek. 41–65.

Babarczy Eszter (2018). Tandori, a misztikus. *Tiszatáj* (12). 82–92.

Bedecs László (2005). A hiány metaforái. *Jelenkor* (5). 494.

Bielik-Robson, Agata (2011). A posztszekularizáció eszméje, avagy mi következik az Isten halála után. ford. Pályi András. *Kalligram* (6). 69–71.

Buber, Martin (1994). Én és Te. ford. Bíró Dániel. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Fogarassy Miklós (1996). *Tandori-kalauz*. Budapest: Balassi Könyvkiadó.

Kántor Zsolt (2019). Nyers, érces akcentus. *Jelen* (4). 118–121.

Lengyel Balázs (1998). A Tandori „recepció". https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/LENGYEL/lengyel00671/lengyel00715/lengyel00715.html

Lévinas, Emmanuel (1999). *Teljesség és Végtelen*. ford. Tarnay László. Pécs: Jelenkor Kiadó.

Menyhért Anna (2000). A kortárs olvasás és az újraolvasás alakzatai a Tandori-recepcióban. In: Bednanics Gábor, Bengi László, Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály (*szerk.*): *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*. Budapest: Osiris. 248–266.

Mt 10:39b.

Pór Péter (1969). A modern líra útjain. *Híd* (7–8). 851–871.

Tandori Dezső (1994). Per Tangenstein. In: Sebes Katalin (*szerk.*): *Ha minden jól megy*. Budapest: Balassi. 302.

Tandori Dezső (2003). Akar-e ez a mennyi ember?. *Beszélő* (7). 167.

Tandori Dezső (2006). „TÖREDÉK". *eső* (1). https://www.esolap.hu/authors/183-tandori-dezso/772.html

Tandori Dezső (2006[b]). A „Töredék" második része. *Forrás Folyóirat*(1). 46–51.

Tarján Tamás (1974). Tandori Dezsőről. *Kortárs folyóirat*(3). 462–468.

Tarján Tamás (1995). A néma H. *Parnasszus* (2). 58–64.

Tarján Tamás (1996). Szent Witti esete az új csillárral. *Alföld* (1). 79–90.

Tarján Tamás (1997). Három portré: Tandori Dezső (1938–). In: Sipos Lajos (*főszerk.*): *Pannon Enciklopédia*. Budapest: KERTEK 2000.

Varga Borbála Kincső (2023). A transzcendens manifesztációja Tandori Dezső *Töredék Hamletnek* című kötetének *Egy part kövei* című ciklusában. In: *Móra Akadémia: szakkollégiumi tanulmánykötet 11*. 179–19.

Az Alkotmánybíróság Ügyrendjének szabályozásának egyes anomáliái az alkotmányjogi panasz eljárásban

dr. Frisch Bence

1 Bevezetés

A magyar jogvédelmi rendszerben az alkotmányjogi panasz a rendszerváltás óta jelen van. Ettől függetlenül fejlődött az Alkotmánybíróság Ügyrendje (a továbbiakban: Ügyrend). A jogrendszer és az alkotmányjogi panasz eljárásával mindig újabb bővítésekre szorult annak érdekében, hogy az alakuló jogállami követelményeknek folyamatosan megfeleljen. Ez a változás az eljárás változásától függetlenül jelen volt. 2012 előtt absztrakt utólagos normakontroll ügyekben járt el az Alkotmánybíróság, ami nem tudott élő jogintézménnyé válni. Ennek ellenére az Ügyrend ezidőalatt is változatlanul folyamatos változásban volt. Miután 2012-ben hatályba lépett Alaptörvény, a meglévő ellenőrzési funkciók mellett a rendes bírósági döntések is az Alkotmánybíróság ellenőrzése alá kerültek (Pokol, 2014). Mindez jelentős változást eredményezett mind az indítványozók, mind pedig az Alkotmánybíróság működésében, mivel a rendkívüli jogvédelem olyan funkciókkal egészült ki, amelyekre e rendkívüli jogorvoslat alkalmazása során korábban nem volt példa. Azáltal, hogy a törvény hatályát vesztette és helyette az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi CLI. törvény (a továbbiakban: Abtv.) lépett érvénybe. Mindez egyúttal azt is jelentette, hogy szükségessé vált az Ügyrend további módosítása, valamint annak folyamatos igazítása a felmerülő új körülményekhez.

Álláspontom szerint a téma relevanciáját az adja, hogy olyan anomáliák is előfordulhatnak, amit az Ügyrend sem képes megoldani annak rendeltetéséből fakadóan. Habár az Alkotmánybíróság észlelte a problémákat, és ennek megfelelően a 1001/2023. (V. 10.) AB Teljes ülés határozata az Alkotmánybíróság ügyrendjéről szabályozás igyekszik megoldani a kétes helyzetet. Előfordulhat azonban, hogy a meglévő intézkedések sem elegendők a problémák kiküszöböléséhez.

2 Az alkotmányjogi panasz szerepváltása a magyar jogrendszerben

Jelen fejezetben a magyar alkotmányjogi panasz egyes sajátosságait fogom bemutatni annak érdekében, hogy az Alkotmánybíróság Ügyrendjét megalapozottabban lehessen csoportosítani. Így a fókuszpont az alkotmányjogi panasz jogintézményének általános bemutatására fog irányulni, rámutatva azok rendkívül alacsony befogadási rátájára.

2.1 Az alkotmányjogi panaszról általánosságban

Az alkotmányjogi panasz széleskörű, általánosságban meghatározható fogalmán az alapvető jogaiban sérelmet szenvedett egyén vagy szervezet által indítványozott, az alkotmánybíróság eljárásának megindítására szolgáló eszközt kell érteni. Valamely egyedi vagy normatív állami aktus ellen irányul, és a megtámadott aktus alkotmányellenességének megállapításához, és a panaszos jogsérelmének orvoslásához vezethet. Következtésképp az egyén által benyújtott olyan indítvány, akinek valamely alapvető jogát a közhatalom egyik aktusa sértette meg. (Manhertz, 2018)

A magyar Alkotmánybíróság kevés panaszt fogad be, amelynek kiindulópontjai annak működéséből fakad. Ezen belül is egy részük tartalmi jellegű, ugyanakkor a befogadásról való döntés már formális szempontokból is széles körben szelektálja a befogadható indítványokat. Az Abtv. hatályosulása után ugyanis a szubjektív jogvédelemre került a hangsúly.

Jelentős változásként értékelhető elődjéhez képest, – az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény (a továbbiakban: régi Abtv.) – hiszen a bárki által, érdekeltség nélkül indítványozható utólagos normakontroll megszűnt és az alkotmányjogi panasz lett a jellegadó hatáskör. Az Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés c) és d) pontjai szerinti alkotmányjogi panasz jogintézményének elsődleges célja ugyanis az egyéni, szubjektív jogvédelem. Ennek rendeltetése, hogy orvosolja a ténylegesen jogsérelmet okozó alaptörvény-ellenes jogszabályt, illetve alaptörvény-ellenes bírói döntés által okozott jogsérelmet. Mindez azonban azt is eredményezte, hogy az indítványozói jogosultság jelentősen csökkent és csupán töredéke jogosult élni az alkotmányjogi panasszal.

2.2 német hatás az Alkotmánybíróság eljárására

Az Alkotmánybíróság alapvetően csekély mennyiségű alkotmányjogi panaszt enged át a befogadási eljárása során. Ennek alapvető oka a Német Alkotmánybíróság

(Bundesverfassungsgericht, a továbbiakban: BVerfG) által alkalmazott befogadási eljárásának átvételéből fakad, amit a magyar jog sikeresen vett át bizonyos eltéréssekkel. Ilyen sajátosság például, hogy az Német Alaptörvény, a Grundgesetz pontosan felsorolja az alkotmányjogi panasz indítvány alapját képező Alaptörvényben biztosított jogokat, ugyanakkor olyan szigorú indokolási kötelezettséggel nem rendelkezik, mint ami – az Abtv. 29.§ szerinti alapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdés vagy a bírói döntést érdemben befolyásoló alkotmányellenesség – Alkotmánybíróság eljárásánál is jelen van.

A hasonlóság megfigyelhető, hogyha a német és magyar statisztikák kerülnek összehasonlításra. A BVerfG 2019-ben nem fogadta be az alkotmányjogi panaszok 98,5%-át, 2020-ban pedig nagyjából az indítványok 98%-át. Az Alkotmánybíróság 2019-ben nagyjából az ügyek 94%-át és 2020-ban 98% körül utasította vissza valamilyen formában. Így arra a következtetésre lehet jutni, hogy a magyar eljárásjog sikeresen vette át a német mintát, és a nagyfokú visszautasítottság valójában a rendszer sajátossága.

3 Az Ügyrend szabályozásának anomáliái

Jelen fejezetben a közjogi szervezetszabályozó eszközök általános vizsgálata során fogom elemezni az Ügyrenddel kapcsolatban felmerülő anomáliákat. Majd az Ügyrend rövid történetén keresztül feltárom annak elhelyezkedését a jogforrási hierarchiában, ezt követően pedig a szabályozás hiányából eredő olyan problémákra világítok rá, amelyek közvetlenül hozzájárulhatnak az indítványok visszautasításához párhuzamos eljárások esetén.

3.1 Az Ügyrend jogforrási jellegének áttekintése

Magyarország első alkotmánybírósági ügyrendjéről az Alkotmánybíróság ideiglenes, új ügyrendjéről és annak közzétételéről szóló 3/2001. (XII. 3.) Teljes ülés határozat (a továbbiakban: régi Ügyrend) rendelkezett. (3/2001. (XII. 3. Tü.) Az Alkotmánybíróság a 2/2002. (I. 25.) AB határozat során megállapította, hogy az Alkotmánybíróság mindazon indítványokat elutasítja, amelyek kifejezetten az Ügyrend megalkotásának módjára irányulnak. Ez arra az eseményre utal, amikor az Alkotmánybíróság maga alkotta meg a régi Ügyrendet és nem az Országgyűlés a régi Abtv. 29. § szerint. A jogalkotó által előterjesztett T/2066. számú törvényjavaslat különbözött attól, mint amit az Alkotmánybíróság megalkotott. Mindez jogalkotói mulasztást feltételez, mert nem az Alkotmánybíróság szervezetére és eljárására vonatkozó részletes szabályok előírásainak megfelelően jött létre a régi Ügyrend. (2/2002. (I. 25.)

AB határozat, ABH. 2002. III. 4.) Tilk Péter az utóbbi állásponttal egyetértett azon megfontolásból, hogy mindez önmagában nem hozza létre a hatalmi ágak kollízióját. A régi Ügyrend létrehozása ugyanis – habár nem eredeti formában – törvényi vonatkozásokat mutat. Ezzel szemben Cséffai Attila Csaba úgy ítéli meg, hogy a régi Ügyrend tekintetében az indítványozók meglátásai ugyan elfogadhatók, az Alkotmánybíróság azonban nem tehette meg azt, hogy kifejezze egyetértését indítványozókkal, ugyanis ez azt jelentette volna, hogy az Alkotmánybíróság saját hibáját elismerve hatáskörén túl terjeszkedik, illetve a régi Ügyrend formailag sem jött volna létre megfelelően. (Cséffai, 2009)

Az ügyrend 2001 óta több alkalommal is változott. A régi Abtv. hatálya alatt változás történt 2003-ban (5/2003. (IX. 29.) Tü. határozat, 6/2003. (IX. 29.) Tü. határozat), 2008-ban (1/2008. (I. 28.) Tü. határozat), illetve 2009-ben (1/2009. (I. 5.) Tü. határozat, 2/2009. (I. 12.) Tü. határozat). Az új Abtv. hatálya alatt 11 változás történt. Az Alkotmánybíróság 1003/2013. (XII. 21.) AB Tü. határozatában, az 1001/2014. (III. 20.) AB Tü. határozatban, az 1003/2015. (VII. 21.) AB Tü. határozatban, az 1004/2015. (XII. 16.) AB Tü. határozatában, az 1002/2016. (IV. 21.) AB Tü. határozatban, az 1005/2016. (VI. 22.) AB Tü. határozatban, az 1001/2018. (III. 8.) AB Tü. határozatban, az 1009/2020. (XII. 2.) AB Tü. határozatban, a 3/2021. (IV. 7.) AB Tü. határozatban, az 1008/2021. (XII. 1.) AB Tü. határozatban, valamint az 1001/2023. (V. 10.) AB Tü. határozatban történtek változások. Valamennyi módosítás az Alkotmánybíróság belső működésének formálásában jelentősen közrejátszott, azonban a jelenlegi tanulmány az 1001/2023. (V. 10.) AB Tü. határozatra fókuszál kifejezetten azon megfontolásból, hogy ez a Tü. határozat azon túl, hogy jelentős módosítás, valójában kísérletet tett arra, hogy feloldja az Ügyrend és az Abtv. viszonya közötti anomáliákat.

Fontos megemlíteni, hogy az ezt megelőző ügyrendek és a jelenlegi között hasonlóság található olyan értelemben, hogy TÜ határozati formában szolgáltak a testület belső működésének egyik alapjául. Az Ügyrend az új jogforrástani nomenklatúrában (A jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. törvény 23. bekezdés c) pontja az Alkotmánybíróság Ügyrendjét is közjogi szervezetszabályozó eszközként állapítja meg) olyan közjogi szervezetszabályozó eszköz, melynek szabályozása közvetlenül az Alkotmánybíróságra, – kötelező érvénnyel – közvetetten azonban az alkotmánybírósági eljárást megindító felekre – tehát így a szervezeten kívülre – is kihat (igaz csak a címzettek vonatkozásában, hiszen hatása magában a belső eljárásban realizálódik). A közjogi szervezetszabályozó eszközök alapvetően olyan intern normatív aktusnak tekinthetők, melyek

az adott állami szerv belső működését szabályozzák normatív módon, míg extern hatása csak jogszabálynak lehet (Jakab, 2020). Ennek megfelelően a normatív határozat csak a szervezeten belülre irányultan írhat elő kötelezettségeket. A közjogi szervezetszabályozó eszköz funkcióját az Alkotmánybíróság következetesen alkalmazza határozataiban, mint amit például a 3104/2012. (VII. 26.) AB végzés is említ: „Harmadik személyek számára jogokat és kötelezettségeket nem állapíthat meg ezáltal közvetlenül és jelenvaló módon nem érinti az indítványozókat." (3104/2012. (VII. 26.) AB végzés, ABH 2012. II. 1147)

Az Abtv. 70. § rögzíti, hogy az Alkotmánybíróság eljárására vonatkozó részletes szabályokat az Ügyrend állapítja meg. Azt, hogy ez miért normatív határozati formát ölt, még Tilk Péter vezette le a régi Ügyrenddel kapcsolatban: „Belső szabályzat nem írhat elő a jogalanyokra olyan kötelező normát, mely az Alkotmányból és az egyéb törvényekből nem vezethető le, másrészt nem adhat a testületnek olyan jogosítványt, mely az eljárást meghatározott esetekben – mint a korábbi – törvényi felhatalmazás nélkül megakaszthatná, vagy más módon alkalmazna más állami szervek működésébe beavatkozást jelentő intézkedést. Ez utóbbi esetben ugyanis az Alkotmánybíróság – jogszabályi alap nélkül – akadályoztathatná egyrészt a jogalkotó akaratát, másrészt a jogalkalmazó szervek működését, ügyvitelét. Az Alkotmánybíróság esetében is igaz, hogy nem végezhet olyan eljárási cselekményt sem, mellyel – jogszabályi alap hiánya miatt – ellentétbe kerülne alkotmányi szabályokkal, elvekkel, valamint a jogalkotó akaratával." (Tilk, 2003[2])

3.2 Az Ügyrend szerepe a visszautasítás alapjául szolgáló okok körében

Az Ügyrend az Alkotmánybíróság belső működésére vonatkozik, nem pedig döntések meghozatalakor követendő eljárásra. Ennélfogva az Ügyrendben leírható például, hogy hány napig kell közzétenni egy tervezetet, mit tehet egy előadó bíró. Ugyanakkor az Ügyrend nem adhat jogalapot visszautasítás olyan indokára, ami nem az Abtv.-ből fakad. Csupán magyarázó jellegű lehet, a benne foglaltakat legvégsősorban vissza kell tudni vezetni az Abtv.-re, hiszen ez adja az eljárásban hozott döntés legitimációs alapját.

Amikor az Ügyrend magyarázza az adott rendelkezést vagy a szervezeten belülre állapít meg jogot és kötelezettséget, azzal bevégzi feladatát. Például az Abtv. 59. § kimondja, hogy az Alkotmánybíróság kivételesen a nyilvánvalóan okafogyottá váló ügyek esetén megszüntetheti az eljárását, így ebben az esetben a törvénynek megfelelően az Alkotmánybíróság az Ügyrend szabályaira is figyelemmel teszi azt. Ez azért tekinthető rendeltetésszerűnek, mert az Abtv.

ugyan nem mondja meg azt, hogy mi az okafogyottság, de annak fogalmát és rendeltetését az Ügyrend tisztázza, továbbá az esetjog is segítséget nyújt annak értelmezésében. Ennek a problémakörnek a részletesebb gyakorlati és szabályozásbéli szemlélete a következő fejezetben kerül kifejtésre.

4 Az alkotmányjogi panasz eljárás viszonya a Kúria eljárásával

Jelen fejezetben az alkotmányjogi panasz intézménye mellett a Kúria releváns eljárásait (ti. felülvizsgálati eljárás, perújítás és a jogegységi panaszeljárás) fogom röviden részletezni annak érdekében, hogy párhuzamot vonhassak és megállapíthassam az esetlegesen felmerülő különbségeket az eljárások között, illetve az ezekből az Alkotmánybíróság eljárására vonatkozóan keletkező anomáliákat.

4.1 A Kúria eljárásainak viszonya az alkotmányjogi panaszeljárással

A perújításnak, felülvizsgálati eljárásnak és jogegységi panaszeljárásnak a rendeltetésével és céljával az Alkotmánybíróság is foglalkozott. A 22/2014. (VII. 15.) AB határozat szerint a perújítás rendeltetése alapvetően az alapügy befejezése után megállapítható hibák orvoslása, amelyek az egyedi ügyben hozott döntésre lényegesen kihatottak. Lényegében perújítás a ténybeli hibák korrigálására szolgál, amelyet követően lehetőséget teremt a helyes következtetések levonására és a megfelelő jogkövetkezmények alkalmazására. Továbbá hatékony jogorvoslatot jelent a bizonyítékok mérlegelésével és a tényállás megállapításával összefüggésben esetlegesen elkövetett jogalkalmazói hibák orvoslására. Perújítási indítvány a jogerőre képes és jogerős határozattal szemben nyújtható be. (22/2014. (VII. 15.) AB határozat, Indokolás [99], [107])

A felülvizsgálat pedig olyan rendkívüli jogorvoslat, amelynek a bíróság jogerős ügydöntő határozata ellen van helye. Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a magasabb szintű bíróságoknak a felülvizsgálat lehetőségét arra kell használniuk, hogy kijavítsák a bírói tévedéseket, illetve a súlyos eljárási szabálysértéseket, és nem arra, hogy újra megvizsgálják az ügyet. Hiszen a felülvizsgálat nem lehet álcázott fellebbezés. Pusztán az, hogy egy kérdésnek kétféle megközelítése lehetséges, nem képezheti alapját az ügy újratárgyalásának. Ettől az elvtől csak akkor lehet igazoltan eltérni, ha azt lényeges és kényszerítő körülmények szükségessé teszik. A jogerős és végrehajtható ítélet csak kivételes esetben semmisíthető meg, pusztán abból a célból nem, hogy az ügyben egy másik ítélet születhessen. A rendkívüli jogorvoslatokat a hatóságoknak abból a célból kell alkalmazniuk, hogy – amennyire csak lehetséges – méltányos

egyensúlyba hozzák az érintett érdekeket. Kivételesen felülmérlegelésre akkor kerülhet sor a Kúria eljárása során, ha a megállapított tényállás iratellenes, illetve a bizonyítékok logikailag ellentmondóan és okszerűtlenül kerültek értékelésre. (30/2014.(IX. 30.) AB határozat, Indokolás [78], [84])

A bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény (a továbbiakban: Bszi.) új eljárásként vezette be a Kúrián a jogegységi panaszeljárást. A meghatározott feltételek teljesülése esetén az eljárásnak az ügyben alkalmazott és alkalmazandó eljárási törvénytől függetlenül helye van, ha a felülvizsgálati kérelemmel támadott határozatot a bíróság 2020. április 1-jét, a Kúria pedig 2020. július 1-jét követően hozta. (Bszi. 197/B. § (5.) bekezdés)

A Kúria szerint a jogegységi panaszeljárás olyan rendkívüli, a jogerő utáni, a jogegységet célzó sui generis eljárás, amely a jogrendszer belső koherenciájának megteremtését szolgálja, vagyis nem jogorvoslat. (Jpe.I.60.017/2021/4.) 2021. január 1-től a jogegységi panasztanács a jogegységi panasz érdemében határozattal, a jogegységi panasz eljárás során felmerült minden más kérdésben végzéssel határoz. (Bszi. 41/A. § (2) bekezdés)

A bíróságok egységes iratkezelési szabályzatáról szóló 17/2014. (XII. 23.) OBH utasítás 117 – 121/A. §-ai (17/2014. (XII. 23.) OBH 117–121/A. §) szabályozzák az alkotmányjogi panasz esetében követendő ügyviteli-eljárási szabályokat. A 119. § (2) bekezdése alapján a bírónak akkor is értesítenie kell hivatalból az Alkotmánybíróságot, ha az ügyben később indul felülvizsgálati eljárás, perújítás vagy jogegységi panasz. Az OBH ezen utasítása a Pp. 425. §-ból következik.

Mindezek alapján megállapítható, mind a rendes bíróságok esetében, mind a Kúria vizsgált eljárásai tekintetében vannak rendelkezések arra vonatkozóan, hogy az alkotmányjogi panasz milyen „utat jár be" a rendes bírósági rendszertől kezdve, a Kúrián keresztül, egészen az Alkotmánybíróságig.

4.2 A párhuzamos eljárások szabályozásának elégtelensége

A közjogi szervezetszabályozó eszközöknek a fentiek fényében közvetlenül az indítványozóra nem lehet hatása, hiszen alapvető jogokra és kötelezettségekre vonatkozó szabályokat csak törvény állapíthat meg. Közvetlen hatásnak minősül egy indítvány visszautasítása, hiszen szervezeten kívüli jogalanyok vonatkozásában állnak be annak joghatásai, illetve az alapjogi igényérvényesítés szempontjából tekintett következményei.

Az Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés d) pontja értelmében az Alkotmánybíróság alkotmányjogi panasz alapján felülvizsgálja a bírói döntésnek az Alaptörvénnyel

való összhangját. A felülvizsgálati eljárás, perújítás és jogegységi panasz során hozott kúriai határozat bírói döntés. Tehát az Alaptörvény rendelkezése nyomán megállapítható, hogy a felülvizsgálati eljárás, perújítás és jogegységi panasz eljárás során hozott döntés megtámadható alkotmányjogi panasz indítvánnyal.

Az Ügyrend megállapítja, hogy alkotmányjogi panasz nem nyújtható be és egyéb feltételek nélkül is visszautasítható, ha a Kúria felé benyújtott felülvizsgálati kérelem párhuzamos eljárást eredményezne. (Ügyrend 32. § (2) bekezdés)

Az 1/2019. (XI. 25.) AB Tü. állásfoglalás meghatározza továbbá az indítvány befogadásának részletes feltételeit, valamint előírja, hogy az indítvány csak érdemben befejezett döntés ellen nyújtható be, amennyiben más jogorvoslati eljárás nincs folyamatban. Ellenkező esetben ugyanis az Alkotmánybíróság egyesbírói végzéssel visszautasítja a panaszt.

A felülvizsgálati eljárást azáltal, hogy rendkívüli jogorvoslat, az alkotmányjogi panasz benyújtásához nem szükséges kimeríteni. Ha azt a fél mégis benyújtja, akkor a felülvizsgálati vagy perújítási eljárás befejezése előtt előterjesztett alkotmányjogi panaszt az egyéb feltételek vizsgálata nélkül, egyesbírói eljárásban hozott végzéssel vissza kell utasítani, függetlenül attól, hogy a felülvizsgálati vagy perújítási eljárást az indítványozó vagy más kezdeményezte.

A jogegységi panasz joghatása az Alkotmánybíróság megállapítása szerint hasonló a felülvizsgálati eljáráséhoz, amelynek folyamatban létét az Ügyrend 32. §-a visszautasítási oknak tekinti. (3187/2022. (IV. 22.) AB végzés, Indokolás [22])

A jogegységi panasz tekintetében ügyrendi rendelkezés még nincs az AB eljárásában, csupán az Alkotmánybíróság általános tájékoztatóján szerepel információ arra vonatkozóan, hogy párhuzamos eljárás esetén a jogegységi panasz befogadási vizsgálat alapján visszautasításra kerül majd. Megjegyzendő, hogy a Főtitkárság által kidolgozott nyomtatványokon (amik az indítványozókat segítik az alkotmányjogi panasz megírásához) sem szerepelnek, hogy jogegységi panasz párhuzamos eljárása esetén is vissza lesz utasítva az indítvány (az Alkotmánybíróság honlapján megtalálható formanyomtatványok: https://bit.ly/3ERN5cT).

Mindezekből megállapítható, hogy az alkotmányjogi panasz, illetve a felülvizsgálati eljárás, perújítás és jogegységi panasz viszonyát illetően nem rendelkezik a jogalkotó az Abtv.-ben a követendő eljárásról. A felülvizsgálati eljárás szabályozása az Ügyrendben, illetve Tü. határozatban jelenik meg, a perújítás kizárólag egy Tü. határozatában. A jogegységi panasz tekintetében szabályozás nincs, csupán az alkotmánybírósági gyakorlata rendelkezik iránymutatással

ennek terén (3290/2025. (IX. 19.) AB végzés) és az Alaptörvény biztosítja a hatáskört a jogegységi panasz tárgyában hozott bírói döntés elbírálására az Alkotmánybíróság részére. A kialakult gyakorlat szerint szerint a jogegységi panasz eljárás sui generis eljárás, melyben az azt lezáró érdemi döntés az Abtv. 27. § (1) bekezdése alapján támadható alkotmányjogi panasszal. Ugyanakkor kiemelendő, hogy a jogegységi panasszal támadott határozatot hatályon kívül helyező, és a bíróságot új eljárásra, illetve új határozat hozatalára utasító, továbbá a jogegységi panaszt visszautasító döntés tárgyában nem indítható alkotmányjogi panasz. Ebben ez esetben az indítvány visszautasításra kerül. (3001/2023. (I. 13.) AB végzés, Indokolás [3]; 3006/2023. (I. 13.) AB végzés, Indokolás [15])

4.3 A visszautasítás jogalapja felülvizsgálati eljárás és jogegységi panasz párhuzamos lefolytatása esetén

Az alkotmányjogi panasz, illetve a felülvizsgálati eljárás és jogegységi panasz viszonyát illetően nem ad támpontot a jogalkotó az Abtv.-ben és az utóbb említett eljárásokat szabályozó egyéb jogszabályokban sem. Ezáltal jogalkotói mulasztás valósul meg, hiszen ezen rendelkezéseknek az Abtv.-ben vagy egy másik törvényben jelen kellene lenniük. Egy példával szemléltetve, – bár a jogállást tekintve nem tökéletes a párhuzam – az adott törvényszék sem állapíthat meg új keresetlevél visszautasítási okot saját házszabályára hivatkozva, hiszen egy keresetlevél visszautasítási okai az adott jogszabályok szerint vannak meghatározva. Ennek megfelelően az Alkotmánybíróság eljárásában sem az Ügyrendben kellene szerepelnie a visszautasítási okoknak, hanem az Abtv.-ben.

Felvetődhet, hogy milyen jogalappal lehet visszautasítani egy olyan panaszt, ami az Abtv.-nek elvileg megfelel (hiszen a törvényben nem szerepelnek kizáró okok), az Ügyrendnek viszont nem felel meg, mert a kizáró okok az Ügyrendben szerepelnek. Érthető, hogy az Ügyrendet könnyebben lehet módosítani, mint az Abtv.-t, azonban ennek megengedhetősége azt eredményezné, amit már a 60/1992. (XI. 17.) AB határozat is felvetett a közjogi szervezetszabályozó eszközökben foglalt jogértelmezés kapcsán: „Bár a bennük foglalt jogértelmezésnek, jogalkalmazási szempontnak semmiféle jogi ereje, kötelező tartalma nincs, miután az államigazgatás központi szervei bocsátják ki, alkalmasak arra, hogy a címzetteket megtévesszék, s a címzettek kötelező előírásként kövessék azokat. Napjainkban, amikor kivételesen nagy jogalkotási teher hárul a jogalkotó szervekre, s ez lelassítja a jogalkotás folyamatát,

fokozottan fennáll a veszélye annak, hogy az államigazgatás központi szervei továbbra is ilyen informális eszközökkel próbálják pótolni a jogszabályok hiányosságait. A törvényben foglalt garanciális szabályok be nem tartásával alkotott, ilyen iránymutatások könnyen válhatnak a jogi szabályozást pótló, a jogszabályok érvényesülését lerontó irányítási eszközökké, s ez a jogállamiság követelményével összeegyeztethetetlen." (60/1992. (XI. 17.) AB határozat, ABH 1992, 275, 277.)

5 Konklúzió és de lege ferenda javaslat

Kutatásom során arra kerestem a választ, hogy az alkotmányjogi panasz eljárás szűrési mechanizmusa egyes anomáliáinak megszüntetésével az indítványozók sikeresebben érvényesíthetnék-e Alaptörvényben biztosított jogaikat.

Ennek figyelembevételével az Ügyrend vizsgálata során a szabályozásban előforduló problémákat szemléltettem. Az Ügyrend történetének és a jogforrástani helyzetének megalapozásával elsőnek szemléltettem a közjogi szervezetszabályozó eszközök, így az Ügyrend rendeltetésszerű helyét a jogrendszerben, ezen belül az Alkotmánybíróság szervezetrendszerében. Továbbá a Kúria eljárásainak bemutatásával végigvettem a rendkívüli jogorvoslat során kimeríthető indítványokat, ahol az Alkotmánybíróság is állást foglalt. Az alkotmánybírósági gyakorlatnál a nem megfelelő visszautasítás anomáliáját, a szabályozásnál pedig a párhuzamos eljárás problematikáját emeltem ki, ahol a megfelelő jogszabályi környezet hiányára hívtam fel a figyelmet, különösképp a jogegységi panasz eljárás tekintetében.

Megoldás lehet, ha az indítványok visszautasítása során egymás mellett szerepelne a törvényi és ügyrendi rendelkezés, ami alapján az Alkotmánybíróság visszautasítja az adott alkotmányjogi panaszt. Mindez a hivatkozási alapok megfelelő alkalmazását tenné lehetővé. Ez a gyakorlatban azt jelentené, hogy az Abtv. alapján történik a visszautasítás, de az Ügyrend alapján jár el az Alkotmánybíróság. Így a törvény, illetve a közjogi szervezetszabályozó eszköz is jogforrási hierarchiának megfelelően kerülne alkalmazásra.

Illetve másik lehetőségként (amit elsőre formaiságnak lehetne titulálni) megfelelő jogalapként szolgálhatna az Ügyrend egy adott panasz visszautasításához, ha minden pontjánál szerepelne az Abtv. adott szakaszára történő hivatkozás, ezzel egyúttal a törvényi hivatkozási alapot is megteremtve. Ez azt jelentené, hogy az Ügyrend valamennyi pontjánál is szerepelne az Abtv. megfelelően illeszkedő szakasza. Ez egyáltalán nem lenne idegen az Alkotmánybíróság belső működése tekintetében. Ilyen jelölés megtalálható az Ügyrend 30. § a)–b)

pontjaiban is. Noha az Ügyrend a) pontja nem részletezi az Abtv. 29. §-ában meghatározott, alapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdést vagy a bírói döntést érdemben befolyásoló alkotmányellenességet, és a b) pont sem fejti ki a res iudicata tartalmát, a hivatkozás révén az indítványozók számára könnyen beazonosíthatók az Abtv. vonatkozó rendelkezései. Ez azonban a többi pont esetében nem mondható el.

Ebből a szempontból az Alkotmánybíróság tagjairól feltételezhető, hogy meg tudják találni mindegyik pontot hivatkozási alap nélkül is, de a laikus indítványozók vagy olyan jogi képviselők tekintetében, akik nem gyakorlottak az alkotmányjogi panaszok benyújtásában, megnehezíti a tájékozódást vagy a megfelelően informálódást.

A jogalkotónak rendeznie kellene a jogegységi panasz, a perújítás, illetve a felülvizsgálati eljárás kapcsolatát az alkotmányjogi panasz intézményével, méghozzá törvényi szinten, aminek részletkérdéseit már természetesen az Alkotmánybíróság magyarázhatná meg az Ügyrenden keresztül. Véleményem szerint a jelenlegi állapotban ugyanis jogalkotói mulasztás tapasztalható, hiszen az Alkotmánybíróság Ügyrendje az, ami jogokat és kötelezettségeket előíró szabályokat állapítanak meg az indítványozóknak az Abtv. helyett.

Mindezeket a szempontokat figyelembe véve az indítványozóknak megnövekedne az esélyük arra vonatkozóan, hogy indítványuk legalábbis ne a befogadási eljárást megelőző főtitkári előkészítő eljáráson keresztül kerüljön visszautasításra, illetve megfelelően tudjanak tájékozódni a panasz benyújtására vonatkozóan.

6 *Irodalomjegyzék*

Alkotmánybíróság honlapján található formanyomtatványok. 2022. https://bit.ly/3ERN5cT

Az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi LCI. törvény

Az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény

Az Alkotmánybíróság ideiglenes, új ügyrendjéről és annak közzétételéről szóló 3/2001. (XII. 3.) Teljes ülés határozat

A bíróságok egységes iratkezelési szabályzatáról szóló 17/2014. (XII. 23.) OBH

A bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény

A jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX törvény

Balogh–Békesi Nóra (2013). Az Alkotmánybíróság új hatáskörei és az alapjogvédelem. In: Katona Klára – Szalai Ákos (*szerk.*): *Hatékony-e a magyar jog?* Budapest: Pázmány Press. 115–132.

Cséffai Attila Csaba (2009). Legalizált alkotmányellenesség, avagy anomáliák a magyar alkotmánybíráskodásban. In: Dr. Sulyok Gábor (*szerk.*): *„Optimi Nostri"*. Győr: Universitas-Győr Nonprofit Kft. 42–76.

Jakab András (2020). A jogforrási rendszer. In: Csink Lóránt – Schanda Balázs – Varga Zs. András (*szerk.*): *A magyar közjog alapintézményei*. Budapest, Pázmány Press. 909–910.

Manhertz Tamás István (2018). Az alkotmányjogi panasz magyarországi helyzete. *Iustum Aequum Salutare* (1). 263–264.

Naszladi Georgina (2012). A megújult alkotmányjogi panasz. In: Bencsik András – Fülöp Péter (*szerk.*): *Jogász Doktoranduszok II. Pécsi Találkozója Tanulmánykötet*. Pécs: PTE ÁJK Doktori Iskolája. 261–272.

Pokol Béla (2014). Generális bíráskodás versus specializált bírósági rendszer: az alkotmánybíráskodás egy dilemmájáról. *Jogelméleti szemle* (2). 3–8.

Tilk Péter (2003). Az Alkotmánybíróság új ügyrendjének főbb jellemzői. *Collega* (2). 7–8.

3290/2025. (IX. 19.) AB végzés

3001/2023. (I. 13.) AB végzés

3006/2023. (I. 13.) AB végzés

5/2003. (IX. 29.) Tü. határozat

6/2003. (IX. 29.) Tü. határozat

1/2008. (I. 28.) Tü. határozat

1/2009. (I. 5.) Tü. határozat

2/2009. (I. 12.) Tü. határozat
1001/2013. (II. 27.) AB Tü. határozat az Alkotmánybíróság ügyrendjéről
1/2019. (XI. 25.) AB Tü. állásfoglalás
1001/2023. (V. 10.) AB Tü. határozat az Alkotmánybíróság ügyrendjéről
Jpe.I.60.017/2021/4. számú határozat
60/1992. (XI. 17.) AB határozat
2/2002. (I. 25.) AB határozat
3104/2012. (VII. 26.) AB végzés
22/2014. (VII. 15.) AB határozat
30/2014.(IX. 30.) AB határozat
3187/2022. (IV. 22.) AB végzés

Környezet és közösség a mai Gyarmatpusztán

Nádudvary Kincső Mária[1]

1 Bevezetés

Kutatásomat Gyarmatpusztán, egy volt uradalmi cselédtelepülésen végeztem, ami jelenleg Gyermely (Komárom-Esztergom vármegye, Tatabányai járás) falunak a közigazgatási része. 2022 nyarán egy egyhetes, majd októberben egy hétvégés egyetemi terepmunka keretein belül tartózkodtam a településen több hallgatótársammal együtt, akikkel Gyermelyen, illetve esetemben Gyarmatpusztán végeztünk kutatást több témában. Gyarmatpusztán kívül Gyermelyhez tartozik közigazgatásilag Szeszgyármajor és Jancsármajor is, a Gyermelyt környező dombokon pedig a Macskahegy és a Paphegy terül el (Baranya 2017:7).

1. kép: *Gyarmatpuszta térképen* Google Maps (letöltés ideje: 2024. 01. 21.)

Érdeklődésem Gyarmatpusztával kapcsolatban az keltette fel, hogy a településen tartózkodva hamar kiderült számomra, hogy a lakók egy része olyan családokból származik, melyek felmenői az egykori uradalom cselédjei voltak,

[1] Témavezető: Eitler Ágnes
Egyetem: Eötvös Loránd Tudományegyetem

a népesség másik része pedig az elmúlt évtizedek során telepedett le ezen a helyen. A beköltözőkkel beszélgetve kiderült, hogy a településen létezik egy Szomszédok nevű csoport, melynek tagjai nagyrészt az elmúlt húsz-harminc évben költöztek a településre. A közösség alakulásáról, tagjairól elmondott információk alapján döntöttem úgy, hogy kutatásomban erre a csoportra helyezem a hangsúlyt.

Gyarmatpusztán a 2011-es KSH adatok szerint 52 állandó lakó van, az azóta eltelt évek alatt a lakosok száma nem változott jelentős mértékben (KSH 2011). Terepmunkám során törekedtem arra, hogy olyan emberekkel készítsek interjút, akik a település közösségi életében különbözőképpen vesznek részt, eltérő származási hellyel rendelkeznek, illetve alanyaim életkorát tekintve is törekedtem arra, hogy minél változatosabb életszakaszban legyenek. A terepmunka tapasztalatai során azonban azzal kellett szembesülnöm, hogy a magukat tősgyökeresnek nevező, a településen született és felnőtt lakók nem vettek részt szívesen a kutatásban, hol a családi háttérre, hol pedig a munka okozta fáradtságra hivatkozva. Egyes esetekben pedig csak egyszerűen azért, mert a megkért alanyok számára nemcsak én, mint kutatást végző személy, hanem a kutatás módszertana, az interjúkészítés illetve a hangrögzítéses vagy képi rögzítéses felvétel is idegen volt. Ennek ellenére szerencsére voltak páran a helyiek közül, akikkel sikerült interjút készítenem, ezeknek a beszélgetéseknek a többsége azonban a településen a múltban létező közösségről való nosztalgiáról, vagy a múlt és a jelenlegi közösségi életnek az összehasonlításáról szóltak. Azokkal lakókkal, akik a településre az elmúlt két-három évtizedben költöztek be, sokkal könnyebben alakítottam ki kapcsolatot. Az elmúlt évtizedekben beköltözők többsége egy, a településen kialakult közösségnek tagjai, melyet Szomszédok csoportnak neveztek el. A közösség neve kezdetben csak egy Facebook-csoport neve volt, ahol a csoport közösségi eseményeit szervezték, de egy idő után a közösségen is rajta maradt az elnevezés. A csoport tagjait településre kerülésük mellett Gyarmatpusztáról, közösségről alkotott elképzeléseikről kérdeztem és közösségi alkalmaikat vizsgáltam. Csoportjukba nem tartozik bele minden, a településre beköltöző lakos, így felmerült bennem a kérdés, hogy kik és hogyan kerültek a közösségbe, minek a hatására jött létre a csoport és milyen hatással van a település közösségi életére?

2 Gyarmatpuszta történeti és közösségi múltja

Gyarmatpuszta a Metternich-Sándor uradalomhoz tartozott, mint uradalmi cselédtelepülés, melynek területei 1945 után állami tulajdonba kerültek.

Az uradalmi vadaskertbe 1949-ig szabadon lehetett ki és bemenni, de az ország akkori politikai vezetői előszeretettel látogatták a parkot vadászat, illetve kikapcsolódás céljából, ami miatt a lakosok szabad ki- és bejárása ettől az évtől kezdve tiltott lett. Ezeknek a látogatásoknak köszönhetően a környék fokozottan védett területté vált, így például házak építése is tiltott lett (Tóth-Fülöp 2021: 227). A település lakóit főleg az Állami Gazdaság és az erdészet foglalkoztatta, így a gyarmatpusztaiaknak volt munkája, állása. 1969-ig a településen alsó és felső tagozatos iskola is működött, ahova nemcsak a gyarmatpusztai gyerekek jártak, hanem a szőlőhegyről és a közelben lévő Jancsármajorból, Fenyvesről és Küllődről is jártak ide tanulni. 1969 után azonban már csak az alsó tagozatosok tanulhattak a pusztán, a felsősök Gyermelyre jártak iskolába (Tóth-Fülöp 2021: 227). A Magyar Honvédelmi Szövetség Klubja és a KISZ működésének köszönhetően a településen szervezett közösségi élet folyt, a szervezetek tagjai főleg társadalmi munkát láttak el (Tóth-Fülöp 2021: 229).

Gyarmatpusztán 1913-ban még 312 fő lakott, a második világháború után ez a szám csökkent, a 70-es években már csak 100-150 fő lakott a településen (Lovász-Dávid 1995: 65). Az 1989-es rendszerváltást követően a KISZ pártszervezet megszűnésével a szervezett ifjúsági élet eltűnt Gyarmatpusztán. Ezzel párhuzamosan az Állami Gazdaság, illetve az erdészet adta munkalehetőség is csökkent. Emiatt a pusztáról egyre többen költöztek Tatabányára, Gyermelyre, ami lehetőséget adott arra, hogy a megüresedett ingatlanokba más településekről származók is beköltözhessenek. Ennek ellenére a településen lakók száma csökkent, így 2011-ben a KSH adatok szerint már csak 52 fő lakott Gyarmatpusztán (KSH 2011). A beköltözők különböző indokokkal jöttek a településre, volt, aki a vásárolt telken nyaralót épített magának, vagy a megvásárolt házat nyaralóként használta, de olyanok is akadtak, akik a településre állandó jelleggel költöztek be. A településen nőni kezdett a beköltözők száma, a tősgyökeres lakosság pedig az idő haladtával elöregedett.

3 A gyarmatpusztai közösség jelenének körülményei

Gyarmatpusztán a bemutatott folyamat eredményeként két csoport jött létre. Az egyiket a helyi születésűek alkotják, a másikat pedig a beköltözők. Kutatásom esetében „csoport" alatt a Magyar Néprajzi Lexikon szűkebb csoportfogalmát értettem, mely alapján a szűk értelemben vett „csoporton közös célokkal, érdekekkel, kötelékek sokaságával összekapcsolt emberek együttesét értik, akik a közös célok érdekében együttműködnek, és csoportként olyan sajátosságokat mutatnak, amelyekkel a csoportot alkotó tagok egyenként nem rendelkeznek."

(MNl. 1977: 529). Jelenleg a településen nincs olyan átfogó, mindenkire érvényes közösségi élet, mint a szocializmus időszaka alatt volt. A napi szintű kapcsolat a településen lakók alacsony számának következtében jelen van, hiszen ha a település szerkezetét nézzük, az egyetlen utcán szinte elkerülhetetlen a gyakori találkozás. A helyiek közül, akik a településen maradtak, többen már nyugdíjasok, akik pedig dolgoznak, a munkahelyük és a falu között napi szinten ingáznak. A betelepülők közül is többen vannak, akik a munkahelyük miatt naponta utazni kényszerülnek, de közülük többen törekednek a home office-os, otthoni munkavégzésre, vagy olyan megoldásokat keresnek, aminek következtében minél több időt tudnak egyszerre a településen tölteni. Ez különösen igaz az általam vizsgált Szomszédok csoport tagjaira. Közigazgatásilag Gyarmatpuszta függ Gyermelytől, a gyermelyi önkormányzat döntéseitől. Gyarmatpusztán a programok az esetek többségében a gyermelyi önkormányzat szervezésében valósulnak meg. Mivel a képviselő-testületbe mindig választanak egy gyarmati lakost, ezért az ő közvetítésével a gyarmatiak igényeit is figyelembe veszik.

4 A Szomszédok csoport alakulása, tagjai és az ő szemléletmódjuk

4.1 A Szomszédok csoport tagjainak rövid jellemzése

Név	Beköltözés éve	Beköltözés indoka	Ki invitálta a Szomszédokba?	Családi állapot	Foglalkozás
Attila, Zsófi	2003	Attila itt kapott állást	Szomszédok alapítói	nagycsalád, 3 lánnyal	erdészetnél dolgoznak
István	1990-es évek végén	menekülés	Klárával volt szorosabb kapcsolata, ő hívta	elvált, de felesége Gyermelyen van, jó a kapcsolat köztük	nyugdíjas, előtte erdőkerülő és vállalkozó
Ildikó	2006	hely szépsége	Klárával volt szorosabb kapcsolata, ő hívta	egyedülálló, gyermekei külföldön	idegenvezető, korábban a Hochzeit magazin szerkesztője
Gyula, Eszter	1990-es évek végén	menekülés	István, majd Klára is megismerte őket	házaspár	Gyula: nyugdíjas, több diplomája is van, felesége: Pilisvörösváron dolgozik egy fogyatékosoknak fenntartott házban

Név	Beköltözés éve	Beköltözés indoka	Ki invitálta a Szomszédokba?	Családi állapot	Foglalkozás
Sándor, Kriszta	2019	hely szépsége	Klárával és Istvánnal lettek jóban, ők hívták meg őket a csoportba	házaspár	otthon vállalkoznak, Sándor: séf
Klára	2012 körül	menekülés	csoport létrehozásának egyik oka a magánéleti tragédiája	egyedülálló	fotós, rendezvényeket szervez
Tibor	ide született	itt született	Sándorral alakult barátsága által került a csoportba	özvegy, felnőtt gyerekeivel egy háztartásban él	mezőgazdaságban dolgoznak

4.2 A Szomszédok csoport jellemzése, a közösség tagozódása

Kutatásom középpontjában, mint említettem, a Szomszédok csoport áll, amelynek kilenc állandó és egy olyan tagja van, aki a közösségi események egy részén részt vesz, barátságot ápol a csoport tagjaival, de nem tartozik bele a szorosabb körbe. A csoport tagjainak többsége a kilencvenes évek végén, a kétezres évek elején költözött a településre, de Tibor (sz. 1965) helyi születésű, illetve Kriszta (sz. 1970) és Sándor (sz. 1965) az elmúlt öt évben lettek állandó lakói a településnek. A szűkebb magot azok alkotják, akik a településre beköltözőként érkeztek, viszont Tibort (sz. 1965), aki helyi születésű, nem azért nem tekintik a szűkebb közösséghez tartozónak, mivel tősgyökeres, hanem azért, mert munkája miatt nem mindig teheti meg, hogy a csoport közösségi programjain részt vegyen, és így a kapcsolat sem lett olyan szoros közte és a csoport többi tagja között.

A csoport tagjainak legtöbb esetben településre költözésük „motivációjának hátterében a városi ember vidékről alkotott elképzelése áll. Egészséges élet, jó levegő, a természet közelsége, biztonság, nyugalom, közösség, hagyomány." (Tomay-Völgyi 2022: 69). Településre költözésük kezdetén ezeknek az értékeknek csupán egy részét találták meg, hiszen a közösségbe illeszkedésükhöz, a csoport kialakulásához idő kellett. Emellett egyes esetekben a városi élet megelégelése, a magánéleti problémák elől való menekülés is okot adott Gyarmatpusztára való költözésüknek. A település melletti végleges döntésüket a Szomszédok csoport tagjai a természet vonzásával, közelségével indokolták. Tomay Kyra és Völgyi Bence erről a jelenségről így fogalmaznak

tanulmányukban: „Az egyik legfőbb különbség a vidék és város dzsentrifikációja között, hogy a vidék dzsentrifikációjában központi figyelmet kap a természet, a beköltöző vonzódik a vidéki tájhoz, a mezőgazdasághoz és ez meghatározza az életmódját is." (Tomay-Völgyi 2022: 70).

Az egymás közelében és a településen eltöltött idő mennyiségének ellenére a csoport jelenlegi tagjai nem alkottak szoros közösséget a koronavírus következményeként bevezetett karantén idejéig. Közösségük alakulásának kezdetét is erre az időre teszik, 2020 januárjára. Klára (sz. 1966) életében történt tragédia, illetve az egyik lakónak a hirtelen halála váltotta ki azt a szolidaritást a településen lakók között, aminek köszönhetően Gyarmatpusztán elkezdték szervezni a közösségi eseményeket, részben mentőövként Klárának (sz. 1966), akit a legjobban érintettek a történések. A legelső alkalmak, amiket erre a célra szerveztek, a település minden lakosa számára nyitottak voltak, de az eseményen résztvevők szinte kivétel nélkül beköltözők voltak, a tősgyökeresek nem vettek részt a programokon. A csoport és az eseményeken résztvevők tagjai egy idő után állandók lettek, a csoport közösséggé kezdett alakulni. A Szomszédok csoport esetében az összetartó érdek eleinte a „mentőöv" funkció volt, azonban ezt felváltotta az egymással eltöltött minőségi idő fontossága.

A közösségi események szervezésének megkönnyítésére online térben létrehoztak egy Facebook-csoportot, aminek a Szomszédok nevet adták. Ez a szó jelöli az azóta már szoros baráti közösséggé alakult csoportot is. Az online közösségi platformok gyakori alkalmazását a koronavírus okozta karantén erősítette, amikor a tagok még többet kommunikáltak ezeken a felületeken. Ebben a helyzetben felerősödött a virtuális tér szerepe, hiszen a csoporttagok lehet, hogy lokálisan egymás közelében voltak, ennek ellenére fizikailag nem találkozhattak a bezártság miatt. Az online csoport fogalma szerint ezen csoportok „a kibertérben, vagyis a virtuális világban léteznek és számítógépalapú szoftverek teszik lehetővé a tagok közti kommunikációt." (Ujhelyi 2011:27). A virtuális közösség ezen meghatározása jellemzően a koronavírus időszaka alatt határozta meg a csoportot, azóta a valóságos és virtuális tér hasonló szerepet kap a csoport életében. Online térben nemcsak a Szomszédok létezik, mint csoport, hanem a településnek van egy zárt Facebook-csoportja is. A Szomszédok csoporton belül létezik egy szűkebb, három főből álló baráti társaság, az ÖTYE, ami az Öreg Tyúkok Egylete elnevezés rövidítése. Ez a csoport szintén elkülönül online térben, de a tagok a Messenger felületet használják. A Szomszédok csoport már a koronavírus előtt is létezett az online térben, de ennek a felületnek a jelentősége és fontossága a bezártság ideje alatt megnőtt. A témáról Jakab Albert Zsolt és Vajda András *Karanténkultúra*

és járványlét. A pandémia hatása a mindennapokra című tanulmányában így fogalmaz: „De a [sic!] a nemcsak a kapcsolattartás formái, hanem azok terei is megváltoztak. A mindennapok nagymértékű digitalizálódása, az életvezetés – a munka, a társadalmi kapcsolattartás és szórakozás – online környezetbe való szinte teljes átköltözése is lezajlott." (Jakab-Vajda 2022: 16). A karantén okozta bezártság és a közösség alakulásáról beszélgetve Klára (sz. 1966) így fogalmazott: „És akkor ugye jött a covid [...] és a covid nagyon összehozott mindenkit, mert akkor borzalmasan egymásra szorultunk és akkor az […] az erősítette meg tudod ezt az egészet."

4.3 A szomszédság fogalma

A beszélgetések során a közösség tagjainak nagy része kitért arra is, hogy ezen a zsáktelepülésen lehetőségük nyílt arra, hogy ne legyenek szomszédjaik. Nemcsak a Szomszédok csoport tagjainak, hanem más beköltözőknek is jellemző magatartása volt, hogy minél több telket felvásároltak a településen, hogy ennek következtében más, nem kívánatos személyeknek kevesebb lehetőségük legyen a pusztán letelepedni. Jó időben hétvégenként a településre többen jönnek kirándulni, kikapcsolódni, aminek következtében az autók száma és a zaj mértéke nő a településen. Ezzel megszűnik egy kis időre a vidéknek egy olyan funkciója, ami miatt többen ezt az életformát választották a városi helyett. Attila (sz. 1972) és Zsófi (sz. 1975) a közösségnek egyetlen olyan tagjai, akiknek általános és középiskolás korú gyermekeik vannak, emiatt muszáj naponta többször Gyermely és Gyarmatpuszta között ingázniuk. Kérdésemre, hogy miért nem költöznek Gyermelyre, azt válaszolták, hogy gondolkoztak rajta, de mivel Gyermelyen nincsen olyan telek, ami körül nem laknak mások, ezért nem tették ezt a lépést meg. Többen is említették a település előnyei között ezt az indokot a Szomszédok csoport tagjai közül, ami azért ironikus, mert a csoportot mégis „Szomszédoknak" nevezték el.

Ez a szó a tagok térbeli közelségét feltételezi, ami a közösségnek csak egy részére igaz, akik valóban a település egy bizonyos pontján laknak, de a csoportnak két tagja, Gyula (sz. 1950-es évek közepe) és Eszter (sz. az 1950-es évek közepe) a település más pontján élnek. Azonban ez a település méretét tekintve nem jelent olyan nagy földrajzi távolságot, hiszen a csoport tagjai így is könnyen elérik egymást. A „szomszédok" mint fogalom a közösség tagjainak a meghittséget, egymás felé nyújtott bizalmat és kölcsönös segítségnyújtást is jelenti a földrajzi közelség mellett. Rezessy Anna egyik tanulmányában foglalkozik a szomszédság fogalmával Homokmégyen, és ő a szomszédságot mint földrajzi és társadalmi egységet értelmezi. Kutatása eredményeképp

megállapítja, hogy a Homokmégyen élő idős asszonyok családjainak földrajzi egysége megbomlott, ami miatt a szomszédság és szomszédolás szükséges lett számukra (Rezessy 2001: 242). Rezessy Anna kifejti, hogy a földrajzi közelség rugalmas, hiszen a szomszéd kifejezés nemcsak házszomszédokra, utcabeli szomszédokra, hanem a távolabb élő barátokra, barátnőkre is kiterjed (Rezessy 2001: 243). A társadalmi egység alatt Rezessy a hasonló életkort, társadalmi státuszt, érdeklődési kört érti (Rezessy 2001: 243). A földrajzi közelség és társadalmi egység mellett a rendszeres látogatások, a jelenlét és a részvétel azok, amely által a „távoli szomszédok" a szomszédságnak egy más jellegű határát rajzolják meg (Rezessy 2001: 244). Hasonló esetre láthatunk példát a Szomszédok csoportban is, hiszen a hat fő közül, akiknek gyermekük van, háromnak külföldön él a gyermeke, amivel az egyes családok földrajzi egysége megbomlott. Azonban azoknak, akiknek a közeli hozzátartozóik nem külföldön élnek, földrajzilag szintén Gyarmatpusztától távolabb laknak a legközelebbi rokonaik. Gyarmatpusztán az egymás mellett élés, egymás számontartása és a kölcsönös segítségnyújtás, illetve egymás gyors elérése a település kis földrajzi kiterjedtsége miatt is lehetséges. Elisabeth Pfeil tanulmányában a városi szomszédság és a szomszédi magatartásnak a jellemzőit vizsgálja. Tanulmányában kitér arra, hogy szomszédi kapcsolatba az egymáshoz hasonló társadalmi státuszú és hasonló ízlésű családok fognak lépni. Ezt „rétegszomszédságnak" nevezi, ami által a szomszédsági kapcsolat a baráti viszonyhoz lesz hasonló. „A szomszédi viszony más alapelveken nyugszik, mint az üzleti viszony. Itt csereviszonyról van szó, amelyben a viszontszolgálatra nem azonnal és nem megállapított becsérték szerint kerül sor, ezzel szemben feltételezi a bizalmat és a nézetazonosságot." (Pfeil 1973: 279). Ezek a viszonyok megjelennek az általam vizsgált csoport tagjai között is. A Szomszédok csoport tagjai már azelőtt is ismerték egymást, mielőtt a csoport kialakult volna, az alapvető bizalom és kölcsönös segítség közöttük már a csoport megalakulása előtt is létrejött, bár nem volt olyan intenzív, mint jelenleg. Ez a fajta segítségnyújtás általános reciprocitásként van megfogalmazva a Magyar Néprajz nyolcadik kötetében, lényege a „csere olyan formája, ami azon a feltevésen alapul, hogy a viszonzások hosszú távon kiegyenlítik egymást." (Molnár 2000: 485).

4.4 Gyarmatpuszta jövője a Szomszédok csoport és az önkormányzat szemszögéből

A Szomszédok csoport szerepvállalása a településen az idő előrehaladtával egyre nagyobb szerepet kapott, ugyanis a gyermelyi önkormányzat képviselő-testületébe Gyarmatpusztáról is választanak egy tagot. Ezt a szerepet sokáig egy

gyarmatpusztai születésű, de Gyermelyen lakó személy viselte nyugdíjba vonulásáig. Ez után a képviselő-testületbe Zsófi (sz. 1975) került, aki a Szomszédok csoport tagja. Még a képviselői szerep betöltése előtt neki és férjének volt köszönhető, hogy Gyarmatpusztára bevezették az internet, illetve a mostanra a Szomszédok csoportban hagyománnyá vált közös karácsonyi díszítés is az ő érdeme.

5 Összegzés

Gyarmatpusztán a cseléd családok sarjai az 1980-as, 1990-es években nagyrészt elhagyták a települést, amit befolyásolt a munkalehetőségek beszűkülése, illetve megszűnése. A megüresedett ingatlanok lehetővé tették a beköltözést Gyarmatpusztára, ennek következtében pedig a falu lakosainak az összetétele származás szempontjából változatosabbá vált. A Szomszédok csoport tagjai eleinte egy olyan közegbe, közösségbe kerültek Gyarmatpusztán, ahol a rokonsági szál volt a meghatározó. A rendszerváltás utáni években még a beköltözők voltak kisebbségben, azonban az idő előrehaladtával ez megfordult, és ma már a településen a beköltözők vannak többségben. Gyarmatpusztán a Szomszédok csoport három éve alakult, tagjainak vidékértelmezése a békét, nyugalmat, biztonságot és a természet közelségét jelenti, ahol ki tudnak kapcsolódni és számukra ismeretlen dolgokat fel tudnak fedezni. A településen, illetve a gyermelyi önkormányzati képviselő-testületben is szerepe van a Szomszédoknak. Az évek alatt nemcsak a létszámarány fordult meg Gyarmatpusztán, hanem ezzel párhuzamosan a döntéshozók, illetve a befolyással bíró emberek személye is megváltozott, amire jó példa, hogy a gyermelyi önkormányzat képviselő-testületében Gyarmatpusztát a Szomszédok egyik tagja képviseli.

Kutatásom során a csoportot vizsgálva arra az eredményre jutottam, hogy a csoport tagjait a közös érdeklődési kör, életkor, a természet és gasztronómia szeretete mellett „másságuk" is összeköti. Ugyan egy ideje már ők vannak Gyarmatpusztán többségben, de a tősgyökeres lakosság közösségi igényeitől, mentalitásuktól, szóhasználatuktól stb. eltérnek. A Szomszédok csoportban mindannyian egy olyan közösségi élményt élnek meg, amit a vidékiséggel összekapcsolnak, és a település alacsony lakosszámának a javára írnak. Gyarmatpusztában egy olyan idilli tájat, vidéki lakóhelyet találtak meg, ami elképzeléseiknek megfelelt és ahol a vágyott idillt, békét és a nyugalmat megtalálják.

Felhasznált szakirodalom:

Baranya Szabolcs (2017), *Gyermely. Település arculati kézikönyv 2017*. Gyermely: Gyermely Község Önkormányzata.

Jakab Albert Zsolt; Vajda András (2022), „Karanténkultúra és járványlét. A pandémia hatása a mindennapokra." In: Jakab Albert Zsolt; Vajda András (szerk.) *Járványlét-helyzetek. A Covid19-világjárvány hatása a mindennapokra és a társadalomkutatásra*. Kolozsvár, Budapest: Kriza János Néprajzi Társaság-Néprajzi Múzeum.

KSH
2011 Népszámlálás 2011. 13. Komárom-Esztergom megye. 4.1.1.1. A népesség számának alakulása, terület, népsűrűség tényezői. https://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_11 (letöltés ideje: 2023. 01. 08.)

Lovász János; Dávid Zoltán (1995), *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 6. Komárom-Esztergom megye*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

MNl.= Ortutay Gyula (*főszerk*., 1977-1982). *Magyar Néprajzi lexikon 1-8*. Akadémiai Kiadó: Budapest.

Molnár Mária (2000), „Társadalmi tagozódás". In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom – Magyar néprajz nyolc kötetben 8*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Pfeil, Elisabeth (1973), „Szomszédsági és érintkezési kör a nagyvárosban; elméleti megfontolások" In: Szelényi Iván (szerk.) *Városszociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Rezessy Anna (2001), „Összejönnek a szomszédok is...". A szomszédság rendszere Homokmégyen.". *Tabula* [4] (2).

Tomay Kyra és Völgyi Bence (2022) „A közösség és dzsentrifikáció egy vidéki településen.". *Szociológiai Szemle* [32] (1).

Ujhelyi Adrienn (2011), *Online csoportok kívülről és belülről. Az internetes közösségek szociálpszichológiai vizsgálata*. Budapest, Magyarország: Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar.

Tóth Krisztina és Fülöp Teréz (2021), *Gyermely szép hely*. Tatabánya: Gyermely Község Önkormányzata.

Humanitárius indíttatás vagy politikai elkötelezettség? A menekültekért dolgozó németországi civil társadalom és szervezetek motivációi

Szalay Sára[1]

1.1 Bevezetés

2015-től kezdődően jelentős menekültáradat érkezett a Közel-Keletről, Afrikából, a Balkánról és Közép-Ázsiából Európába. A migráció okai különböző fegyveres konfliktusok, a politikai és vallási üldöztetés, gazdasági ellehetetlenülés vagy a klímaváltozás voltak. Németországban előszeretettel hangoztatják a „Willkommenskultur"- „welcome culture" jelszóra alapuló politikát és hagyományosan nagy ott a civil társadalom szerepe.

Kutatásomhoz a nemzetközi kapcsolatok szakterületen kívül a társadalomföldrajz, a politikai filozófia és a szociológia diszciplínák kapcsolódnak. Azért is találom érdekesnek ezt a témát, mert liberális elméleti kerettel jól szemléltethető, hogy az NGO-knak (non-governmental organisations), tehát nem állami háttérrel rendelkező szervezeteknek milyen szerepük van a nemzetközi kapcsolatokban. Mivel kutatásomat még a 2022-ben kezdődő orosz-ukrán háború kitörése előtt kezdtem, ezért elsősorban a 2015-ös menekültválsággal foglalkozom. Csak a tanulmány végén térek ki röviden a 2022-ben kezdődő új menekültválságra. Az őszi félévben Münchenben tanultam az Erasmus+ program keretében, ez idő alatt lehetőségem nyílt, hogy a „Bellevue di Monaco és JUNO eine Stimme für Geflüchtete Frauen" („JUNO – a menekült nők hangja") szervezetek munkájába bekapcsolódjam és interjúkat készítsek munkatársakkal és menekültekkel egyaránt. A felhasznált szakirodalmi források mellett így a saját kutatásomból levont tanulságokat is beépítem a tanulmányba.

A következőkben röviden definiálom az alapvető fogalmakat, amelyeket tanulmányomban alkalmazni fogok.

---

[1] Témavezető: Dr. Soltész Béla
Egyetem: Eötvös Loránd Tudományegyetem

Az Európa Tanács definíciója szerint a migráció nem más, mint az emberek mozgása, vándorlása, országhatárokon át vagy akár azokon belül, bármilyen okból. Megkülönböztetjük a kényszeres és az önkéntes migrációt. Az önkéntes migráció esetében az emberek saját elhatározásukból hagyják el az otthonukat, elsősorban különböző vonzó tényezők miatt. A kényszermigráció ezzel szemben elsősorban kényszerítő tényezők (például üldöztetés, háború vagy éhezés) következménye; ez esetben az érintettek az alapvető emberi jogaik megsértése miatt menekülnek. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) szerint a menekültek és menedékkérők speciális csoportot alkotnak, tekintve, hogy ezek az emberek súlyos, az életüket és szabadságukat érő fenyegetés hatására hagyják el az otthonukat. Míg a többi, migrációban érintett csoport gazdasági vagy társadalmi okokból, az életminőségük javítása céljából vált országot, a menekültek életük megmentése vagy szabadságuk megőrzése miatt kényszerülnek erre. Tanulmányomban elsősorban menekültek helyzetéről fogok írni. A menekült olyan személy, aki „faji, vallási okok, nemzeti hovatartozása, illetve meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozása vagy politikai meggyőződése miatti üldözéstől való megalapozott félelme miatt az állampolgársága szerinti országon kívül tartózkodik, és [...] nem tud, vagy az üldözéstől való félelmében nem akar oda visszatérni" (Európa Tanács, é. n.).

A politika olyan döntésekkel és szabályokkal foglalkozik, amelyek az emberek együttélését koordinálják egy adott országban. Emellett azt is jelenti, hogy egy ország az erőforrásait hogyan használja fel, és milyen célokat követ. A nemzetközi politikában a különböző országok együtt dolgoznak, hogy megoldják a globális kihívásokat amilyen például a migráció is (Plan International, é. n.).

2015-2016-ban a német politikai vezetés a menekültekkel szemben az úgynevezett „Willkommenskultur"-politikát kezdte alkalmazni. A koncepció előzőleg a munkaerőpiac azon rétegének integrációját jelentette, amely a magasan képzett migráns hátterű munkavállalókból állt (Karakayali 2017) Később azonban átalakult a fogalom jelentése: a menekültek bejövetelének támogatását és az integrációjuk elősegítését kezdték érteni alatta. A német kancellár, Angela Merkel is úgy vélte, hogy Németország képes arra, hogy a rengeteg érkezőt ellássa és integrálja, az erre utaló elhíresült mondata így hangzott: „Wir schaffen das" (Sikerülni fog.) (Funk 2016).

A civil társadalom aktivitása társadalmi cselekedetek olyan formáira utal, melyeket egyének vagy csoportok visznek végbe, amelyek nem kapcsolódnak az államhoz. A civil szervezetek a demokráciáért harcolnak és a hatalom és a polgárok között játszanak közvetítő szerepet. A civil szervezet és a civil

társadalom nem egymás szinonimái. A civil társadalom tagjai nem feltétlenül tömörülnek csoportba, a szervezetek pedig egyének összefogásából születnek.

1.2 Kutatási fókusz

Kutatásomban arra keresem a választ, hogy Németország civil társadalma és civil szervezetei, amelyek a menekültek integrálásával foglalkoznak, csak jótékonysági intézmények, vagy politikai hangjuk is hallatszik. Vizsgálódásom célja, hogy feltárjam, milyen szerepet szánnak a civilszférának különböző aktorcsoportok – mint a politikai szereplők, civil szervezetek, civil társadalom önkéntesei és a menekültek.

1.3 Módszertani javasla

Tanulmányomban azt elemzem, hogy az egyes társadalmi résztvevők milyen szerepet szánnak a menekülteket segítő civil társadalomnak. Véleményem szerint az egyik legcélszerűbb módszertani eljárás az interjúkészítés a releváns csoportokkal. A felhasznált tanulmányokban egyaránt fellelhetőek mennyiségi és minőségi módszerek, azonban a vizsgált aktorcsoportok közül magukat a menekülteket nem kérdezik meg a témáról. Kutatásom során kérdőívek és mélyinterjúk segítségével elsősorban a menekültek véleményére lennék kíváncsi, hogy nekik milyen elvárásaik lennének, milyen szerepkörű civilszféra tudná leginkább az igényeiket kielégíteni. A tanulmány végén a Münchenben szerzett tapasztalataimról írok, a menekültek és szervezeti munkatársak véleményére és személyes élményeimre támaszkodva.

2 A Téma Részletezése

2.1 Bevezetés

Az európai országok különbözően reagáltak a 2010-es években elinduló menekültáradatra. Németország az úgynevezet „Wilkommenskultur" politikát alkalmazta, arra alapozva, hogy az elöregedő német társadalom problémájára jó megoldást jelenthetnek az újonnan érkezők. Ez a befogadó attitűd leginkább a civil társadalom erőfeszítéseiben látszott/látszik. Egyeseket a német kormányzat irányított, mások éppen a kormányzati törvények ellen léptek fel, megint másokat a szolidaritás elve vezérelt. Kutatásomban arra keresem a választ, hogy a németországi civil szervezetek csak jótékonykodók vagy van politikai hangjuk is. Tanulmányomat hat részre osztottam fel. Először szeretném bemutatni röviden Németország menekültjogi helyzetét.

Utána azt vizsgálom meg, hogy a kormányzati szektor milyen szerepet szán a civil társadalomnak, szervezeteknek, mennyire befolyásolja őket és mennyire hagy szabad kezet nekik. A harmadik részben bemutatom, hogy hogyan pótolja a szociális munka a jogok megvalósulásának hiányát és hogy a civil társadalom és a civil szervezetek milyen indíttatással rendelkeznek. A negyedik részben rátérek az egyéni motivációikra. Az ötödik részben azt elemzem, hogy a menekültek hogyan viszonyulnak a civil szektorhoz, mire lenne nekik szükségük a felemelkedéshez. A záró részben bemutatom személyes tapasztalatomat, valamint levonom az interjúk tanulságait.

2.2 Németország menekültjogi helyzete

A következőkben szeretném bemutatni röviden Németország menekültjogi helyzetét. Mivel vizsgálódásom tárgya nem jogi természetű, ezért az említett helyzetet csak röviden vázolom. A vizsgálódásom fő célja, hogy azt bemutassam, hogy mennyiben valósulnak meg a jogok vagy hiányuk miatt miért van létjogosultsága a civil szervezeteknek.

2022-ben 244.132 ember folyamodott menedékjoghoz Németországban. 50%-uk három országból, Afganisztánból, Törökországból és Szíriából érkezett. A menedékjogra jogosult személyek, például az elismert menekültek vagy a kiegészítő védelemre jogosultak általában dolgozhatnak. Aki azonban nem tud munkát találni, az jogosult az Arbeitslosengeld II nevű segélyre (munkanélküli segély II-re). A menedékkérők, vagyis azok, akiknek a menekültügyi eljárása még nem zárult le, a szükséges dolgokat természetbeni juttatásként kapják meg, például ételt a befogadóközpontban működő élelmiszerbankban. Különösen a menekültügyi eljárás kezdetén, amikor az első befogadóközpontokban vagy a közösségi szállásokon helyezik el őket, elsősorban természetbeni juttatásokat kapnak. Pénzbeli juttatásokat is kapnak készpénz formájában, ha például albérletben szállásolják el őket. Ezeket az ellátásokat 15 hónapig kapják a menedékkérők, utána szociális segélynek megfelelő ellátásban részesülnek. Aki szakképzésben vagy felsőoktatásban vesz részt annak 15 hónap után a szociális segély helyett szakképzési támogatásért kell folyamodnia. Ez a 2019-es reformig sok menekült számára nem volt elérhető, ami a képzés és a tanulmányok megszakításához vezetett. Sokan kritizálják, hogy miért kapnak ennyi támogatást a menekültek, azonban a létminimumot minden ember számára garantálni kell, a menekültek és a német állampolgárok számára egyaránt.

A német lakosság sokféleképpen áll a menekültkérdéshez. Alapvetően a többség úgy véli, hogy a háború és üldöztetés elől menekülő embereket be kell

fogadni Németországban, ugyanakkor amellett is állást foglalnak, hogy a menekültek beáramlását korlátozni kell. (Landeszentrale für politische Bildung BW 2022)

A szövetségi kormány kidolgozott egy „Nemzeti Integrációs Cselekvési Tervet" 2020-ban. A terv a bevándorlás és az együttélés öt fázisán alapul, a származási országban történő „előintegrációval" kezdve és a németországi kohézióval befejezve. Ezen öt szakasz a következő: a bevándorlást megelőzően, kezdeti integráció, integráció, együttnövekedés, kohézió. A szakaszokat jelen tanulmányban nem részletezem. További részletes információ a következő forrásban olvasható. (Landeszentrale für politische Bildung BW: Flüchtlingen und Schutzsuchende in Deutschland https://www.lpb-bw.de/fluechtlinge-deutschland)

2.3 Kormányzati szint

Németország „Wilkommenskultur" politikája 2015-től rengeteg civilt buzdított önkéntes tevékenységre. Ehhez hozzásegített a média is, ahol állandó témává vált, hogy mi történik az európai határokon, és hogyan fokozódik a menekült helyzet. Az önkéntesek sok területen kezdtek el tevékenykedni, volt, aki adminisztratív feladatokban segített vagy a szabadidejéből áldozott, hogy együtt sportoljon, főzzön a menekültekkel. A helyi és regionális képviselők is felhívták a figyelmet a civil társadalom jelentőségére, arra hivatkozva, hogy csak velük valósítható meg Németország befogadó politikája. A szolidaritást vállalók apolitikus, humanitárius motivációkról számolnak be, hiszen nem kívántak a politikai aktivizmushoz csatlakozni. Azonban a kormányzat számos olyan programmal „támogatta" a civileket, amelyek segítségével irányítani tudta őket politikailag. Ez egyesekben erős ellenérzést váltott ki, ezért szembefordultak a kormányzati menekültpolitikával, így politikailag aktívvá váltak. Sokan, akiknek eleinte csak humanitárius elkötelezettségeik voltak, idővel a politikába is bele kívántak szólni. (Odugbesan–Schwiertz 2018)

A kormányzat mintegy 30 000 kézikönyvet adott ki *Welcome*! címmel, amely a civilek számára ad iránymutatást, hogyan is kellene „támogatniuk" a menekülteket. Ezen kívül speciális tréningek és konferenciák segítik az önkéntesek boldogulását, valamint az önkéntes koordinátorok felelőssége közé tartozik, hogy hatékonyan működjenek a hatóság és az önkéntesek közötti kapcsolatok. Így intézményesültek az állampolgári kötelezettségek és váltak politikailag manipulatívvá. A kormányzati szereplők véleménye szerint szakmai irányítás nélkül rendezetlenség és káosz alakul ki, ezért szükséges a civil társadalom feletti ellenőrzés.

A kormány legfőbb célja az önkéntesek irányításával az volt, hogy a felelősséget a civilszférára hárítsa. Egyre több feladat terhelte az állampolgárokat, ők voltak a felelősek a befogadó légkör megteremtéséért, miközben az állam diktált és nem engedett beleszólást részükről jogi és politikai vitákba. Néhány elszánt civil nyílt kritikát fogalmazott meg és megalapították a Menekültügyi Tanácsot. Itt lehetőség adódik, hogy az önkéntesek megvitassák álláspontjukat és kidolgozzák álláspontjaikat. A megkérdezettek több mint egyharmada nem szeretne az önkormányzattól politikailag és anyagilag függeni.

Tehát a civil társadalom felelős résztvevővé vált a menekültek segítésében, azonban korlátozott terük volt a kormánytól függetlenül cselekedni és politikai hangot adni. Sajnos ezáltal a menekültek is csak humanitárius jóindulatot kaptak jogok és törvényes jogosultságok helyett. Mégis nem minden esetben kormányozhatóak az önkéntesek, sokan ellenállást tanúsítanak, így talán pont ez a menekültkérdés járult hozzá, hogy egyenlőbb féllé váljon a civil társadalom (Fleischmann 2019).

Funk (2016) is osztja azt a véleményt, hogy Németország „welcome culture"-politikáját a civil társadalom valósította meg. Az önkéntesek kiegészítették az állami hiányosságokat, csökkentették a menekültek elszigeteltségét. A németországi segítők különböző társadalmi rétegekből jöttek, keletiek, nyugatiak, keresztények és muszlimok egyaránt csatlakoztak. Elhárították a bürokratikus akadályokat, meghívták a menekülteket otthonaikba, videót készítettek a muszlimokkal kapcsolatos sztereotípiák csökkentése érdekében. A szerző azt a kritikus állítást is megfogalmazza, hogy habár az önkéntesek sokkal jobban tájékozottak a menekültek problémáival kapcsolatban, mint az adminisztrátorok, még sincs beleszólásuk a politikába. Így tehát nem tekinthetőek politikai hangnak, hanem inkább a kormány irányítása alá tartoznak. Az eddigi érveket erősíti az a vélemény is, hogy az állam és a civil társadalom a menekültek helyett cselekedett, ahelyett, hogy segítették volna őket, hogy saját nevükben járjanak el. Így vált a civilszféra is „bűnrészessé" a menekültek kérdésében.

2.4 Társadalmi szint

A menekültekkel foglalkozó civil szervezetek létrejötte azért kulcsfontosságú, mert bár az Európai Unió és Németország is szorgalmazza, hogy a menekültek élni tudjanak jogaikkal, az e téren rejlő hiányosságokat ezek a szervezetek igyekeznek pótolni. A menekültekkel dolgozó szervezetek munkatársainak hat feladata rajzolódik ki: elismerés, anyagi jólét, emberi fejlődés, társadalmi közelség, részvétel és elkötelezettség, a hatalmi viszonyok megváltoztatása.

Fő célként fogalmazódik meg továbbá, hogy a szervezeteknek biztosítaniuk kell, hogy a menekültek önálló életet élhessenek Németországban, és integrálódni tudjanak. Emellett információt kell nyújtaniuk a menekültügyi eljárással és a németországi tartózkodással kapcsolatban. Fontos továbbá az oktatási segítségnyújtás akár a szervezet közelében élő németek bevonásával. Elérendő célként hangsúlyozódik a menekültek és a befogadó társadalom közötti béke előmozdítása és az önkéntesek toborzása, támogatása és képzése (Kull 2017).

Miután bemutattam a civil társadalom és szervezetek létjogosultságát, rátérek a szociális munka és a politika viszonyára, valamint arra, hogy a civil társadalom önmagát hogyan határozza meg; jótékonykodó szereplőként vagy politikai cselekvőként.

Felvetődik a kérdés, hogy van-e egyáltalán a szociális munkának politikai mandátuma, és ha igen, akkor kitől származik ez a megbízatás. A politika és a szociális munka néhány területe szorosan összekapcsolódik. A szociális munka tehát mindig is olyan területeken tevékenykedett, amelyek kereteit a politika határozta meg. A politika és a szociális munka kapcsolata kétoldalú. A politika befolyásolja a szociális munkát és a szociális munka is hat a politikára. Ahhoz, hogy a politika és a szociális munka viszonyát elemezzük, elengedhetetlen a fogalmak tisztázása. A bevezetésben már a politika fogalmát definiáltam. A szociális munka befolyásolja a társadalmi változás és kohézió előmozdítását, azaz politikai cselekvés révén a közösség alakítását is segíti. A szociális munka a rendszer része, és kölcsönhatásban van a politikával, emiatt nem lehet apolitikus. Némelyek szerint a szociális munka mégis depolitizálódik. Akik ezt vallják ők a szociális munkát szigorúan elválasztják a politikától, cselekedetüket humanitárius motivációval magyarázzák. A nem kormányzati szervezetek is nagy jelentőséggel bírnak a politika befolyásolásában. Ide tartoznak olyan jogi és jóléti szervezetek, az egyházak és más nem kormányzati szervezetek, mint például a Proasyl, a menekültügyi tanácsok és az Amnesty International. Legfőbb feladatuk a célcsoportok érdekében való lobbizás.

Kull (2017) idézi Mühlum (2007)-et, aki úgy fogalmaz, hogy „a szociális munkának nem politikai, hanem szakmai mandátuma van!" Kull (2017) idézi Seithe (2007)-et, aki viszont úgy gondolja, hogy a szociális munka nem lehet apolitikus, hiszen az társadalmi-politikai tekintély. Kull (2017) harmadik idézettje Staub-Bernasconi (2007) egy harmadik lehetőséget tár fel, ez így hangzik: a szociális munka szakmailag megalapozott és az emberi jogokon alapuló cselekvés. Ezen három álláspont különbözősége is bizonyítja, hogy a feltett kérdésre ellentétes válaszok születnek.

Mindezek után térek ki arra, hogy a civil társadalom hogyan határozza meg önmagát: jótékonykodó szereplőként vagy politikai cselekvőként.

A menekültekkel foglalkozó önkénteseket sokszor az a kritika éri, hogy túl érzelmesek, holott a menekültkérdést érzelemmentesen kellene kezelni. Karakayali (2017) azt a hipotézist fogalmazza meg, hogy az érzelmek az egyén belső motivációival vannak összefüggésben, mivel az érzelmek ítéletet fejeznek ki és érvelést vonnak maguk után ezáltal átalakítják az összetartozás módjait. Az érzelmek az emberek egymáshoz való csatlakozását határozzák meg, így a szolidaritás, mint érzelem, például közösséget teremt. Számos egymással kapcsolatban nem álló egyénben van közös pont és azt érzik, hogy összetartoznak, közösséget kell formálniuk. Egyes önkéntesek úgy írják le a menekülteket, mint a gyerekeket, tevékenységüket a család metaforával azonosítják. Náluk nagyobb mértékű az emberiességi indíték. Vannak olyan civilek is, akik haszonelvűséggel magyarázzák tevékenységeiket. A menekültek jó munkaerői lehetnek a német társadalomnak, ők azért segítenek, mert a menekülteknek hasznát látják. Az önkéntesek ezen csoportjai elhatárolják magukat az érzelmektől, nem kívánnak szoros érzelmi kapcsolatot fenntartani a menekültekkel, itt tehát megbukik a civil szektor humanitárius attitűdje, céljuk politikai elkötelezettség. Összességében a civilek nagyobb része inkább helyi szinten segít, céljuk, hogy egy közösség alakuljon ki, mintsem hogy alkotmányjogi vitákba szóljanak bele. Ám így elnyomnak olyan témákat, mint a kényszerített migráció okai, társadalmi kontextusok. Karakayali (2017) felemlegeti Immanuel Kant véleményét, az idegenek védelme nem emberbarátiság kérdése kellene, hogy legyen, hanem jogi kérdés.

2.5 Egyéni motivációk

A civil kezdeményezéseknek, mint ahogy az eddigiekben is láttuk, vannak egyaránt politikus és apolitikus attitűdjei is. Azonban különbséget kell tennünk az önkéntes munka és a civil aktivizmus között, hogy világosan láthassunk a kérdésben. Az önkéntes munka gyakorlati cselekvést jelent és laza kötődése van a politikához, míg a civil aktivisták sokszor az állami szabályozás ellen protestálnak. Habár ezek a motivációk elkülönülnek egymástól, a helyi akciók és a nagypolitika gyakran összekapcsolódik. Az önkéntes munka segíti az egyén saját erkölcsi választását és a nagypolitikából jött szabályok hatással vannak az egyén saját közösségére. A civil szervezetek sokszor kapcsolatot építenek ki adminisztrációs irodákkal, politikusokkal, potenciális munkahelyekkel, így nagyobb befolyásuk lesz a politika terén. Egy Heidelberg környékén végzett kutatás (Schmidt-Evers-Mildenberger) a civil kezdeményezéseket két szakaszra osztja. 2015 közepén, amikor rengetegen érkeztek Németországba, hogy új lakhelyet találjanak, az önkéntesek spontán szerveződtek, nyelvtanítást,

étel-, illetve ruházkodási segítséget nyújtottak. Ahogy egyre kevesebb menekült érkezett, úgy tökéletesedett a tevékenységük. Kapcsolatot kerestek kormányzati hivatalnokokkal, helyi hatósággal. Így idővel a jótékonykodó, személyes kapcsolatból adminisztratív szerep lett, melynek célja a politika megváltoztatása. Habár ennek a tükrében az olvasható ki, hogy a civilek maguknak egyre inkább politikai felelősségvállalást szánnak, a német társadalom véleménye szerint a civilek inkább biztosítsanak szolgáltatásokat, mint hogy politikai hangjuk legyen. Németország 2018-ban mégis soha nem látott mértékű demonstrációt tapasztalt a menekültjogok radikális kiterjesztése ellen, melynek létrejötte a helyi civil szervezeteknek köszönhető.

Az egyéni motivációk tekintetében Schwiertz-Steinhilper (2020) egy új megközelítést alkalmaz. Azt a hipotézist fogalmazza meg, hogy az önkéntesek tevékenységének hátterében sokszor a stratégiai humanitáriusság áll. Ez a menekülttámogatásnak egy hibrid formája, vagyis a segítésen keresztül kívánják megváltoztatni a politikát. Ezt a feltevését két konkrét civil aktivizmust mutató kezdeményezésen keresztül mutatja be, a *Save Me* (2008) és *Seebrücke* (2018) esetek segítségével. A szerző érvelése alapján mindenki, aki a menekültekkel kapcsolatos tevékenységet folytat, politikai szerepet vállal, csak abban mutatkozik különbség, hogy egyesek tudatosan teszik ezt, mások nincsenek tudatában. A megkérdezett civilek, bár tartózkodnak a mély politizálástól, de céljuk, hogy előmozdítsanak egy progresszívabb és liberálisabb migrációs politikát. Itt is megmutatkozik az önkéntesek kettős motivációja, vagyis hogy politikai elkötelezettségük van, de ezt nem kívánják erőszakos módon kimutatni. A *Save Me* kezdeményezésnél a civilek a müncheni városi tanácshoz fordultak, hogy a város 850. évfordulójára 850 menekültet fogadjanak be évente. A Seebrücke kezdeményezés a következőképpen alakult, a berliniek létrehoztak egy weboldalt, a tettvágy futótűzként terjedt, csaknem 40 tüntetést szerveztek Németországban a menekültek jogaiért. Ezek egyértelműen politikai kiállások az állami intézkedések ellen. Az itt tevékenykedő civilek céljai között nem csak az szerepelt, hogy a városi tanács pozitív választ adjon, hanem hogy a menekültkérdés narratíváját megváltoztassák. A kezdeményezések hátterében stratégiai döntés állt, vagyis hogy létrejöjjön egy szélesebb társadalmi válasz. Tevékenységük sikerrel zárult, hiszen akik korábban apolitikusok voltak, vagy semmi közük nem volt a menekültkérdéshez, azok is bekapcsolódtak. Ez annak is köszönhető, hogy egyszerű nyelvezetet használtak, éreztették, hogy mindenki csatlakozhat. A civileken kívül igyekeztek elismert tagokat is bevonni, ők lobbiztak a helyi hatóságoknál, politikai pártoknál és a médiánál. A kezdeményezések hatására olyan társadalmi szereplők dolgoztak együtt,

akik eddig távol álltak egymástól. Így céljuk valóra vált, a politikai viták helyett a széles társadalom bevonásával előremutató változást értek el. A Seebrücke esetében más volt a légkör míg 2008-ban befogadó volt a társadalom, 2018-ban a civilek által küldött mentőhajókat megbüntették.

A továbbiakban olyan kezdeményezéseket mutatok be, amelyeket egyének folytatnak Németországban a menekültek megsegítéséért, azonban anélkül, hogy szervezetekbe szerveződnének. Forrásként a *Spiegel* 2015. 11. 29-ei *Wir wollen helfen!* című cikke szolgált, amely olvasók által küldött, konstruktív hozzáállásról tanuskodó ötleteket és kezdeményezéseket kívánt összegyűjteni. Ezen kezdeményezések olyan célokat tűztek ki, mint például hogy egy dobozba szükséges higiéniai szereket tesznek, kiállnak a jobb bürokrácia mellett, lakásszövetkezet építését tervezik. Az a kritika éri ezeket a kezdeményezéseket, hogy az egyének „anyáskodnak" a menekültek felett, így nem fejlődik a menekültek önsegítése. Egyes egyének olyan projektek létrejöttét is támogatják, mint egy lakótelep megépítése, ahol a lakók 50 százaléka menekült, 50 százaléka német anyanyelvű. Ebben a városban egy mikrokozmoszt kívánnak létrehozni, melyet különböző szponzorok is segíthetnek, mint a Google vagy a Siemens. Néhányan olyan startupok (vállalkozások) alapítását szorgalmazzák, melyekben menekültek vesznek részt. Abban bíznak, hogy ezek munkahelyeket teremtenek, és versenyképesebbé teszi Németországot és Európát. Egy helyi erdei ifjúsági csoport csoportvezetője felajánlja, hogy menekültgyerekek is csatlakozzanak a csoporthoz, hogy kicsit kiszabaduljanak rossz helyzetükből. Civilek létrehoztak egy Facebookoldalt is, ahol összekötötték a délnémet várost, az egyházat és egy felnőttképzési központot, számos önkéntes csatlakozott. Jelenleg egy olyan alkalmazáson/honlapon dolgoznak, amely lehetővé teszi a menekültek számára, hogy áttekintést kapjanak arról, hogy hol milyen támogatáshoz juthatnak hozzá önállóan. Ez az ötlet szintén a civilek azon véleményét támasztja alá, hogy a menekültek magukat segítsék és képviseljék.

Ezeknél a törekvéseknél véleményem szerint egyaránt megjelenik a humanitárius attitűd és a politika megváltoztatása is. Az emberséges motivációt az egyének sokszor „anyáskodó" magatartása támasztja alá. Azonban például a vállalkozások alapításának szorgalmazása mögött egy politikai cél húzódik meg, mégpedig Németország és Európa versenyképesebbé tétele.

2.6 A Menekültek szintje

A következőkben azt szeretném bemutatni, hogy milyen szerepet betöltő civil társadalom lenne a legkielégítőbb a menekültek számára. A felhasznált

tanulmány a menekültek által szerveződött kezdeményezéseket mutat be, melyeket a német civil társadalom elkötelezett tagjai segítettek. Ezekből következtetések vonhatóak le egy számukra ideális civil szektorról.

A *Women in Exile,* a *Youth without Borders* és a *Lampedusa in Hamburg* szerveződések céljai a határmechanizmusok elleni küzdelem, a szabad lakhatáshoz és a tisztességes munkához való jog elérése – ezek egyértelműen mutatják politikai elkötelezettségüket. A német civilek által vezetett menekültpárti szerveződésekkel ellentétben a menekültek által vezetett szervezeteknek sokkal égetőbb problémája van, hiszen a jogi és társadalmi kontextus őket közvetlenül, nap mint nap érinti.

Odugbesan–Schwiertz (2018) alapján elmondható, hogy amikor szakszervezetekbe, pártokba épültek be a menekültek, akkor alárendelt helyzetbe kerültek. Ezért is kezdtek önszerveződésbe, hiszen így saját politikai pozíciójukból váltak láthatóvá. Olyan is előfordult, hogy amikor menekültek és németek együttműködtek, vitákra került sor, ami aláásta a szerveződések hatékonyságát. A *Women in Exile* esetében a civilek oktatási szemináriumokat rendeztek az érintett nőknek, céljuk ezzel az volt, hogy a nők legyenek tudatában jogi helyzetükkel, és legyenek képesek önmagukért kiállni. Hasonló folyamat figyelhető meg a *Youth without Borders* nevű szervezetnél is. Céljukként fogalmazták meg, hogy függetlenedni szeretnének az államtól és a civil társadalomtól, hiszen ezek korlátozott politikai helyzetet jelöltek ki számukra. Összességében elmondható, hogy ezeknek a szerveződéseknek a fő célja az volt, hogy maguk a menekültek váljanak politikai szereplőkké.

Két menekülttel készült interjúmból a következő tapasztalatok vonhatók le. Az első megkérdezettet a *„JUNO - eine Stimme für Geflüchtete Frauen* nevű szervezet leginkább abban segítette, hogy megismert németeket, akik szívesen segítenek nekik, valamint más menekülteket is, akik hozzá hasonló helyzetben vannak. Emellett a szervezetben lehetőség nyílik a német nyelv gyakorlására is. A szervezet nem ad felvilágosítást a német politikáról, de ha a menekülteknek nehézsége adódik a bürokráciával, akkor a JUNO segítséget nyújt a papírmunkában.

A második menekült szintén pozitívumként emeli ki, hogy a szervezet segítségével németeket valamint más menekülteket ismert meg. A szervezet biciklikurzust, németkurzust, ingyenes utakat kínál. Német nyugdíjasok segítenek a menekülteknek például megszerelni valamit, ami elromlott. A menekültek a szervezeten keresztül egymást is segítik, az önkéntesek a gyerekeknek a házifeladatban segítenek, a felnőtteknek a németkurzus házifeladatában és

a nyelv gyakorlásban. A szervezettől szintén nem kapott semmilyen politikai felvilágosítást. Azonban a jogaikról a menekültek a szervezet által információt kaphatnak, valamint a szervezet a munkakeresésben is segítséget nyújt. A hölgy nagyon tiszteli a németeket és hálás a segítségükért. Egyetlen negatívumként azt jegyzi meg, hogy sokszor a szervezet későn szól a programokról, így egy többgyerekes anyukának nehéz megoldani, hogy részt tudjon venni rajtuk.

A mindkét megkérdezett menekült által megemlített politikai felvilágosítás hiányát a szervezet egyik munkatársa azzal magyarázta, hogy a JUNO/a civil szervezetek célkitűzése a politikai semlegesség.

3 Az ukrajnai menekültek helyzete

A 2022. február 24-én eszkalálódó orosz - ukrán háború következtében öt hónap alatt hatmillió menekült érkezett az Európai Unió területére. Ez a legnagyobb menekültáradat a második világháború óta. Az ukrajnai háborúról és menekülthelyzetről nem fogok hosszan írni, csupán egy párhuzamot szeretnék vonni a két menekülthullámot fogadó német civilszféra között.

A 2022-es háború óta 900 ezer ukrán érkezett Németországba (Dobó et al. 2022). Az előző forrásból kiderül, hogy az ukránok érkezésére válaszul civil szervezeteket, alapítványokat, cégeket és állami intézményeket tömörítő együttműködés jött létre „*Alliance4Ukraine*" névvel, melyet a Német Belügyminisztérium irányít. Megszületett az észak-németországi ukrán közösségek egyesülete is, az úgynevezett *Ukrán Segítőszemélyzet*, amely oktatással, munkaközvetítéssel és adománygyűjtéssel foglalkozik.

4 Összegzés

Kutatási kérdésemre, miszerint a németországi, menekültekért dolgozó civil társadalom politikai vagy jótékonykodó szereplő-e, a következő válaszokat kaptam. A kormányzat alárendelt szerepet szán a civil szervezeteknek, irányítani kívánja őket, nem hagy nekik beleszólást a politikába. Egyes önkénteseket éppen ez tett politikailag aktívvá. A civilek motivációi eltérnek egymástól. Vannak, akiket az emberiesség vezérel, nem kívánnak politikai elköteleződést. Megint mások a menekültellenes társadalmi és jogi helyzet ellen protestálnak, ők politikailag aktívak. A menekültek kritikusak a civil szervezetekkel, hiszen az vagy az állam által manipulált, vagy korlátozott teret biztosít nekik, így önszerveződésbe kezdenek. Oyan civil szervezetekre van szükség, akik kitanítják a menekülteket jogi, társadalmi, politikai helyzetükről, hogy képesek legyenek kiállni magukért. Olyan civil szervezetre van szükség, amely nem

manipulálható, politikailag aktív és lehetőséget teremt a menekültek számára, hogy önmagukat képviseljék a vitákban. Az ukrajnai helyzetre reflektálva az látható, hogy a civilszféra és az állami szerepvállalás összefonódik, mint ahogy azt az „*Alliance4Ukraine*" esetében is láthatjuk.

Habár a JUNO munkatársa a szervezet politikai függetlenségéről beszél, azonban mégis érdemes a szervezet politikai viszonyaira kitérni. A szervezetet pénzügyileg támogatja az állam, valamint jogszabályok vonatkoznak mind a szervezetekre, mind a menekültekre, ami kihat a JUNO és más szervezetek munkájára is. A munkatárs úgy nyilatkozik, hogy a Zöldek és az SPD pártokkal a legszorosabb a viszonyuk. Azonban kapcsolatot tartanak fent minden párttal, a CSU-tól például egy miniszter érkezett látogatóba. Leginkább a Baloldal menekültpolitikájával ért egyet. A menekültek politikai képesítését nagyon fontosnak tartja, sokan olyan országból érkeznek, ahol a politikai részvételre nincs lehetőség. Sok menekült úgy gondolja veszélyes elmondani a véleményüket a politikáról. Ezért nagyon fontos, hogy megygyőzzék őket ennek biztonságáról, mivel a menekültek egy új perspektívát tudnak belevinni a politikába. Sajnos Németországban nincs elég pénz arra, hogy politikai képesítést biztosítsanak dolgozóknak, diákoknak és menekülteknek. Münchenben egy nagy hálózat jött létre, a különböző szervezetek mint a Bellevue di Monaco, Wüstenrose, Initiativgruppe, Refugio, DaMigra, ArrivalAid egymással együttműködve dolgoznak. A JUNO szervezet egy közösségi teret teremt, ahol a menekültek és a helyiek közösen tudnak beszélgetni, főzni. A szervezet legfontosabb célja, hogy a különböző csoportok megismerjék egymást. Ha nem ismerjük a másikat, akkor előítéletesek vagyunk velük szemben, ezért fontos az újonnan jövők és helyiek keveredése, hogy az újak is a társadalom résznek érezzék magukat. Ezeket a véleményeket hangsúlyozza a szervezet munkatársa.

Münchenben tartózkodásom alatt a megismert szervezetek részt vettek az AfD (Alternative für Deutschland) elleni tűntetéseken. Az AfD egy szélsőjobboldali párt, mely a második legnépszerűbb politikai erő Németországban. A tiltakozások annak hatására szerveződtek, hogy januárban kiderült: az AfD két magas rangú képviselője részt vett egy olyan rendezvényen, amelyen egyebek között bevándorló-hátterű német állampolgárok tömeges kitoloncolásának tervéről tanácskoztak. A JUNO szervezet egy alkalommal a Zöldektől meghívott egy politikust, aki a demonstrációról beszélt a menekülteknek, akiknek lehetőségük nyílt kérdezni és véleményt formálni a kérdésről.

Konklúzióként az fogalmazható meg, hogy habár a szervezetek politikailag semlegesnek mondják magukat, munkájuk szorosan összeköttetésben

van a politikával, és kiállnak olyan ügyek mellett, melyek politikai ügyek. Habár a kormány sokat tesz a menekültkérdésért, a munka „oroszlánrészét" mégis e szervezetek valósítják meg.

5 Irodalom

Dobó Géza – Gönczi Róbert – Kovács Blanka – Marsai Viktor – Párducz Árpád – Pénzváltó Nikolett – Sayfo Omar – Tárik Meszár – Tóth Bettina – Tóth Klaudia – Vargha Márk (2022). Ukrajnai menekültek és helyzetük az Európai Unióban. *Horizont* (21) 1–10.

Európa Tanács (é. n.). *Migráció*. https://www.coe.int/hu/web/compass/migration

Fleischmann, Larissa (2019). Making Volunteering with Refugees Governable: The Contested Role of 'Civil Society' in the German Welcome Culture. *Social Inclusion*. [7] (2) 64–73.

Funk, Nanette (2016). A spectre in Germany: refugees, a 'welcome culture' and an 'integration politics'. *Journal of Global Ethics*. [12] (3) 289–299.

Karakayali, Serhat (2017). Feeling the Scope of Solidarity: The Role of Emotions for Volunteers. Supporting Refugees in Germany. *Social Inclusion*. [5] (3) 7–16.

Kull, Sarah (2017). Das politische Mandat der Sozialen Arbeit. In: uő: *Das politische Mandat der Sozialen Arbeit in ihrem Handlungsbereich Menschen mit Fluchterfahrung*. Alapszakos szakdolgozat, Hochschule Esslingen; Socialnet. https://www.socialnet.de/materialien/27801.php. 35–44.

Landeszentrale für politische Bildung BW (2022). *Flüchtlinge und Schutzsuchende in Deutschland*. https://www.lpb-bw.de/fluechtlinge-deutschland

Mühlum, Albert (2007). Hat Soziale Arbeit ein politisches Mandat? Ein Rückblick in die Zukunft. In: Lallinger, Manfred – Rieger, Günter (*szerk.*): *Repolitisierung Sozialer Arbeit. Engagiert und professionell*. Stuttgart: Grafik-Druck GmbH. 15–30.

Plan International (é. n.). *Politik einfach erklärt*. https://www.plan.de/themen-einfach-erklaert/politik-einfach-erklaert.html?sc=IDQ24100

Odugbesan, Abimbola – Schwiertz, Helge (2018). "We Are Here to Stay" – Refugee Struggles in Germany Between Unity and Division. In: Rosenberger, Sieglinde – Stern, Verena – Merhaut, Nina (*szerk.*): *Protest Movements in Asylum and Deportation*. Cham: Springer. 185–203.

Schmidt, Verene – Evers, Adalbert – Mildenberger, Georg (2019). More or Less Political: Findings on a Central Feature of Local Engagement for Refugees in Germany. *Social Inclusion*. [7] (2) 165–175.

Schwiertz, Helge – Steinhilper, Elias (2020). Countering the Asylum Paradox Through Strategic Humanitarianism: Evidence from Safe Passage Activism in Germany. *Critical Sociology*. [47] (2) 203–217.

„Wir wollen helfen!" *Spiegel*. 2015. 11. 29. https://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/ideenbasar-fluechtlingskrise-wir-wollen-helfen-a-1065033.html

Az osztrák-magyar kolonizációs politika alakulása a megszállt Bosznia-Hercegovinában

Csepregi Janka Júlia[1]

1 Bevezetés

A dolgozat az Osztrák-Magyar Monarchia kolonizációs politikájával foglalkozik a megszállt Bosznia-Hercegovinában, különös tekintettel az okkupáció első évei-re.[2] A boszniai megszállás és a telepítések témája több szempontból is releváns: a megszálló hatalom argumentációjában gyakran emlegetett modernizációs és civilizációs misszió mérlege máig vitatott kérdés a történettudományi diskur-zusban,[3] vitán felül áll azonban a tézis, mely szerint a századforduló körüli, egy emberöltőnyi időszak hosszan ható, s bizonyos szempontból visszafordíthatatlan

[1] Témavezető: Dr. Fazekas István
Egyetem: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

[2] A kolonizáció fogalmát itt hasonló értelemben használjuk, mint az Osztrák-Magyar Monarchia hatóságai. Kutatásunk ezen pontján tehát nem a megszállt tartományba érkező kereskedő, vállalkozó, vagy hivatalnoki rétegre vonatkoznak a megállapításaink; a kutatás tárgyát a bosz-nia-hercegovinai mezőgazdasági területekre történő telepítések képezik. A megszállt területekre történő bevándorlás különböző formáiról lásd Amila Kasumović tanulmányát Kasumović (2019).

[3] Az osztrák-magyar történetírás a bosznia-hercegovinai megszállást hagyományosan moderni-zációs kísérletként interpretálja, hangsúlyozva az okkupáció idején bevezetett infrastrukturális fejlesztéseket, illetve a gazdaság fellendítését szorgalmazó iparosítást, tőkebehozatalt és vállalko-zásfejlesztést. Ezzel szemben számos történettudományi munka újabban elmarasztalja az oszt-rák-magyar kormányzatot mindenekelőtt a késleltetett agrárreform kapcsán: a későfeudális kmet-rendszer konzerválásáért sokan Kállay miniszternek a magyar mezőgazdasági érdekek iránti elfogultságát teszik felelőssé, a monarchia vezetését továbbá gyakran éri a vád, mely szerint saját politikai érdekei szerint használta ki az elmaradott mezőgazdasági hierarchiát. S bár a jobbágyi függőség lassú, fokozatos felszámolásával a kormányzat célja nyilvánvalóan a vallási törésvonalak mentén szerveződő érzékeny szociális struktúra konszolidációja volt, az elhibázott modernizációs törekvésekkel (például az ortodox szerb lakosság adóterheinek növelésével) éppen az etnikai szakadás kibontakozásához járult hozzá. Lis (2014: 64–65); Ress (2004: 233, 247); Ruthner (2015: 7–9); Sethre (2015: 49–50).

változásokat hozott Bosznia-Hercegovina gazdasági és társadalmi szerkezetében. Ezen társadalmi átrendeződések részeként tekinthetünk a kutatásban vizsgált bevándorlás folyamatára is. Ezenkívül fontos még hangsúlyozni a kérdés aktualitását a kortárs, elsősorban a háborús trauma által meghatározott emlékezeti diskurzus vonatkozásában: a tudományos munkákat is gyakran átható *Švabobabo* nosztalgia az osztrák-magyar adminisztráció időszakát – a Dayton utáni Bosznia társadalmi valóságából visszatekintve – az európai civilizációt és infrastruktúrát a balkáni országba elhozó aranykorként jeleníti meg.[4] Részben emiatt is tartjuk fontosnak, hogy a magyar történésztársadalom foglalkozzon Bosznia-Hercegovina megszállásának a tárgykörével, többek között azzal a kérdéssel, hogy mennyiben fogható fel az osztrák-magyar kormányzás gyarmatosítási kísérletként.[5] Jelen munka a megszállt tartományokba történő letelepítések kapcsán felmerülő legfőbb kérdések áttekintésével kíván hozzájárulni az osztrák-magyar megszállás kapcsán a történészeket az utóbbi időben leginkább foglalkoztató problémakör feltárásához.

A megszállás időszakát feldolgozó szakirodalmi munkák szinte közhelyként tárgyalják Kállay Béni közös pénzügyminiszter a tartomány mezőgazdaságának fellendítését és a délszláv nacionalizmusok visszaszorítását célzó kolonizációs stratégiáját, illetve az ennek eredményeként a századforduló körül kibontakozó, a külső és belső telepítéseket egyaránt támogató programot,[6] amely gyakran képezi alapját az osztrák-magyar adminisztráció kolonizációs és bevándorlási politikája kapcsán megfogalmazott általános megállapításoknak.[7] Sokkal kevesebb szó esik ezzel szemben Kállay politikájának előzményeiről a történettudományi diskurzusban, holott, mint látni fogjuk, a megszállt tartomány

[4] Ruthner (2015: 12). A posztkoloniális tanulmányokba illeszkedő tanulmánykötet szerkesztője, Clemens Ruthner azt is felveti, hogy a „k. u. k. intermezzo" akár a jugoszláv háborúk előtörténeteként is értelmezhető Bosznia-Hercegovinában.

[5] Az utóbbi évtizedekben számos munka született, amely a bosznia-hercegovinai megszállást mint a monarchia gyarmatosítási kísérletét értelmezi, ehhez lásd többek között Csaplár-Degovics Krisztiánnak a magyar részvételt elemző monográfiáját Csaplár-Degovics (2022), illetve a posztkolonializmus elméleti megközelítésén alapuló tanulmánykötetet: Ruthner et alii (2015); Ruthner–Scheer (2018).

[6] A teljesség igénye nélkül lásd például Babuna (1996: 74–75); Bethke (2018: 242–243); Kozar (2011); LIS (2014); Ress (2004).

[7] Az iratanyag árnyalja a képet, amelyet a szakirodalom a fent említett rövid időszak alapján felvázol a kolonizáció viszonylatában. Túlzónak tűnnek azok az állítások, melyek a megszállás teljes időszakában gondosan kitervelt kolonizációs politikáról, illetve a bevándorlás kezdeményező támogatásáról, a monarchia hatóságai általi megszervezéséről és teljeskörű ellenőrzéséről beszélnek a szerb izoláció és az annexió szolgálatában, ezáltal a kolonizációt a megszálló hatalom egyik legfőbb prioritásaként megjelölve (Kozar 2011: 272–273; LIS 2014: 68).

idegen telepesekkel való benépesítésének ötlete nem a magyar származású miniszter politikájában merült fel először. A dolgozat célja tehát, hogy árnyalja a szakirodalomban előforduló túlzó állításokat és általánosításokat, és feltárja a közös pénzügyminisztérium Bosznia-Hercegovinában végrehajtott kolonizációs politikájának fejlődési folyamatát, különös tekintettel azokra a körülményekre, amelyek a kezdetben késleltették, az évek előrehaladtával azonban lehetővé tették Kállay kolonizációs terveinek megvalósítását. Tanulmányomban elsősorban a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchiv levéltári forrásanyagára támaszkodva teszek kísérletet a kolonizációs politika mögött húzódó megfontolások felvázolására.

2 Bevándorlási politika a megszállás első éveiben

Míg a későbbi időkben kibontakozó nagyszabású állami kolonizáció kifejlődése és a mögötte meghúzódó megfontolások kérdésében nem alakult még ki konszenzus a történészek között, a bosznia-hercegovinai megszállás első éveit kétségtelenül olyan bizonytalanság és fejetlenség jellemezte, amely elriasztotta a hatóságot bármiféle felülről irányított kolonizációs tervtől (Kasumović 2009: 85). Az osztrák-magyar adminisztráció kezdeti időszakában a megszállt tartományok vezetésének kérdése sem volt tisztázott, és évekbe telt, míg kialakult a közös pénzügyminisztérium és a tartományi kormány (*Landesregierung*) pontos feladatköre és joghatósága (Kasumović 2019: 57). Ennek következtében a kormányzat a legkevésbé sem volt ura a megszállt tartományokba irányuló bevándorlási ügyeknek. A helyzet fejetlenségét érzékletesen illusztrálják Hoffmann miniszter szavai, aki, miután 1880 nyarán a német újságokban a boszniai bevándorlás veszélyeire vonatkozó figyelmeztetések és a német települések kudarcáról szóló beszámolók jelentek meg, nem volt hajlandó helyesbíteni az osztrák-magyar vezetést negatív színben beállító híreket, nehogy kijelentésével bárkit a Bosznia-Hercegovinába való bevándorlásra bátorítson.[8] „*A szarajevói tartományi kormány ma még nincs abban a helyzetben, hogy elképzelhesse azt a pillanatot, amelyet oly buzgón remél, amikor a gyarmatosítók bevándorlását anyagi értelemben is elősegítheti*" – fogalmazott a miniszter egy korábbi levelében.[9]

[8] Széchényi nagykövet levelei a közös külügyminiszternek, Heinrich Karl von Haymerlenek a berlini nagykövetségről, 1880. július 31-én és 1880. augusztus 14-én. AT-OeStA/HHStA MdÄ AR F61-1-15 Kolonisierung. A továbbiakban: F61-1-15 Kolonisierung.

[9] Leopold Friedrich von Hofmann közös pénzügyminiszter levele a külügyminiszternek, Haymerlének. (Bécs, 1879. december 26.) [Munkafordítás Cs. J.] F61-1-15 Kolonisierung.

A miniszter állásfoglalásából mindazonáltal egyértelműen kitűnik, hogy az aktuális körülmények ellenére a kolonizáció ügye már a megszállás első éveiben az osztrák-magyar vezetés homlokterében volt, amit alátámaszt a megszállás évében kiadott elhamarkodott felhívás is, amely tőkével rendelkező földműveseket bátorított a Bosznia-Hercegovinába való letelepedésre, kedvező áron megszerezhető termőterületet ígérve (Kasumović 2009: 83). Elsőként a közös pénzügyminisztérium szorgalmazta a mezőgazdasági lakosság betelepítését a megszállt tartományokba, attól gazdasági fellendülést várva, azonban a helyi viszonyokat közelebbről ismerő tartományi kormányzat nem tartotta megvalósíthatónak az állami kolonizációt. A helyi igazgatás óvatosságának indokoltsága megerősítést nyer azoknak a jelentéseknek az ismeretében, amelyek a tartományi kormány (*Landesregierung*) utasítására érkeztek az egyes körzetekből a földviszonyok felmérésének céljából, s melyek az elérhető földek hiányáról, illetve azok rendezetlen tulajdonjogi viszonyáról számoltak be 1879-ben (Kasumović 2009: 85–87; 2019: 58). A kataszteri felmérések hiánya nemcsak a kolonizáció menetét késleltette, illetve napolta el, hanem bármely földterület elidegenítését megnehezítette, hiszen egy-egy földterület vagy épület tulajdonjogi kérdésének kivizsgálása sok esetben hónapokig tartott, ugyanis a tartományi kormányzat és a konstantinápolyi követség közbenjárását bevonó utánajárást igényelt.[10] Míg a kataszteri felmérések elkészülte, mint látni fogjuk, hosszú évekig elhúzódott, s ez késleltette egy nagyszabású, állami szervezésű telepítési program véghezvitelét, a korábban említett elhamarkodott felhívások, illetve a hatóságoktól független önjelölt ügynökök tevékenységének következtében már a megszállás első éveiben elkezdődött a mezőgazdasági népesség beáramlása az okkupált tartományokba. A telepesek ekkor többnyire német területről indultak útnak, részint politikai okok miatt, részint a jobb megélhetés reményében, amelyet az olcsón megszerezhető, határtalan földterületekről szóló propaganda felhívások is tápláltak (Kasumović 2019: 33, 35–36; Lis 2014: 65–66).[11] A telepesek a hatóságok közbenjárása nélkül, magánúton jutottak földterülethez Bosznia-Hercegovinában, ahol a kormányzat ekkor csupán *ad hoc* módon tudott foglalkozni a letelepedési ügyekkel, s figyelmét inkább a külföldi állampolgárok ellenőrzésére és a tömeges bevándorlás megakadályozására összpontosította.

[10] Egyetlen orašjei iskolaépület tulajdonjogának tisztázása például hónapokig tartott, és részletes utánajárást igényelt mind a szarajevói, mind a konstantinápolyi levéltárban. A vonatkozó levelezést lásd F61-1-15 Kolonisierung (1880–1881).

[11] Lásd továbbá Ritter von Schaeck konzulnak a mezőgazdasági minisztériumhoz intézett kérését, amelyben a svájci gazdáktól kapott számos megkeresésre hivatkozva kért tájékoztatást a kolonizációs kérdésekkel kapcsolatban (Genf, 1879. december 11). F61-1-15 Kolonisierung.

3 Áthidaló próbálkozások: Szlávy József minisztersége (1880–1882)

A megszállt területeken folytatott kolonizációs politikát tekintve Szlávy József miniszterségének időszaka egyfajta átmenetként szolgált az 1870-es évek végére jellemző kezdeti, elsősorban a bevándorlás ellenőrzését célul kitűző próbálkozásai és a Kállay-érában kibontakozó állami kezdeményezésű és szervezésű kolonizáció között. A miniszterről egyébiránt a kortárs közvélemény is mint „áthidaló egyéniségről" vélekedett, „*aki[k] a régi jó időket a talán nem kevésbé rossz újakkal összefűzi[k]*."[12] Ennek megfelelően, miután a tulajdonjogi kérdést övező bizonytalanságot egyelőre nem sikerült feloldani, az idegen lakosság betelepítése csupán állami földekre történhetett, és a fent kifejtett okok miatt csak korlátolt mértékben valósulhatott meg. A tulajdonjogi kérdéssel kapcsolatos vitákat elkerülendő, kizárólag olyan földterületeket használtak fel kolonizációs célra, „*amely felett az államnak megkérdőjelezhetetlen és korlátlan rendelkezési joga*" volt.[13] A kormányzat ennek értelmében nem vállalt felelősséget a privát földre költöző telepesekért, ettől függetlenül azonban magánúton lebonyolított földvásárlás révén már a megszállás első éveitől kezdve létrejöttek privát kolóniák, s közülük némelyik kiemelkedően jövedelmezőnek bizonyult.[14]

A Szlávy-féle kolonizációs politika kulcsdokumentumaként tekinthetünk egy 1880-ban kiadott körlevélre, amely a külföldi képviseleteknek nyújtott iránymutatást a bevándorlást érintő megkeresések megválaszolásának miként-jéről.[15] A körlevél abból az indíttatásból készülhetett el, hogy egyre gyakoribbá váltak a megszállt tartományokba irányuló letelepedés iránt érdeklődő megkeresések, s ez a korábbi időszaktól eltérő módon a kormányzatot egységes politikai gyakorlat kialakítására késztette. Mindazonáltal fontos kiemelni a rendelkezés ideiglenes jellegét: maga a körlevél is hangsúlyozza, hogy a kolonizáció ügyét eseti alapon kell kezelni, mi több, „*egy hivatalos kolonizációs*

[12] Egy kortárs vicclap, a Borsszem Jankó borítójáról. https://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=97600 Letöltés ideje: 2023.10.25.

[13] A k. u. k. külképviseleteknek küldött körlevél (Bécs, 1880. augusztus 11). [Munkafordítás Cs. J.] F61-1-15 Kolonisierung.

[14] Lásd például Windthorst és Rudolfstal német alapítású kolóniákat (Kasumović 2019: 38–39; Bethke 2018: 239; Bethke 2011: 238–241; Kasumović 2009: 84). Lis hangsúlyozza továbbá az első telepek között alapított német kolóniák kedvezőbb elhelyezkedését és általában a korábban érkezők ily módon való előnyhöz jutását a később letelepedő lengyel telepesekkel összehasonlításban (Lis 2014: 68, 83).

[15] A k. u. k. külképviseleteknek küldött körlevél (Bécs, 1880. augusztus 11). F61-1-15 Kolonisierung.

törvény megalkotása azonban abban a stádiumban, amelyben az ügy jelenleg van, nemcsak hogy nem tűnik szükségesnek, hanem nem is kívánatosnak," mert ezzel a kormány a saját kezét kötné meg.[16]

A körlevél megfogalmazásának célja elsősorban az volt, hogy megkönnyítse és egységesítse a külképviseletek kommunikációját a potenciális letelepedőkkel, ezen túlmenően azonban ismétlődően hangsúlyozta a célországban uralkodó körülményekről való tájékozódás szükségességét a bevándorlók elköteleződése előtt abból a célból, hogy a telepesek anyagi támogatásától elhatárolódó kormányzat megelőzhesse a felkészületlen telepesek kudarcát és esetleges csődjét. Ennek érdekében a közös pénzügyminisztérium a körlevélben tájékoztatta az állami földre letelepedni szándékozókat az elérhető állami támogatás formáiról; ezek a bevándorlóknak többek között utazási kedvezményt biztosítottak a monarchia vasútvonalain, felkínálták továbbá a föld vásárlási árának részletekben való megtérítésének lehetőségét, tíz évig tartó adómentességet, illetve faépítőanyagot templom és iskola építéséhez a telepen. Fontos rámutatni, hogy a felsorolt kedvezmények a kormányzatnak a megszállt tartományok kolonizációja melletti hosszútávú elköteleződésére utalnak, a földviszonyok átmenetileg tisztázatlan körülményei ellenére. Érdemes hangsúlyozni továbbá, hogy a későbbi évek Kállay-féle politikájával ellentétben a telepítések ezen szakaszában az etnikai kérdések nem tűnnek a kolonizációs politika meghatározó tényezőjének. A telepek helyszínének kijelölése praktikusan az elérhető állami földek elhelyezkedésének függvényében történt, figyelembe véve a közhatóság szerveinek lokációját. Tekintve a tisztázott helyzetű állami földterület csekély kiterjedését, az állami kolonizáció a telepesek kiválasztásánál igyekezett az Osztrák-Magyar Monarchia állampolgárait előnyben részesíteni a külföldiekkel szemben.[17] Szlávy kormányának törekvései az állami kolonizáció korlátozott mértékben történő lebonyolítására azonban az állami földek hiánya és azok gyenge minősége miatt kudarcra voltak ítélve, és a kormányzat a kolonizáció kérdésében kialakított álláspontja felülvizsgálatára kényszerült.

4 A Kállay-kormányzat első évei

„Az idegen telepek akkor tudnak virágozni, ha az illető bevándorlók megfelelő tőkével rendelkeznek és magukkal hozzák a munkakedvet, kitartást és energiát, amely egy, a nyugati kultúrától eddig egészen elzárt országban egy új otthon

[16] A k. u. k. külképviseleteknek küldött körlevél (Bécs, 1880. augusztus 11). [Munkafordítás Cs. J.] F61-1-15 Kolonisierung.

[17] A k. u. k. külképviseleteknek küldött körlevél (Bécs, 1880. augusztus 11). F61-1-15 Kolonisierung.

megteremtéséhez szükséges."[18] A közös pénzügyminisztérium által 1882-ben kiadott körlevélből származó idézetből kiderül, hogy a Szlávy József hivatali idejében zajló, állami földekre történő kolonizációval szemben a hercegovinai felkelés (1882) és az azt követő, a megszállt tartományok igazgatásában bekövetkezett politikai változások következtében az osztrák-magyar hatóságok kolonizációs politikája merőben eltérő szemléletet képviselt.

Az állami földeken történő kolonizáció felfüggesztése és ezzel párhuzamosan a magánföldekre történő telepítések előmozdítása azonban nem csak a Szlávy-féle politika fent említett kudarcának következménye volt. A magánföldek felvásárlának felvirágozásához az előbbiek mellett hozzájárult a muszlim lakosság tömeges elvándorlása is a megszállás első hónapjaitól kezdődően (Lis 2014: 53–54, 65; Kozar 2011: 269). Az okkupációt követő pár évben a muszlim lakosság tízezrei hagyták el otthonukat gazdasági okokból, illetve az osztrák-magyar katolikus uralom elnyomó politikájától való félelmük által vezérelve. Miután a földek legnagyobb része hagyományosan a muszlim földbirtokosok kezében volt,[19] a muszlim tömeges elvándorlás következtében jelentős földterület vált szabadon eladhatóvá, lehetőséget teremtve vagyonos külföldieknek a földek kedvező áron való megszerzéséhez és megműveléséhez (Kasumović 2019: 38–40; Babuna 1996: 72, 78). A kormányzat a privát letelepedés korlátozott támogatásával igyekezett a fejleményt a saját előnyére fordítani, azonban a támogatásokat tekintve óvatosan járt el: a telepeseknek továbbra sem volt kész anyagi segítséget nyújtani, ezenfelül igyekezett megakadályozni a Bosznia-Hercegovinába irányuló bevándorlás mindenfajta ösztönzését, különös tekintettel a szegény mezőgazdasági népességet a szabad föld hívószavával a megszállt tartományokba vonzó agitátorokra és kolonizációs ügynökökre.[20] Mindemellett Kállay minisztériuma igyekezett hasznot húzni

[18] A szarajevói tartományi kormány körlevele az Osztrák-Magyar Monarchia külképviseleteinek (Szarajevó, 1882. szeptember 23.) [Munkafordítás Cs. J.] F61-1-15 Kolonisierung.

[19] A késő feudális jegyeket hordozó oszmán mezőgazdasági rendszer alapján a leggyakoribb földtípus az állami tulajdonban lévő úgynevezett kmet-birtok volt, amelyet a földbirtokos a tőle függésben lévő kmetek rendelkezésére bocsátott a terület megműveléséért és az abból származó terményadóért cserébe. Mindenekelőtt fontos kiemelni, hogy az agrárkérdés Bosznia-Hercegovinában nemzetiségi kérdés is volt: a társadalom több, mint 80 %-át foglalkoztató mezőgazdaság kevesebb, mint tizedrészét képezte a terület legnagyobb részéről rendelkező muszlim földbirtokosi réteg (kb. 6000 család), míg az őket szolgáló 85000 kmetcsaládból 65000 ortodox vallású, 20000 pedig római katolikus volt a megszállás kezdetén (Babuna 1996: 65,78; Lis 2014: 63).

[20] Kállay miniszter a közös külügyminisztériumnak címzett levelében egy, a kolonizációs terveivel a berlini konzulátust megkereső katonai ügynök ügye kapcsán fejezi ki elutasítását mindenféle,

azoknak a többnyire német telepeknek a gazdaságából, amelyeket a bevándorlók a megfelelő pénzügyi tőke és korszerű földművelési ismeretek birtokában hoztak létre, s melyek a későbbiekben mintaként szolgálhattak a mezőgazdasági korszerűsítés folyamatában (Kasumović 2019: 40; Kozar 2011: 276–279).

Az 1880-as évek kolonizációs politikáját vizsgálva érdemes kiemelni, hogy míg a megszállás első éveiben a telepítések folyamatát láthatóan többnyire a gazdasági megfontolások vezérelték, Kállay Béni miniszterségének már az első éveitől megfigyelhető az etnikai viszonyok figyelembevétele a letelepedési kérelmek elbírálásánál. A miniszter felismerte a kolonizáció jelentőségét a szerb nacionalizmus visszaszorítására irányuló politikai törekvésekben, és a modernizáció jelszavát zászlójára tűzve igyekezett a kormányzat befolyását kiterjeszteni a bevándorlás irányítására és átfogó ellenőrzésére (Lis 2014: 61–63). Az előbbi érhető tetten az 1883-ban, egy tiroli árvízkatasztrófát követően Bosznia-Hercegovinába telepített családok szimbolikus ügyében is, amikor a miniszter jelentős állami támogatást mozgósító proaktív fellépése nemcsak Magyarországon keltett közfelháborodást, hanem többek között a berni nagykövet figyelmét is felkeltette, aki a tiroliak precedensére hivatkozva követelte a svájci telepesek számára a miniszter pártfogását.[21] Az árvízkatasztrófa következtében földönfutóvá lett tiroliak befogadása még ellentmondásosabbnak tűnik, ha szembeállítjuk azzal az érveléssel, amelyet a miniszter száz jászvásári zsidó család letelepedési kérelmére adott elutasító válaszlevelében alkalmazott, s mely szerint a tartományokba csak olyan földművelő telepesek fogadhatók be, akik „*rendelkezésére áll a szükséges tőke a föld teljes vételárának azonnali kifizetéséhez, valamint a gazdálkodáshoz szükséges fundus instructus megvásárlásához, és végül a saját és családjuk megélhetésének egyéves időtartamra történő biztosításához*."[22] Kállayt emellett a korabeli diskurzus gyakran azzal is vádolta, hogy a megszállt tartományok kormányzójaként magyar érdekeket szolgált egyrészt a mezőgazdasági modernizáció késleltetésével, másrészt a magyar telepesek favorizálásával, amely elsősorban a magyarországi németek alapította Franzjosefsfeld kolóniának nyújtott anyagi segítségében volt tettenérhető (Lis 2014: 65, 67; Kasumović 2009: 87). Összefoglalva, Kállay politikája miniszterségének első éveiben még mindig nem jellemezhető a megszállt tartomány

a megszállt tartományokba való letelepedésre felhívó nyilvános agitációval szemben (Bécs, 1883. március 29.) F61-1-15 Kolonisierung.

[21] Ottenfels berni konzul levele a közös külügyminisztériumnak (Bern, 1884. január 9.) F61-1-15 Kolonisierung. (Csaplár-Degovics 2022: 117–118).

[22] Lásd a jászvásári zsidók folyamodványát tartalmazó levelezést (Bukarest, 1884. július 28.), és Kállay elutasító levelét (Bécs, 1885. február 16.) [Munkafordítás: Cs. J.] F61-1-15 Kolonisierung.

szisztematikus, szervezett és átgondolt kolonizációjaként. Néhány elem azonban, mint a modernizációs szándék, a gazdasági megfontolások, és nem utolsó sorban az etnikai szempontokat követő megkülönböztetés már ekkor megjelent, irányt mutatva a későbbiekben kivitelezett állami kolonizációnak.

5 Az állami kolonizáció

Az 1880-as évek második felében a minisztériumi hatóságok által a telepítési kérelmekre adott elutasító válaszok arra utalnak, hogy az 1882-ben megkezdett, a magántelepítéseket támogató politika kudarcot vallott. Kállay a közös külügyminisztériumhoz és azon keresztül a külföldi küldöttekhez intézett egyik, 1885-ben keltezett levelében kifejtette, hogy a körülmények megváltozására való tekintettel az 1882-es körlevél érvényét vesztette, és használatától a kolonizációs kérdések kezelésekor el kell tekinteni.[23] Mint a miniszter rámutatott, bár a kormány nem gördít akadályokat a magánmegállapodások útjába, közvetítő és tájékoztató szerepét teljesen feladta, és csak „erkölcsi segítséget" kínálhatott az újonnan érkezőknek.

A Kállay által leírt „körülmények" az 1890-es évektől változtak meg; a tartományi kormány a Bosznia-Hercegovinában való letelepedés iránt megnövekedett érdeklődésre tekintettel már 1892-től elkülönített a kolonizációs célokra felhasználható földeket, 1895-re pedig lezárult a tulajdonjogi kérdés tisztázása az oszmán törvények figyelembevételével, s az így elkészült kataszteri felmérés véget vetett a spontán módon történő letelepedéseknek, és megnyitotta az utat a nagyszabású, a történeti munkákban is részletesebben tárgyalt állami kolonizációnak (Kasumović 2009: 87–88; Kasumović 2019: 40).[24] A letelepedésre vállalkozók a telepesi státusz megszerzése érdekében haszonbérleti szerződést kötöttek az állammal, amely a telepeseket a termőterület megtisztításáért és műveléséért cserébe a letelepedők rendelkezésére bocsátotta az állami földet, és kialakított feltételek mentén további kedvezményeket biztosított számukra

[23] Kállay Béni közös pénzügyminiszter levele a közös külügyminisztériumnak (Bécs, 1885. július 24). F61-1-15 Kolonisierung.

[24] A szervezett állami kolonizáció kezdetének időpontja mindazonáltal nem tisztázott. Több, a kolonizáció kérdését érintő mű hivatkozik egy, az 1890-es évek első felében bevezetett kolonizációs rendeletre, ennek azonosítása azonban egyelőre nem sikerült (Malcolm 1996: 170; Bethke 2018: 242–243). Bethke szerint a belső kolonizáció már 1890-ben elkezdődött; 1891–92-től pedig a hatóságok állami földet juttattak külföldi telepeseknek a szerb határ közelében. A telepesek helyzetét a kutató szerint egy 1893-ban született rendelet szabályozta. Lis a Lengyelországból érkező telepesek történetét vizsgálva az állami kolonizáció kezdetét 1894-re teszi (Lis 2014: 88, 93).

(Lis 2014: 98–100; Kasumović 2009: 90). A korábbi gyakorlathoz hasonlóan a bevándorlás engedélyezéséhez továbbra is meghatározott feltételrendszernek kellett megfelelniük az igénylőknek, s ennek legfőbb kritériuma bizonyos mennyiségű tőke felmutatása volt (Lis 2014: 96). A gazdasági modernizációt felgyorsító vagyonos gazdák letelepítése azonban az eseteknek csupán kis részében valósult meg a gyakorlatban: az állami földeken letelepedők nagy hányada Galíciából, Bukovinából, az Orosz Birodalomból és Magyarország egyes részeiről érkező szegény népesség volt, akik többször összeütközésbe kerültek a hatóságokkal anyagi gondjaik miatt (Kasumović 2009: 97–98; Lis 2014: 103–104). A homogén lakosságú kolóniák kialakítására való törekvés ellenére az együttélési nehézségek további konfliktusokat okoztak mind a kolóniákon belül, mind a helyi lakossággal, amely a századforduló után olyan mértéket öltött, hogy a kormányzat 1905-ben leállította a kolonizációt a megszállt tartományokban (Lis 2014: 101; Kasumović 2009: 109–112).[25] A kolonizáció ügye azonban a helyiek követelése ellenére nem zárult le: a privát kezdeményezésű kolonizáció akadály nélkül folyt tovább, illetve éppen az évtized közepére járt le a legtöbb telepes tíz évre kötött haszonbérleti szerződése, amellyel megnyílt a lehetőség a megművelt föld tulajdonjogának megszerzésére (Lis 2014: 102; Kasumović 2009: 102–108, 114). A földkérdés körüli feszültség tovább fokozódott az annexiós krízist követő újabb tömeges muszlim kivándorlás következtében, amikor a telepesek konzorciumai nacionalista elvek által vezérelt szerb és horvát riválisaikkal futottak versenyt a „felszabadult" területekért (Kasumović 2009: 114–115).

6 Összegzés

Jelen munkával árnyalni kívántuk a szakirodalmi munkákban megfogalmazódó azon, a monarchia telepítési politikájára vonatkozó megállapításokat, amelyek jórészt az 1890-es években induló nagyszabású állami kolonizáció vizsgálatán alapulnak. Az osztrák-magyar adminisztráció a megszállt tartományokban foganatosított kolonizációs politikájának főbb mérföldköveit azonosítva igyekeztünk rámutatni azokra a tényezőkre, amelyek a megszállás első éveiben gyorsították vagy lassították a bosznia-hercegovinai kolonizáció előrehaladását. A közös pénzügyminisztérium iratanyaga arra enged következtetni, hogy bár a kolonizáció gondolata már a megszállás első éveiben

[25] A kutatónő hozzáteszi, hogy a program leállításához a helyiek követelésén kívül az is hozzájárult, hogy elfogyott a kolonizációra alkalmas, az állam rendelkezésére álló föld (Kasumović 2009: 93).

is megjelent, a kormányzat ekkor még korántsem támogatta egyhangúlag a bosznia-hercegovinai bevándorlást. A telepítések kérdéséhez való hozzáállás alapvetően a tulajdonjogi kérdés aktuális állásától függött, emellett kihatással volt rá a muszlimok tömeges kivándorlása is, amely lehetővé tette az országot elhagyók földjeinek elidegenítését. Az 1890-es években a kormányzat által kezdeményezett átfogó kolonizációs politikát az előbbiek alapján az tette lehetővé, hogy lezajlott a kataszteri felmérés, amely tisztázta az állami földek tulajdonjogi helyzetét. Ráadásul egy ilyen léptékű, nagyfokú szervezettséget igénylő és a társadalomra közvetlen hatást gyakorló átalakítás az államigazgatás stabil működését is megkövetelte, melynek kiépítése évekig elhúzódott.

Bár a kutatás során közelebb jutottunk a kolonizációs politikát irányító tényezők megértéséhez, számos kérdés, mint például egy kolonizációs törvény megléte vagy a közös pénzügyminisztérium és a tartományi kormány közötti, a kolonizációt illető véleménykülönbség, továbbra is megválaszolatlan maradt, melyek tisztázására, illetve a fent megfogalmazott állítások alátámasztására és kiegészítésére a szarajevói levéltári fondokban végzett kutatás biztosíthat további forrásanyagot. Összességében úgy véljük , hogy nemcsak azért érdemes tanulmányozni a bosznia-hercegovinai megszállás kezdeti időszakát, mert lehetőséget nyújt az okkupáció első éveiben kiépülő új intézményrendszer és társadalmi struktúra kezdeteinek, vagyis az impériumváltás átmeneti időszakának megfigyelésére, hanem amiatt is, mert az első évek kolonizációs kísérleteinek tapasztalata és kudarcai meggyőződésünk szerint mind alakították a monarchia későbbi viszonyulását Bosznia-Hercegovinához.

7 Forrásjegyzék

7.1 Levéltári források

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA): Administrative Registratur (AR) F61-1-15 Kolonisierung.

7.2 Szakirodalom

BABUNA, Aydın (1996). *Die Nationale Entwicklung der bosnischen Muslime: mit besonderer Berücksichtigung der österreichisch-ungarischen Periode*. Frankfurt am Main: P. Lang.

BETHKE, Carl (2011). Deutsche „Kolonisten" in Bosnien. Vorstellungswelten, Ideologie und soziale Praxis in Quellen der evangelischen Kirche. In: Šehić, Zijad (*szerk.*): *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918*. Sarajevo: Filozofski Fakultet u Sarajevu. 235–266.

BETHKE, Carl (2018). Einwanderung und Kolonisten im k.u.k. Bosnien-Herzegowina – Überblick mit 'bosniakischen' Perspektiven. In: Clemens, Ruthner; Scheer, Tamara (*szerk.*): *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918: Annäherungen an eine Kolonie*. Tübingen: Narr Francke Attempto. 237–249.

CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián (2022). *„Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink." Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914).* Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont TTI.

KASUMOVIĆ, Amila (2019). Dobro došli u koloniju Eldorado ili nešto treće!: useljavanje u Bosnu i Hercegovinu u prvim godinama nakon okupacije 1878. In: Duranović, Amir (*szerk.*): *Nacije i migracije: studije iz bosanskohercegovačke historiografije – zbornik radova. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju*.

KASUMOVIĆ, Amila (2009). Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890–1914. Case study za Njemačke erarne kolonije. *Prilozi* (38). 81–120.

KOZAR, Azem (2011). Austrougarska kolonizacija granice na Drini. In: Šehić, Zijad (*szerk.*): *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918*. Sarajevo: Filozofski Fakultet u Sarajevu. 267–281.

LIS, Tomasz Jaczek (2014). *Polskie osadnictwo i duchowieństwo w Bośni i Hercegowinie od 1894 do 1920 roku*. Toruń: Wydawnictwo Maria.

MALCOLM, Noel (1996). *Geschichte Bosniens*. Frankfurt am Main: S. Fischer.

RESS Imre (2004). *Kapcsolatok és keresztutak: horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. Budapest: L'Harmattan.

RUTHNER, Clemens (2015). Introduction. Bosnia-Herzegovina: post/colonial? In: Ruthner, Clemens et alii (*szerk.*): *Wechselwirkungen: Austria-Hungary Bosnia-Herzegovina and the Western Balkans 1878–1918*. New York: Peter Lang. 1–20.

RUTHNER, Clemens et alii (2015). *Wechselwirkungen: Austria-Hungary Bosnia-Herzegovina and the Western Balkans 1878–1918*. New York: Peter Lang.

RUTHNER, Clemens; SCHEER, Tamara (2018). *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn 1878–1918: Annäherungen an eine Kolonie*. Tübingen: Narr Francke Attempto.

SETHRE, Ian (2015). Occupation and Nation-Building in Bosnia-Herzegovina, 1878–1914. In: Ruthner, Clemens et alii (*szerk.*): *Wechselwirkungen: Austria-Hungary Bosnia-Herzegovina and the Western Balkans 1878–1918*. New York: Peter Lang. 41–66.

A „másik Magyarország" katonái
Az emigrációs harcok szerepe a spanyol polgárháború magyar önkénteseinek emlékezetében a koalíciós korszak politikai sajtójának tükrében (1945-1947)

Fenyvesi Balázs[1]

1 Bevezetés

1936. július 17-én a II. Spanyol Köztársaság népfrontos kormánya ellen puccsot hajtott végre egy jobboldali tábornokokból álló kör, ezzel egy három éven át tartó véres polgárháború tört ki az Ibériai-félszigeten. A nemzetközi „be nem avatkozási politika" ellenére a polgárháború során számos ország támogatta a feleket közvetett vagy közvetlen módon, ugyanis a Francisco Franco körül galvanizálódó spanyol jobboldalt a hitleri Németország, Mussolini Olaszországa és a Salazar-féle Portugália támogatta, míg a köztársaságaikat többek között a Szovjetunió karolta fel. A köztársaságiak mellett harcoltak még a több tucat nemzet honpolgáraiból verbuválódó nemzetközi brigádok, akiknek toborzásában jelentős szerepet töltöttek be a kommunista és szocialista szervezetek, de nem kizárólag baloldali személyek alkották az egységeket. A Köztársaság oldalán küzdött a kb. 1000-1200 főnyi magyar önkéntes is (Bene 2021: 44), nagy részük az akkor bebörtönzött Rákosi Mátyásról elnevezett század, majd zászlóalj kötelékében. A Spanyolországban küzdő magyar önkéntesek – mint Rajk László, Gerő Ernő vagy Münnich Ferenc – később befolyásos pozíciókhoz jutottak a koalíciós időszak, majd a Rákosi-korszak viszonyai között (Györkei 1977). A hazai Spanyolországban harcoló önkéntesek emlékezete a magyar partizán-múlt hangsúlyozásával együtt jelentős szerepet töltött be a magyar államszocialista rendszer emlékezetpolitikájában, amelynek kezdeményei a jelen dolgozatban elemzett dokumentumokban is megjelennek.

[1] Témavezetõ: Zombory Máté
Egyetem: Eötvös Loránd Tudományegyetem
Pályázatok: A jelen tanulmány alapját képezõ OTDK-dolgozat a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

A „spanyolos" és a tágabban antifasiszta emlékezet kiemelt szerepe többek között tetten érhető az emlékműállításban, ahogyan Potó János (2003) kitér arra, hogy az egykori önkéntesek számára 1970-ben a mai Honvéd téren állítottak szobrot, de ide sorolható az a kiterjedt emlékezeti és tudományos munka, visszaemlékezések és memoárok publikálása, aminek Besenyő János (2019) adja részletes áttekintését.

A dolgozat a magyar „spanyolosok" korai emlékezetének azon aspektusát fejti fel, hogy hogyan fedezte fel a koalíciós korszak új elitje a magyar önkénteseket és hogyan használta fel azok emlékezetét a hazai és nemzetközi porondon a stigmatizálódott nemzeti identitás újrafogalmazásának részeként, különös tekintettel az emigrációs küzdelmekre és a diaszpóra szerepére. A dolgozatban a szerző politikai sajtótermékek kvalitatív tartalomelemzését végzi el 1944/1945-től, a háborút követő újjáépítés megkezdésétől 1947-ig, a koalíciós antifasiszta-keret kommunista kisajátításáig. A dolgozat célja, hogy a koalíciós korszak antifasiszta tematikában értelmezhető „spanyolos" emlékezetének sajtóreprezentációit és narratíváit a korszak társadalmi-történeti és politikai kontextusába ágyazza; ezáltal az önkéntesek emlékezetét az akkori olyan kurrens kérdések viszonylatában vizsgálja, mint a régió népeinek konfliktusai vagy a világháború örökségével való szembenézés.

2 Elméleti keret

Az elemzés célkitűzéseinek megvalósításához szükséges a dolgozat beágyazása az emlékezetkutatás kritikai irányzatait tömörítő hagyományba. Az utóbbi, a holokauszt-emlékezeten alapuló elismerési paradigma emlékezetkutatás-beli kritikáinak összefoglalóját nyújtja Zombory Máté (2020). Jelena Subotić rámutat a Kelet és Nyugat közötti kulturális transzferekre és erőaszimmetriákra az emlékezeti konstrukciók kiterjesztésében. Emellett kitér arra is, hogy a holokauszt-emlékezet univerzalista értelmezése hogyan befolyásolta a kelet-európai népeket saját történelmi sorscsapásaik narrálásában, prezentálásában (Subotić 2019). A kortárs emlékezeti diskurzus Bull és Hansen-féle (2016) kritikája rámutat arra, hogyan kooptálta a radikális jobboldal a holokauszt emlékezetének esztétikáját és retorikáját. A jobboldali populizmus színrelépése az antifasizmus-kutatás reneszánszát hozta el, valamint az emlékezetkutatás és az antifasizmus-kutatás szintetizálására is születtek elemzések, a magyar kontextusban ezt valósítja meg a Kékesi–Zombory (2021) szerzőpáros. A fent említett tendenciákkal szembeni hatékony fellépés, és az áldozati versengés logikájának meghaladása érdekében egy történeti megközelítéssel fel kell tárni

az olyan – az elismerési paradigma előtti – emlékezeti hagyományokat és diskurzusokat, amelyeket az felszámolt vagy marginalizált. Ennek a kritikai pozíciónak a körvonalait festi fel Zombory Máté (2019) *Traumatársadalom* című művében.

Ez a történeti szempont egy tisztább rálátást biztosít a radikális jobboldallal szembeni ellenállás hatékony és visszatekintve tévesnek bizonyuló módjaira. Ez teszi szükségessé egy új, emancipatorikus politikai cselekvés alapvonalainak megrajzolásához a magyar antifasiszta hagyomány kritikai feltárását. Ennek fontos aspektusa a magyar „spanyolos" múlt, míg jelentős terepe az európai fasizmus alakváltozásainak legyőzését követő korai időszak, ami Magyarországon a koalíciós korszak. A dolgozatban a szerző az emlékezetet nem az elemzés semleges tárgyaként, hanem történeti-kulturális kontextusba ágyazott, állandó hatalmi küzdelmek terepeként értelmezi, ahol változó emlékezési, felejtési, újrakeretezési és kisajátítási tendenciák mennek végbe. Hasonlóan a Pierre Bourdieu-féle mező fogalmához, ahol a különféle szereplők és intézmények versenyeznek a jobb pozíciókért, a materiális és szimbolikus erőforrásokért, tőkékért (Bourdieu 2000). A szerzőt is orientálja saját történeti-kulturális kontextusa, nézőpontja így nem lehet semleges. A szerző dolgozatban az antifasizmust, mint sokszínű és szimpatikus mozgalmat ragadja meg, ám törekszik azt távolságot tartva, kritikusan szemlélni. Az elemzés ezeket a nézőpontokat érvényesíti.

3 Módszertan

3.1 Választott módszertan és a korpusz bemutatása

A dolgozatban a szerző egy sajtóelemzést hajt végre az 1945 és 1947 közötti időszak magyarországi magyar nyelvű politikai sajtójának az Arcanum adatbázisában digitálisan fellelhető primer forrásaiból létrehozott korpuszán. A források szelektálásának releváns keresőszavai a „spanyol polgárháború" és a „magyar önkéntesek" voltak. Az alábbi dolgozat egy átfogóbb kutatás egy fejezetének kibővített változata. Így a jelen tanulmány három szöveg beható elemzését végzi el. Az eredeti dolgozatban a fellelt huszonöt forrásból húsz cikk került elemzésre. Az öt, végül be nem épített forrás kihagyását az egyes sajtótermékek cikkeinek szó szerinti vagy apró változtatásokkal közölt átvétele indokolta. A dolgozatban elemzett három cikkből kettő baloldali pártokhoz köthető napilapokban, a szociáldemokratákhoz tartozó Kossuth Népében és az MKP országos napilapjában, a Szabad Népben jelent meg. A Felkai-féle Honvédben megjelent írás beemelését az egykori önkéntesek karhatalmi erőkbe való kooptálása tette szükségessé, hiszen ezek az orgánumok a vizsgált

időszakban fontos megemlékező funkciót láttak el a „spanyolos" örökség ápolásában. Az alábbi dolgozat terjedelmi okokból, valamint mivel elemzésük önálló dolgozatot érdemelne, nem tárgyalja az olyan „spanyolosok" kultuszát, mint a polgárháborúban elesett Zalka Máté vagy az 1949-ben koncepciós perben elítélt majd kivégzett Rajk László. Azt azonban fontos leszögezni, hogy ezeknek központi szerepük volt a „spanyolos" emlékezet megszemélyesítésében és erősen átfedtek a korszak hazai, leginkább kommunista kultuszainak retorikájával és vizuális nyelvével (Apor 2022).

A három szövegből álló minta ugyan nem adhat átfogó képet, az elemzett dinamikus időszakról, így nem tekinthető reprezentatívnak, ám felmutathat tendenciákat és folyamatokat. A szerző valószínűsíti, hogy fellelhetők még a „spanyolos" emlékezetet tematizáló további cikkek, melyeket a kutatás egy későbbi szakaszában kíván feldolgozni. A korszak nyilvánosságának átpolitizáltsága és a lapkiadás politikai pártokhoz kötöttsége tette szükségessé, hogy a dolgozat a politikai újságcikkek elemzésén keresztül fejtse fel a „spanyolosokat" övező emlékezeti technikák történetét a vizsgált korszakban (Zombory 2015, Sz. Nagy 2017). Azt azonban fontos a korszak korlátozott pluralizmus uralta légköre kapcsán leszögezni, hogy az elemzett megszólalók többsége immár nem ellenzékből, hanem hatalmi pozícióból szólalt meg és az idő előrehaladtával egyre inkább érvényesültek azok a mechanizmusok, amelyek ellehetetlenítették a koalíciót domináló kommunista álláspont vagy antifasizmus-értelmezés megkérdőjelezését. Kiemelendő azonban, hogy a koalíciós időszak során nem kizárólag az MKP vagy a baloldali pártok szólaltak meg hatalmi pozícióból. A koalíció részét képezte a jobboldali Független Kisgazdapárt is, így reduktív értelmezés lenne a korszak nyilvánosságát kizárólag a baloldali hangok hegemóniájával azonosítani.

3.2 Periodizáció

1944/1945-ös világháborús vereség nyomán kibomló társadalmi átalakulás hatására az országban a Horthy-korszak ellenzéke vagy az általa mellőzött pártok vezetése alatt megkezdődött az ország újjáépítése, ekkor rajzolódtak ki az új rend első körvonalai. Ez teszi indokolttá, hogy az elemzés kezdőpontját 1944/45 adja, mert ekkor a „spanyolos" emlékezet immár fősodorbeli orgánumokban is megjelenhetett. Az elemzés végpontját jelentő 1947-es év a kékcédulás választással a sztalinizáció felgyorsulását jelenti, amivel az egyre diktatórikusabbá váló II. Magyar Köztársaság a kései időszakához érkezett. A dolgozat a magyar „spanyolosokat" övező antifasiszta retorika kibomlásának

egy korai szakaszát követi nyomon, ami az MKP erősödése nyomán egyre szűkebb csoportot foglalt magába. Az ezt követő időszak, a Népköztársaság 1949-es kikiáltása és a Rajk-perrel kibomló párton belüli szelektív tisztogatás egy új fejezetet nyitott a magyar történelemben. A Rajk-per során a hatalom ugyanazt a vizsgált időszakban létrejött retorikát és a szolidaritás ezen transznacionális hálózatait használta fel azokkal a „megbízhatatlanná" váló „spanyolosokkal" szemben, akiket korábban pajzsára emelt. Ennek a leszámolásnak keretében végezték ki a korábbi bel-, majd külügyminiszter Rajk Lászlót is. A dolgozat periodizációjának végpontját az ehhez vezető események képezik.

3.3 Történeti-társadalmi kontextus

A koalíciós korszak a nyitánya volt mindannak a gyakran erőszaktól sem mentes átalakulásnak, átalakításnak, ami 1945-től kibomlott Magyarországon (Bódy 2018). Ahogyan arra Bódy is kitér, mind a közbeszédben, mind a tudományos megközelítésben 1945 egy hegemonikus pozícióval bíró korszakhatár, ami orientálja azt, hogy hogyan képzeljük el a (XX. századi) magyar történelmet. 1945-öt a kortársak is fordulópontként fogták fel, mint egy megnyíló új lehetőségteret a magyar társadalom radikális átformálására. Az 1944-es események során szétfoszló magyar államiság egy szakítást jelentett a háborút megelőző örökséggel (Gyarmati 2011). A rendszer- és elitváltást az is elősegítette, hogy a régi elit vagy diszkreditálódott vagy az új berendezkedő rendszer marginalizálta azt. Az „úri Magyarország" romjain megjelenő versengő víziókat azonban összekötötték a már Jászi Oszkár Monarchia felbomlásáról írt könyvében tárgyalt, az állam által görgetett problémák, mint a föld- vagy a nemzetiségi kérdés (vö. Jászi 1983). 1945 volt a nyitánya annak a radikális átalakulásnak, ami átrendezte a tulajdonviszonyokat és a társadalmi egyenlőtlenségekről való közgondolkodást. A múlttal való szakítás és egy homályos haladáseszmény, a demokratizálódás vágya hatotta át az országot és annak új politikai elitjét is (Zombory 2015). Ebbe a kontextusba ágyazódik a magyar „spanyolosok" korabeli története is. A dolgozat amellett érvel, hogy az antifasizmus sikerét az adta a Köztársaság és az új politikai elit számára, hogy a Stone-féle, a későbbi vasfüggöny két oldalán kibomló antifasiszta konszenzus nyomán összekapcsolódott a múlttal való szakítással (Stone 2014). Egyetértve Stone olvasatával, miszerint a háborút követően az antifasizmus lett az újjáépítés morális alapja és *lingua franca*ja, a szerző úgy véli, hogy a későbbiekben elemzett részletekben is jól tetten érhető az említett szóhasználat, mint a megszólalás (kényszerektől sem mentes) nyelve, amivel anyagi és szimbolikus erőforrásokhoz, mint a legitimitás, lehetett jutni.

4 Elemzés

A Magyar Kommunista Párt (MKP) napilapja, a Szabad Nép (1956-tól Népszabadság) 1945. április 15-én beszámol a nyugati magyar emigráció fasizmus elleni küzdelmeiről a helyi partizánmozgalmakban, ami a „spanyolos" múlt természetes folytatásaként jelenik meg:

> „»A magyar antifasiszta élgárda már 1936-ban fegyveres harcban állt a hitlerizmus ellen« […] Külföldön élő magyarokból tevődött össze ez a magyar gárda. Gazdasági emigránsokból, kiknek a magyar sors nem jutatott kenyeret. Politikai menekültjeinkből, akik a bitó elől szöktek meg, mert harcoltak népünk elnyomói ellen. Antifasiszta munkásokból, intellektuelekből, akik Magyarországról jöttek kerülő utakon a madridi lövészárokba."
>
> (Szabad Nép 1945: 6)

Annak a ténynek a hangsúlyozása, hogy egyes magyarok már a polgárháborútól részt vettek a nemzetközi antifasiszta küzdelemben két szempontból fontos. Magyarország a tengelyhatalmak oldalán harcolt a világháborúban és a Horthy-féle 1944-es sikertelen kiugrási kísérlet nyomán csak a honvédség töredékének átállása valósult meg, míg az országban német nyomásra hatalomra jutott a Szálasi vezette hungarista csoport, akik kiszolgálták a megszálló német csapatokat (Gyarmati 2011). Ez rásütötte a békeszerződés előtt álló Magyarországra az „utolsó csatlós" bélyegét a nemzetközi porondon. A másik fontos aspektus, hogy Magyarországon olyan, szintén a tengelyhatalmak mellett harcoló országokhoz, mint Olaszország vagy Szlovákia, nem volt kiterjedt partizánmozgalom, és a csekély fegyveres ellenállás is ideológiailag fragmentált csoportokra korlátozódott a cionistáktól a kommunistákon át a Horthyhoz hű egységekig (Bartha 2021). Ahogyan arra Bartha Ákos is rámutat, Magyarországon (is) párhuzamos antifasizmusokról kell beszélnünk, amelyek radikálisan eltérő személyi, ideológiai vagy pragmatikus okok és ellentétek miatt kerültek az antifasizmus zászlója alá. Ezek a cselekedetek retrospektív módon értelmezhetők antifasizmusként, de a kortársak nem minden esetben használták volna ezt a fogalmat önmegjelölésre. Ennek a sokféle hagyománynak azonban töredéke intézményesedett csak a későbbi emlékezetpolitikában. Az ellenállásban például kiemelkedő szereppel bírt a nemesség, ami azonban nem illett bele az MKP narratívájába. Az antifasizmus előbbi formáját nevezi Michael Seidman (2016) ellenforradalmi antifasizmusnak.

Az antifasizmus azonban nem azonos és nem merül ki annak kommunista olvasatában. Az az antifasizmusnak csak egy lehetséges olvasata, ami

a sztalinizálódó Kelet-Európában, így Magyarországon is később hegemonikus pozícióba került (Stone 2014). Emellett fontos elválasztani az antifasizmust a németellenességtől. Annak ellenére, hogy a németekkel mint megszállókkal szembeni ellenszenv megjelenik a vizsgált szövegekben és a szuverenista érvelés is fontos szerepet töltött be a nemzetiszocialisták és szövetségeseik antifasiszta kritikájában, az antifasizmus nem redukálható németellenességre. Az ellenfelét ideológiai és nem nemzeti alapon határozza meg. Ehhez hasonlóan Seidman is az antifasizmus második minimumkövetelményének nevezi az antiszemita összeesküvés-elméletek elvetését (Seidman 2016). A magyar gazdasági és politikai emigráns közösségek szerepe a „másik Magyarország" eszméjében hasonlatos ahhoz, ahogy a nemzetiszocialista hatalomátvételt követően a szülőföldjüket elhagyni kényszerülő német baloldali emigránsok narrálták és megőrizték német identitásukat a „másik Németország" vízióján keresztül, amit egy antifasiszta keretben értelmeztek (Koch 2020). A „másik Németország" víziójának történeti áttekintését adja Andreas Agocs. Agocs olvasata szerint a német emigránsok különféle táborai között, legyenek azok külföldi vagy belföldi emigrációban, egy átpolitizált kultúraolvasat vert hidat (Agocs 2017). Ez, a weimari időkre visszanyúló hagyomány a humanista német örökséget, mint a „másik Németország" letéteményesét szegezte szembe az NSDAP kisajátító olvasatával, közös platformra terelve a Hitler-rezsim ellenzékét. Az alábbi koalíció polgári szárnyát képviselte és a német emigráció szimbolikus alakja volt a Nobel-díjas író, Thomas Mann.

> „Tíz éve ennek. Azóta is szüntelenül verekedtek a magyar partizánok fél Európán keresztül, minden módon, minden eszközzel a fasiszta fenevadak ellen. Madridnál kezdődött és Parisig hosszú, véres volt az út. […] Szükség volt erre. Meg kellett mutatni a szabad világnak, hogy nem vagyunk feltétlen csatlósai a hitlerista őrülteknek. S amikor 1943-ban Paris falait elborították a Gestapo által megkínzott és megölt magyar partizánok fényképei, a francia nép megértette, hogy van egy másik Magyarország is, melyet nem Szálasiék képviselnek."
>
> (Szabad Nép 1945: 6)

A magyar emigránsok küzdelmének eredményeit a nyugati szövetségesek kitüntetései és (képzelt) tekintete hitelesíti, emellett azonban említésre kerül a jugoszláviai Petőfi-brigád is:

> „A párisi felszabadító harcokban magasrangú magyar partizánok egész negyedeknek voltak a parancsnokai. Az antwerpeni, a holland határmenti ütközetekben magas francia és angol kitüntetéseket kaptak. Belgium ellenállási

> küzdelmeiben az élen álltak a magyarok. A Párisban alakult Petőfi-század ma is a fronton harcol a magyar nép nevében. Jugoszláviában végig az egész országban a Petőfi-brigád magyar katonáival találkoztunk. Tito tábornok néphadseregében küzdenek az első megmozdulás óta."
>
> (Szabad Nép 1945: 6)

Ahogyan arra a „ma is a fronton harcoló" Petőfi-század képe is utal, ekkor még dúlt a háború a kontinensen. Így itt még tetten érhető a szovjeteket és nyugati szövetségeseiket egyesítő antifasiszta narratíva, aminek kisajátítása hazánkban a Köztársaság kései éveiben a kommunista hatalmi koncentráció nyomán erősödött fel. A nyugati és jugoszláviai magyar ellenállók egymás mellett szerepeltetése jelenthet egy kölcsönös gesztust, mind a kapitalista nyugati (franciaországi, belgiumi és hollandiai magyar ellenállók) és a szovjetek vezette kommunista erők felé (jugoszláviai Petőfi-brigád). Az elemzett korpuszban itt jelenik meg először a külhonban is az anyaföldet védő értelmezés. A magyar emigráció tevékenysége mint a „nemzet lelkiismerete" megvédi a közösség becsületét:

> „Láncra vert, elárult népünk ügyét védték az ország határain túl és az ő harcaiknak, önfeláldozásuknak köszönhetjük, hogy a magyar nép nem vált gyűlöltté és megvetetté idegen, szabad nemzetek fiai előtt."
>
> (Szabad Nép 1945: 6)

Ugyanezekről az eseményekről számol be a szociáldemokrata érdekeltségű Kossuth Népe hasábjain Matolcsy Károly nem sokkal a háború május 8-i európai befejezése után. A cikk azzal indít, hogy a magyarok keveset hallottak a nyugati emigráció katonai tetteiről, szemben a földrajzilag közelebb eső jugoszláv zászlók alatt küzdő Petőfi-brigadistákról. Így a később, a tisztogatások során halálra ítélt „spanyolos" és franciaországi harcokban résztvevő Marschall Lászlótól kérnek ezirányú tájékoztatást (Györkei 1977):

> „Most fölkerestük a honvédelmi minisztérium katonapolitikai osztályán Marschall László századost, aki a közelmúltban érkezett haza Franciaországból."
>
> (Matolcsy 1945: 2)

A nyugati emigráció harcai így Marschall élettörténetének releváns epizódjaiba ágyazva jelennek meg:

> „A fiatal, akkor alig 20 éves magyar újságíró: Marschall László 1936-ban ment ki Spanyolországba, ahol önként jelentkezett a köztársasági hadseregbe. A magyar önkéntesek Rákosi-zászlóaljának lett a katonája […] Franciaországban

> ezalatt (amíg Marschall francia, majd német internáló táborokban raboskodott és Franciaországot elfoglalták a németek – a szerző megj.) már megalakult a Magyar Függetlenségi Mozgalom. A kényszermunka alól tömegesen megszökött értelmiségiek és munkások szorosan együttműködve a francia partizánalakulatokkal, részt vettek különböző szabotázs-akciókban, robbantásokban, németek agyonlövésében. a mozgalom Szabad Szó néven hetenként egyszer magyar és francia nyelven újságot adott ki már ezekben az időkben."
>
> (Matolcsy 1945: 2)

A részlet hangsúlyozza, hogy a magyar emigránsok politikai-szervezeti szinten, valamint kulturálisan is megszervezték magukat, és részvételükkel beíródtak a francia ellenállás történetébe. A magyar veszteségek pedig hitelesítik a szerepvállalást, ami az Ivry-ben lemészárolt magyar ellenállók a francia nemzeti pantheonban való újratemetésében kulminál:

> „A szabadság vértanúi sorában hét magyar is szerepelt, akiket az ivry-i temetőben ástak el a nácik. A felszabadulás után a hősöket exhumálták és ma a francia állam díszsírhelyén alusszák örök álmukat."
>
> (Matolcsy 1945: 2)

Párizs felszabadításával pedig a magyar külhoni ellenállás szintén Marschall élettörténetének prizmáján keresztül jelenik meg:

> „Páris felszabadításában derekasan kivették részüket és Marschall László a diáknegyednek, a Quartier Latinnak parancsnokaként működve, honfitársaival ismét kivívta a F. F. I. (Forces Française Intérieur) legfőbb parancsnokságának elismerését. […] A bevonuló angolszászok mellé a francia kormány, mintegy szimbólumként, egy külön francia századot adott, amelyben a legjobban kitüntetett magyar harcosok is részt vehettek, köztük elsősorban az a hat magyar partizán, akik már a párisi harcok első óráiban elfoglalták a fasiszta magyar házat és a Magyar Függetlenségi Mozgalom számára átvették a palotát, ahol nemrégen még a hazaáruló fasiszták fejtették ki nemzetellenes tevékenységük."
>
> (Matolcsy 1945: 2)

A féltucat magyar ellenálló szerepeltetése a jelképes francia században Matolcsy cikkében így némileg győztessé avatta a magyarokat is, míg Párizs felszabadításának „magyar céljává" a magyar ház elfoglalása válik, hogy ezzel neutralizálják az általuk hazaárulónak tekintett és a nemzetet tévesen reprezentáló nyilasok uralta intézményt. A petőfisták francia lojalitásán túl fontos hangsúlyozni az alakulat nemzeti jellegét is:

> „Elérkezettnek látták a mozgalom vezetői az időt arra, hogy megszervezzék a független magyar fegyveres alakulatot, a Petőfi-századot. Eddig a magyarok francia alakulatokban küzdöttek és 1944 szeptemberétől kezdve szerepeltek önálló egységként. […] Érdemei elismeréséül a francia egyenruhán piros-fehér-zöld jelzéses Petőfi- felírást viselhetett (a század – a szerző megj.)."
>
> (Matolcsy 1945: 2)

Matolcsy egy közvélemény befolyásolására irányuló funkciót is társít a századhoz:

> „A Petőfi-század olyan nevet szerzett magának, hogy mikor a francia lapok azt írták: a csatlós Magyarországnak ott kell bűnhődnie Németország mellett és a század küldöttsége a mártírok névsorával felment a szerkesztőségekbe, egyszeriben megváltozott a hangulat Magyarország irányába. Sőt a külügyminiszter is fogadta a küldöttséget és a rádió hetenként kétszer rendelkezésükre állt. A filmhíradó külön bemutatta a századot és az egyetemen előadássorozatot tartottak Magyarországról. […] [M]a már minden francia tudja, hogy a náci-nyilas vezetők garázdálkodása csak egy elenyésző kisebbség rémuralma volt, amely sohasem képviselte a demokratikusan érző magyar néptömegek álláspontját."
>
> (Matolcsy 1945: 2)

Így a Petőfi-század története is beágyazódik egy, a koron átívelő értelmezésbe, ami a kollektív felelősséget egy külső ideológiailag kódolt agresszorban (a fasiszták), valamint a saját politikai közösség egy kisebbségében lokalizálja, azt egy „kisebbség rémuralmaként" keretezve. A petőfisták története legitimitást is kölcsönöz, mind a nagyhatalmak, mind az ekkor már Budapesten tevékenykedő, de Debrecenben alapított Ideiglenes Nemzeti Kormány számára az anyaországban:

> „A franciaországi Magyar Függetlenségi Mozgalom, Bölöni György vezetése alatt mindvégig szoros kapcsolatot tartott fenn a környező államok hasonló mozgalmaival és az első volt, amely elismerte a debreceni magyar kormányt."
>
> (Matolcsy, 1945:2)

A cikk célja itt is a nemzeti identitás destigmatizálása, kiszabadítása az „utolsó csatlós" ideológiai karanténjából, ami lehetővé teszi a nemzet-kép újrafogalmazását az ifjú köztársaság előszobájában, megszabadítva azt az ancien régime terhétől, kirajzolva egy új emlékezeti kánon kontúrjait és létrehozva egy új emlékezeti konszenzust. Az emigrációra és a diaszpóra kitüntetett helyzetére a spanyolországi harcokban a koalíciós korszak kései éveiben is hivatkoztak:

> „Megalakul a polgárháborúban sokszorosan kitüntetett »Rákosi zászlóalj«, de találunk magyarokat csehszlovák, román és spanyol egységekben is. A magyar önkéntesek legutóbb Franciaországból jöttek, szép számmal voltak azonban közülük Amerikából, Kanadából, Belgiumból érkezett magyar emigránsok, sőt a horthy-fasizmus minden akadályával dacolva, még az anyaországból is számosan jöttek."
>
> (Felkai 1947: 16)

A román és csehszlovák egységekben szolgáló magyar önkéntesek vélhetően határon túli magyar közösségekből verbuválódtak, ahogyan a Komintern aktuális főtitkáráról elnevezett Dimitrov-brigádban létezett egy Petőfi-szakasz is, ami csehszlovákiai magyarokat tömörített (Bartók 2022).

A magyar antifasiszta örökség felmutatása azért is volt fontos, mert a kisgazda Gyöngyösi vezette Külügyminisztérium és a magyar állam reménykedett abban, hogy az 1947-es párizsi béketárgyalásokon egyes határ menti magyar többségű területeket megtarthat (Gyarmati 2011). Így a magyar külügy többek között törekedett az emigráns és diaszpóra közösségek antifasiszta tevékenységének hangsúlyozására a szövetségesek szimpátiájának elnyerése érdekében és a kollektív bűnösség stigmájának elhárítására a szomszédos államok magyar kisebbségei esetén. Az új Magyarországnak elsősorban a csehszlovákokkal és a szintén vesztes oldalon harcoló, de sikeresen kiugró Romániával szemben voltak követelései (Romsics 2006). A „spanyolos" örökség ugyan nem vált mérvadóvá a béketárgyaláson, az antifasiszta retorika és a „spanyolos" múlt változó alakban, de része maradt a rendszer emlékezetpolitikai repertoárjának a rendszerváltásig

5 Konklúzió

Mint arra a fenti 1945 és 1947 közötti három forrást felölelő kvalitatív sajtóelemzés is rámutatott, a koalíciós korszak korai éveiben a „spanyolosok" emlékezetének és annak (aktuál)politikai felhasználásának egy fontos aspektusa volt az ország vesztes világháborús szerepének kompenzálása a diaszpóra és emigráns közösségek antifasiszta részvételével. Így a koalíciós elit, leginkább a baloldali pártok, igyekeztek a nemzet „igazi" arcaként, annak lelkiismereteként felmutatni a „spanyolosok" küzdelmét. Ez volt az ún. „másik Magyarország" eszméje, amely sok párhuzamot mutat a német emigráció humanista „másik Németország" fogalmával. A „spanyolos" emlékezet egy tágabb antifasiszta keretbe ágyazódott és összekapcsolódott az 1945-től kibomló, erőszaktól sem mentes átalakulással, beágyazódva a háború utáni Stone-féle antifasiszta

konszenzusba, ahol a későbbi vasfüggöny mindkét oldalán az antifasiszta retorika lett az új közvetítő nyelv. A „spanyolosok" emlékezete mind a nemzetközi, mind a hazai közönség számára részét képezte a stigmatizálódott nemzeti identitás újrafogalmazására tett kísérletnek. Emellett az új politikai elit törekedett a „spanyolosok" tevékenységét a hazai fegyveres ellenállással együtt úgy felmutatni, hogy azzal a határon túli magyarok helyzetét javítsa (határon túli „spanyolosok") és elősegítse egyes határ menti területek megtartását. A határok revíziójának sikertelensége ellenére a „spanyolos" emlékezet és az antifasiszta retorika része maradt az államszocialista Magyarország emlékezeti kánonjának 1989-ig. Mindez tetten érhető a szoborállítási gesztusokban, a neves kiadóknál publikált memoárokban vagy a kiterjedt tudományos kutatásban.

6 Irodalom

6.1 Források

Felkai Dénes (1947). Megemlékezés a spanyol polgárháborúról. *Honvéd.* 2 (8). 15–17.

Matolcsy Károly (1945). A legendáshírű Petőfi-század hősi harcai Franciaországban és a nyugati fronton. *Kossuth Népe.* 1 (85). 2.

Szabad Nép (1945). „Mindhalálig a szabadságért. Magyarok a külföldi ellenállási mozgalomban." *Szabad Nép.* 1945 (18). 6.

6.2 Szekunder irodalom

Agocs, Andreas (2017). *Antifascist Humanism and the Politics of Cultural Renewal in Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.

Apor Balázs (2022). *Láthatatlan tündöklés. Rákosi Mátyás kultusza a sztálinista Magyarországon (1945-1956).* Budapest: Jaffa.

Bartha Ákos (2021). *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest: Jaffa.

Bartók Béla (2022). Madrid határán. Az egri Láng Sándor útja a spanyol polgárháborúban. In: Ambrus László, Rakita Eszter (*szerk.*): *Magyar katonák a világ tájain. „Idegen hadakban"*. Eger: EKKE Líceum. 159–177.

Bene Krisztián (2021). A Nemzetközi Brigádoktól a francia hadseregig. Magyar önkéntesek harca a fasizmus ellen. *Aetas*. 36 (2), 41–54.

Besenyő János (2019). Magyarok a spanyol idegenlégióban. *Századok*. 153 (4), 803–827.

Bódy Zsombor (2018). 1945 jelentése a magyar társadalom történetében. In Feitl István; Ignácz Károly (*szerk.*): *Régi és új világ határán. 1945 történetei. Tanulmányok*. Budapest: Napvilág. 24–45.

Bourdieu, Pierre (2000). A mezők logikája. In Felkai Gábor, Némedi Dénes, Somlai Péter (*szerk.*): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II*. Budapest: Új Mandátum. 418–430.

Bull, Anna; Hansen, Hans (2016). On agonistic memory. *Memory Studies.* 9 (4), 390–404.

Gyarmati György (2011). *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* Budapest: ÁBTL–Rubicon.

Györkei Jenő (1977). *Magyar önkéntesek a spanyol polgárháborúban.* Budapest: Zrínyi.

Jászi Oszkár (1983). *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Budapest: Gondolat.

Kékesi Zoltán; Zombory Máté (2021). Antifasiszta emlékezet újragondolva. Magyar történeti kiállítások Oświęcimben és Párizsban 1965-ben. *Korall*, 22 (85), 138–168.

Koch, Anna (2020). Exile Dreams: Antifascist Jews, Antisemitism and the „Other Germany". *Fascism*, 9 (1–2). 221–243.

Potó János (2003). *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest: Osiris.

ROMSICS Ignác (2006). *Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Budapest: Osiris.

Seidman, Michael (2018). *Transatlantic Antifascisms. From the Spanish Civil War to the End of World War II*. Cambridge: Cambridge University Press.

Stone, Dan (2014). *Goodbye to All That? A History of Europe Since 1945*. Oxford: Oxford University Press.

Subotić, Jelena (2019). *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism*. Ithaca: Cornell University Press.

Sz. Nagy Gábor (2017). A koalíciós korszak sajtójogi szabályozása 1945–1949 között. *Múltunk*, 62 (4), 190–213.

Zombory Máté (2015). Demokráciavita a katasztrófa után. 1945–47. *Replika*, 95 (6). 31–58.

Zombory Máté (2019). *Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája.* Budapest: Kijárat.

Zombory Máté (2020). Az emlékezet, a politika, a kritikus. *Socio.hu. Társadalomtudományi Szemle*, 10 (3). 123–129.

Egy velencei naplóíró portréja, avagy Girolamo Priuli naplójának jelentősége a történettudomány számára

Tímár Csenge[1]

1 Bevezetés

Tanulmányomban a 15–16. század fordulóján virágkorát élő velencei naplóirodalommal, azon belül is Girolamo Priuli naplójával foglalkozom. A középkor ezen késői szakaszában számos *diario* és *annali* látott napvilágot Szent Márk városában, amelynek oka az itáliai egyensúly felbomlásában keresendő. Ez az időszak egyfajta korszakváltást jelentett a kortársak számára: a humanizmus elterjedése, az itáliai háborúk, a kereskedelem megváltozása mind befolyással volt a velencei lakosok életére. Mindezen események hatására ragadtak tollat a velencei nemességhez tartozó férfiak, hogy naplóikban megörökítsék és értelmezzék a változásokat. A korszak eseményeiből adódóan ezek a *diario*k történetírói céllal születtek, így stílusuk eltér a manapság naplóirodalom műfaján belül értelmezett autográf művektől (Neerfeld 2001: 5). A szövegek, mindezeknek köszönhetően, rendkívül értékes forrásokat tartalmaznak a Velencei köztársaság, a *Serenissima* működésére, illetve diplomáciai kapcsolataira vonatkozóan.

A magyar történettudomány ez idáig kevés figyelmet szentelt Girolamo Priulinak (1475–1547) és az ő nyolckötetes *diario*jának. Ennek okát abban vélem felfedezni, hogy nem készült el a teljes szövegkiadása, így a hozzáférés nehézsége miatt nem is vált nagyon ismertté a szöveg, nem csak a hazai, hanem a nemzetközi irodalomban sem. Roberto Cessi és Arturo Segre szerkesztésében a *Rerum Italicarum Scriptores* sorozatban 1912 és 1941 között jelent meg az 1., a 2., és a 4. naplókötet szövegkiadása. A 3. kötet az idők során elveszett, az

[1] Témavezetõ: Dr. habil. Györkös Attila
Egyetem: Debreceni Egyetem
Pályázatok: a Kulturális és Innovációs Minisztérium Únkp-23-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

utolsó négy kötet (körülbelül 1700 fólió) a velencei Museo Correr kézirattárában (Cod. P. D. 252-c) található (Neerfeld 2001: 50). Más, már korábban megjelent tanulmányomban összegyűjtöttem a szövegkiadásban is megjelent első kötet magyar vonatkozású forrásait, amelyeket lefordítottam olasz nyelvről magyarra. Ezen oknál fogva jelenlegi tanulmányomban a szerző életrajzát kísérlem meg bemutatni, ami mellett a naplóirodalom és Priuli kéziratának jellegzetességeit is kifejtem.

2 Cronaca vagy diario? *A velencei naplóirodalom kialakulásának néhány mozzanata*

Szent Márk Köztársaságának kiemelkedően fontos volt az önreprezentálás, hogy ezzel is biztosítsa a Mediterráneumban betöltött vezető szerepét, és megerősítse a belső stabilitását. Ennek eredményeként a korszak kutatói ezer és kétezer közé teszi a köztársaság renoméját és független keresztény állam (Neerfeld 2001: 18) ideálját emelendő krónikák számát (Marin 2020: 150), azonban hangsúlyoznunk kell azt a tényt, hogy ebben a számban nincsenek benne azok a művek, amelyek az évszázadok során eltűntek. A velencei *cronacá*k azonban aktualitásukat vesztették a 15. század közepére, hiszen a korszakot alakító nagy eseményekre; Konstantinápoly elestére (1453), az itáliai háborúk kirobbanására (1494) és az agnadellói csatára (1509) nem reflektáltak. Ezek az új problémák megváltoztatták a városállam addigi virágzó és többé-kevésbé nyugalmas életét. Ezért a krónikások is szintén lejegyezték ezeket az új eseményeket, de nem kezdték el felfedezni azoknak a múltban leledző forrásait, így az eseményeket csak követték, nem pedig értelmezték, mint ahogyan azt a kor változó szelleme megkövetelte volna (Marin 2018: 58–59). Ennek köszönhetően alakult ki fokozatosan a *diario* műfaja, amelyre ekkor még inkább a humanista történetírás gyakorolt hatást. A naplók szerzői mind arra vállalkoztak, hogy a saját perspektívájukból beszéljék el a korukat alakító eseményeket, így csak elvétve tartalmaznak önmagukra vonatkozó feljegyzéseket (Szovák 2022: 75).

A velencei naplóirodalom a 15. század közepétől egészen a 16. század közepéig élte virágkorát, amely rendkívül aktív időszaka volt a városállamnak mind politikai, mind katonai és mind diplomáciai tekintetben. Ekkor történtek meg a nagy földrajzi felfedezések, amelyek a velencei kereskedelemre nézve végzetesen hatottak. A kereskedelem megváltozásáról szóló bejegyzés lett Priuli naplójának egyetlen olyan részlete, amely olyannyira ismertté vált, hogy még a magyar közoktatás is beemelte a tananyagába ([Szárax 2021: 10],

az eredetit ld. [Priuli II. 1933–1937: 423]). Emellett a félsziget életét felbolygató itáliai háborúk, illetve az Oszmán Birodalom európai térhódítása, amely rengeteg konfliktust okozott a *Serenissima* lakói számára. Ezt a korszakot öleli fel Domenico Malipiero naplója, amely 1457-től 1500-ig beszéli el az eseményeket, majd ezt folytatja Girolamo Priuli (1494–1512), Pietro Dolfin (1500–1505) és Marcantonio Michiel (1512–1521), míg Marino Sanudo zárja a sort az 1494/1496-ban kezdődő és 1533-ban véget érő *diarii*jával (Neerfeld 2001: 6). A *diarió*k immár népnyelven íródtak. Már a 14. századtól kezdve ismerünk olyan krónikákat, amelyek szintén itáliai népnyelven íródtak (Neerfeld 2001: 23–24), de nem ugyanúgy keletkeztek, mint a mai egodokumentumokként kezelt naplók, ugyanis, mint ahogyan arra Szovák Márton is rámutatott, Sanudo naplóját ismerték a kortársak. Még ha nem is olvashatták a szövegeit, de tudták jól, hogy feljegyzéseket készít, amely tevékenység számára történetírói feladatnak felelt meg (Szovák 2022: 73). Az általam vizsgált napló, amelyet Girolamo Priuli írt, szintén publikációra volt szánva. Ezért több alkalommal is ígéretet tett arra, hogy szövegét átdolgozza, hogy kiadásra méltó legyen és az esetleges tévedéseket korrigálja. Emellett pedig meghagyta örököseinek, hogy művét sokszorosítsák és őrizzék meg az utókor számára, bár végül ez nem történt meg (Neerfeld 2001: 56–57). Priuli végül meggondolta magát, ahogy fogalmazott: „Én nem akarom, hogy ezek a könyveim bármilyen oknál fogva is megjelenjenek, nem bocsátom őket nyomtatásra, mert nem szántam rá annyi munkát" (BMC, Cod. P. D. 252-c. Priuli VI. 211r).

A naplóirodalom fellendülése párhuzamba állítható a humanizmus térhódításával és az individuum középpontba kerülésével. A *diarii*ban fokozatosan egyre nagyobb teret kapott az önálló véleményalkotás, annak ellenére, hogy a szerzők a *Serenissima* politikájára és a félsziget életét befolyásoló eseményekre próbáltak összpontosítani, aminek kapcsán igyekeztek megtartani objektív szemléletüket (Neerfeld 2001: 6). Mindezek ellenére már maga a tény, hogy saját napló vezetésébe kezdtek, arról árulkodik, hogy egyre inkább fontosnak tartották a saját észrevételeiket és véleményüket megfogalmazni (Szovák 2022: 74–75). Ezt láthatjuk Priulinál is, aki bankárként rendszeresen reflektált a Velencei Köztársaság pénzügyeire és ennek kapcsán arra, hogy a Magyar Királyságnak pénzsegélyt küldenek. „[1499. október 5.] A velencei városatyák elhatározták, hogy az összes keresztény úr segítségét kérik a hit eme ellenségének [a török] haragja ellen, mivel tudták, hogy erejük nem elegendő, hogy szembeszálljanak velük. Ezért elrendelték, hogy egy titkárt küldenek a magyar királyhoz, aki meg akarja szakítani a török elleni háborút, éspedig azért, hogy

lássák, hogyan cselekszik [a magyar király], és hátha sikerül valamilyen megállapodásra vagy paktumra jutnia az említett királlyal. A pápa pedig, szintén a velenceiek követelésére és a hit védelmére, legátust küldött hozzá, hogy buzdítsa őt erre a szent hadjáratra. A magyar király azonban pénzt követelt" (BMN Cod. It. VII. 130. fol. 278v–278r); „[1500. április 4.] Aztán szükséges volt harmincezer dukátot küldeni a [magyar] a királynak, avégből, hogy meg [ne] szüntesse a törökökkel való háborút, amit pénz nélkül nem lehetett megtenni" (BMN Cod. It. VII. 130. fol. 391r).

A 15-16. század fordulóján keletkezett naplók közös jellemzője nemcsak abban rejlik, hogy a velencei nemesség tagjai írták őket, hanem abban is, hogy a városállam aktuális politikai és gazdasági eseményeire összpontosítanak. Ezért mindegyik feljegyzés egy-egy napnak a korabeli pillanatképét örökíti meg, amelyek összességében nézve mozaikként tárják elénk a folyamatok képét (Neerfeld 2001: 5). Ezek alapján megfigyelhetőek a szerzőknek az egyéni érdeklődési körei is, mint ahogyan már említettem, Priulinál az a tény, miszerint folyamatosan reflektál a városállam gazdaságban betöltött szerepére. Girolamo Priuli naplóját főként gazdaságtörténeti szempontból vizsgálták eddig, Rindaldo Fulin a *Diarii e diaristi veneziani* c. monográfiájában, az *I portoghesi nell'India e i vineziani in Egitto* című fejezetében a naplósorozat összes távolsági kereskedelemmel foglalkozó bejegyzését kigyűjtötte és kiadta (Fulin 1881: 155–248). Mindebből kifolyólag rendkívül fontos történetírói tevékenységnek számított a naplóírás (Neerfeld 2001: 96–97), ami inkább jelentett egyfajta gyűjtőmunkát, amelyben megörökítették azokat az eseményeket, amelyekről úgy vélték, hogy a későbbiekben nagy befolyással bírhatnak (Szovák 2022: 76).

3 A Priuli család és Girolamo Priuli

A szakirodalom alapján a Priuli család Torcello szigetéről származott és kereskedelem révén gazdagodott meg, aminek köszönhetően nemesi címre tett szert (Temple-Leader 1866: 71). A család a velencei *nobilitas* három osztályából a másodikba tartozott, ami azt jelentette, hogy már 1298 előtt a *Maggior Consiglio* (Nagytanács) tagjai közé választották őket, így bekerültek a városállam vezetői közé és a Nagytanács tagjait jegyző Aranykönyvbe is felírták a nevüket (Bárándy 1999: 141–143). Ezt követően a család tagjai közül rendszeresen kerültek ki a *Serenissima* életét aktívan befolyásoló magas tisztségű államférfiak; a családból több dózse is kikerült (Temple-Leader 1866: 71).

Ezzel szemben a család 1616-ban készített genealógiája, amit az azonosnevű Girolamo Priuli kérésére készült, három sokkal érdekesebb eredettörténettel

magyarázza a család származását. A mű jelenleg a Museo Correr kéziratárában tekinthető meg. Ebben már utalnak arra, hogy nem egyeznek meg a család származásával kapcsolatban a vélemények: „A család eredetéről nincs egybehangzó vélemény" (BMC, Cod. Cic. 3784. 6). Az első szerint a Caliprini családtól származnak, így már a 9–10. században is a legfőbb velencei nemesi családok közé tartoztak. A család ősatyjának tekintett Stefano Caloprino 920-ban Rudolf császár követe volt, bár ekkor nem volt betöltve a császári cím, ráadásul Rudolf nem ült a német trónon, így az ő valódi kiléte ismeretlen számunkra (Klaniczay 2004: 166–167). Később, a forrás szerint, ugyanez a Stefano Caloprino Veronába utazott II. Ottó (961/967–983) császárhoz és ettől kezdve a császári udvart szolgálta leszármazottjaival egyetemben. Ahogy a szövegből is kitűnik, ez a családi eredettörténet több olyan kétes elemet tartalmaz, ami miatt hitelessége kétségbe vonható. A második történet arról tanúskodik, hogy Silvestro Priuli 1098-ban nyerte el a nemesi címet, miután a család több tagja is részt vett a Szentföld visszaszerzésére irányuló keresztes háborúkban. Természetesen ezektől az ősöktől származik minden lovagi erény és jeles tulajdonság, ami a családban generációk óta öröklődik (BMC, Cod. Cic. 3784. fol. 6–7).

Számunkra a család harmadik eredetmondája a legérdekesebb, ugyanis ezt a velencei nemességgel foglalkozó korai munkák (Bettinelli és Schröeder) is átvették és tényként kezelték, bár semmi sem támasztja alá. Egy „magyar alakú és súlyú" érme alapján (1. ábra), amelynek egyik oldalán Luigi Priuli portréját, míg a másikon a család címerét láthatjuk, azt állítják, hogy a magyar királyi családdal állnak rokonságban. Az aranydukátról, legjobb tudomásom szerint, csak a genealógiában szereplő rajz maradt fenn, amelyen az alábbi szöveg olvasható: LAUS TIBI REX ETER[N]E GLO[RI]E (BMC Cod. Cic. 3784. fol. 6v). A család magyar származását semmi sem igazolja, viszont a velencei nemesi családokat összegyűjtő munkák mind átvették, miszerint: „Vennero d'Ungharria" (Bettinelli 1780: 128); „Priuli sono originarj nobili dell'Ungheria" (Schröeder 1830: 174).

1. ábra: A *„magyar alakú és súlyú”* érme másolata, amely a család magyarországi eredetét volt hivatott igazolni. BMC Cod. Cic. 3784. fol. 7. Saját kép.

Girolamo Priuli 1476. január 26-án született Velencében (Priuli II. 1933–1937: 193, 269), Lorenzo Priuli és Paula Barbarigo gyermekeként (BMC Cod. Cic. 3784. fol. 305v), nevét pedig az anyai nagyapja, Girolamo Barbarigo után kapta (BMC Cod. Cic. 3784. fol. 164v). Magánéletével keveset foglalkozott naplóiban, azonban, ahogyan arra a napló első komolyabb kutatója is rámutatott, az apjáról készült néhány feljegyzése tiszteletről és megbecsülésről tesz tanúbizonyságot. Priuli 1493 és 1498 között Londonban tartózkodott, ahol kereskedőnek tanult. A kint töltött öt év során elsajátította az angol nyelvet, szokásokat és ismeretségeket kötött, többek között többször is találkozott VII. Henrik angol királlyal (1485–1509) (Fulin 1881: 137–139). Mindezen tulajdonságok mellett a családi genealógia szerint nagyon gazdag, ájtatos és rátermett férfi volt: „Nagyon gazdag és nagyon jámbor volt, és nagyra becsülték az eszéért”)BMC Cod. Cic. 3784. fol. 165r).

Közel huszonöt éves volt, amikor visszatért Velencébe és szinte egyből megválasztották a *Curia di Petizione avvocatore*jának (jogászának, BMC Cod. Cic. 3784. fol. 164v). A rá váró ígéretes politikai karrier helyett inkább két fivérével, Francescoval és Vicenzoval együtt gyapjúszövetekkel, ónnal, ólommal, valamint Velencébe importált fűszerekkel kereskedtek (Neerfeld 2001: 45), aminek eredményeként akkora vagyonra sikerült szert tennie, hogy 1507. január 20-án függetlenedni tudott apjától és a Rialtón megnyitotta bankját *dal Banco* néven (BMC Cod. Cic. 3784. fol. 164v). Vállalkozása hiába indult kedvezően, a *Serenissima* állandó háborúskodása miatt állandóan anyagi gondokkal küzdött. 1508. december 10-én alakult meg a Velence-ellenes cambrai-i liga, amelyben a Francia Királyság, a Német-római Birodalom, a Pápai Állam, valamint kisebb itáliai államok vettek részt. Az általuk indított háborúban

Agnadellónál ugyan megverték a Signoria seregeit, de ennél többet már nem értek el. Ráadásul 1511-ben II. Gyula pápa (1503–1513) már Velencével közösen hozta létre a franciaellenes Szent Ligát, amely újabb háborúkat eredményezett (Györkös 2021: 521–522). A folyamatos háborúzás miatt a városállamnak kölcsönöket kellett felvennie bankjaitól, amelyeket nem tudott visszafizetni, ráadásul a katonai konfliktusok akadályozták a kereskedelmet is, amely a legnagyobb bevételt jelentette a város lakóinak. Mindezek hatására 1513-ra bankválság alakult ki, aminek következtében rengetegen, közöttük Priuli is csődbe ment (Jászay 1990: 194–196). Az anyagi gondok okozta nehézségek eredményeként 1517-ben három hónapon keresztül adósikkasztás miatt börtönbe került, illetve 1519-ben egy ízben a *Collegio dei Savi*ból (Bölcsek Tanácsából) is „kidobatta" a dózse, miután illetlenül viselkedett (Neerfeld 2001: 48) Ezt követően életéről már csak kevés információról rendelkezünk; hogy tovább építse családja és természetesen a saját tekintélyét, a családi genealógiája szerint több templom számára is adományozott (BMC Cod. Cic. 3784. fol. 165r). Donátorként a legjelentősebb – mindmáig megtekinthető – munkája a Rialtótól nem messze, a *Chiesa del Santissimo Salvatoreban* tekinthető meg, ugyanott, ahol a sírja is található, az alábbi felirattal: „a közeli San Salvatore templomban [van] L[orenzo]. Girolamo oltára, amelynek lábánál fekszik a sírja, melynek fedelén a következő szavak olvashatók: Hieronymo de Priolis Laur. I. Iunocitori. Ob. MDXXXXVII Die 7 Julii" (BMC Cod. Cic. 3784. fol. 165r). A templom számára adományozott *La Cena di Emmaus* (Emmauszi vacsora) freskón az ő alakja is feltűnik (2. ábra); a korabeli velencei nemességre jellemző fekete ruhában ő maga látható, ahogyan Krisztus balján ül (Engel 2003: 419). A lábánál, továbbá, feltűnik nevének latinosított rövidítése is az életkorával egyetemben: Hier. Priol. ANN XXXVIII. Érdekesség, hogy ugyanebben a templomban élt szerzetesként a törvénytelen fia (Neerfeld 2001: 48), akit szintén Girolamonak neveztek (BMC Cod. Cic. 3784. fol. 305v).

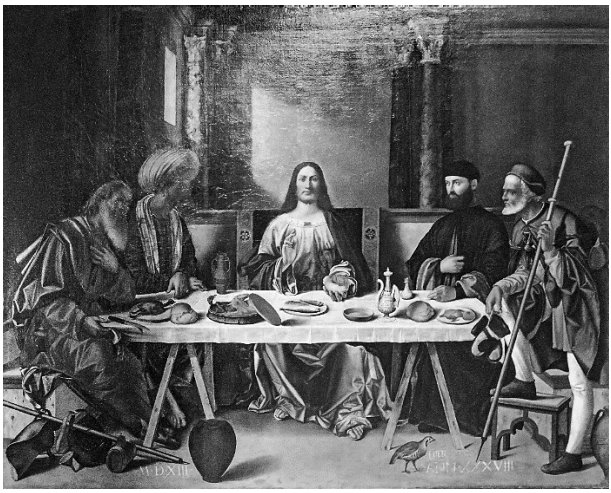

2. ábra: *La Cena d'Emmaus* freskója a Chiesa del Santissimo Salvatore-ban.
Kép forrása: https://www.savevenice.org/project/vittore-carpaccio-supper-at-emmaus, letöltés: 2023. 10. 15.

4 Kézirat jellegzetességei

Az első kódexkötet kapcsán kezdetben komoly félreértelmezés alakult a *diarii* itáliai kutatói közt, mivelhogy Ludovico Muratori a 18. század első felében Sanudonak tulajdonította a kéziratot, ezért sokáig mint Sanudo addig elkeveredett krónikájaként értelmezték. Csak a 19. század utolsó harmadában, Rinaldo Fulinnak köszönhetően fedezték fel, hogy a kézirat Girolamo Priuli naplóinak első kötete (Priuli I. 1912–1921: X–XII).

Arra a kérdésre, hogy miért fejezte be naplóját Girolamo Priuli, csak találgatások vannak. Neerfeld véleménye szerint belefáradt a naplóírásba, ami nem tartozott fő elfoglaltságai közé, bár többször is tett arra említést, hogy a szöveget meg kell őrizni és másolatokat kell róla készíteni az utókor számára. Ráadásul Priuli többször is említi a naplójában, hogy ismer olyan naplóírókat, akiknek feljegyzései jobbak és részletesebbek az övéinél (Neerfeld 2001: 98). Bizonyos szinten egyetértek Neerfeld állításával, ugyanis az utolsó kódexkötetben egyre több lap maradt üresen, valamint az írásképe is egyre hanyagabbá vált. Mindezeket kiegészítve megerősíteni szándékozom azt a véleményt, miszerint az 1512-es bankválságot követően egyszerűen nem tudta tovább finanszírozni kedvtelését, tekintve a papír korabeli értékét. A 15–16. század fordulóján

a papír olyan drága lett a kezdeti könyvnyomtatásnak következtében, hogy a nyomdáknak kölcsönt kellett felvenniük a papír kifizetésére, így a papírkészítő céhekben sok esetben hitelezéssel is foglalkoztak (Marzo Magno 2013: 15).

A forráskiadást készítő Arturo Segre szerint nem lehet bizonyosan állítani, hogy valóban Priuli kéziratról lenne szó. A kérdés kapcsán komoly vita alakult ki a napló olasz kutatói között (Priuli I. 1912–1921: VIII), azonban én ezt a problémát elhanyagolhatónak tartom. Elképzelhetőnek tartom, hogy bankárként írnokot tartott, aki helyette jegyezte le gondolatait, amit az írásképek változatossága is bizonyít. Szerintem a valódi kérdés nem az, hogy Priuli készítette személyesen a feljegyzéseket, hanem az, hogy az ő gondolatait, észrevételeit, megállapításait tartalmazzák-e. A kérdésre pedig minden bizonnyal igen a válasz, ugyanis bizonyíthatóan Priuli a szöveg szerzője, mégha nem is ő jegyezte le azokat.

Christiane Neerfeld szerint a naplófeljegyzések eleinte nem egyidejűleg keletkeztek az eseményekkel, amelyeket elbeszélnek. Meglátása szerint Priuli egyidejű narrációja a negyedik kötet idejére, vagyis 1509 júniusára válik biztossá (Neerfeld 2001: 55). Ennek a problémának a megoldására minden bizonnyal a harmadik kötet adna választ, aminek hiányában képtelenség átvágni ezt a gordiuszi csomót.

5 Milyen forrásokból dolgoztak a naplóírók?

A rengeteg és végtelenül terjedelmes *diaró*kat tekintve jogosan merül fel a kérdés, hogy vajon milyen forrásból értesültek a szerzők a városállam ügyeiről? Ezen művek szerzői mind nemesek voltak, akiknek nevei szerepeltek az 1314-ben létrehozott és a későbbieknek *Libro d'oro* nevű gyűjteményben. Az Aranykönyvben azon nemesek névsora szerepelt, akiknek joguk volt belépni a *Maggior Consiglio* mindennapos gyűléseire. Vagyis minden 25 év feletti, nemesi származású férfi, aki sikeres jogi szakvizsgát tett az *avvocator*ok előtt, részt vehetett a Nagytanács ülésein (Bárándy 1999: 141). Mindezek értelmében a naplókat, évkönyveket és krónikákat író velencei nemeseknek könnyű dolguk volt, hiszen csupán államférfiúi kötelességüknek kellett eleget tenniük a mindennapos üléseken való részvétellel, hogy a köztársaság életét befolyásoló legfrissebb hírekről értesüljenek.

A velencei diplomácia már a 15. század végére komoly hagyományokkal és szabályokkal rendelkezett. A követeknek általában 2–3 évre szólt a megbízatásuk, mely idő során minden második héten, sürgősebb esetben akár naponta induló lovas hírvivővel kellett megküldeni a titkosírással készített jelentéseiket.

(Balogh 1929: 9–10). Az így beérkezett követi leveleket egy 13. század végén meghozott dózsei hatalomkorlátozást célzó törvény értelmében a Nagytanács előtt kellett felolvasni, majd megvitatni. Ez ugyanígy igaz volt a külföldről érkezett levelekre is, valamint a Velencébe küldött követeket is csak a tanáccsal közösen fogadhatta és hallgathatta meg a köztársaság feje (Bárándy 1999: 131–133). A kiküldetésről hazatérő követeket szintén a *Maggior Consiglio* hallgatta meg, akár több napon keresztül is, amelyet helyben megvitattak és értékeltek, végül pedig az állami okirattárban helyeztek el (Balogh 1929: 10).

6 Összegzés

Konklúzióként elmondható, hogy Girolamo Priuli életpályája és származása ugyanolyan érdekes lehet számunkra, mint a naplója. A nem igazolt, mégis mindenhol feljegyzett magyar nemesi származás úgy gondolom, hogy hatással lehetett arra, hogy rendszeresen készített feljegyzéseket a velencei–magyar ügyekkel kapcsolatban. Sajnálatosnak vélem azonban azt a tényt, hogy végül nem rendezte és szerkesztette át kéziratát ugyanolyan figyelemmel és törődéssel, mint Sanudo. Ennek eredményeként tudok arra a következtetésre jutni, hogy a történettudomány számára évszázadokra a feledés homályába kerültek Priuli *diarii*jai, amelyeknek jelentős része mindmáig ott maradt.

Továbbá kiemelendő, hogy a szakirodalom által eddig ismert 1494 és 1512 közötti velencei-magyar diplomáciai kapcsolatok adatait mind alátámasztja Priuli. A Magyar Királyságra vonatkozó források, amelyek egy átgondoltabb szerkesztés eredményeként jelennek meg a napló szövegében egészen 1499-től kezdve. Bankár lévén nagy figyelemmel kísérte és gondossággal írta le a városállam pénzügyeit, így a szövegből megismerhetjük Szent Márk köztársasága és a Magyar Királyság közötti pénzügyeket. Mindez pedig azt bizonyítja, hogy egy kisebb volumenű, főként gazdasági szempontokat vizsgáló naplóíró is fontosnak tartotta a *Serenissima* Magyar Királysággal folytatott kapcsolatát. Ez hozzájárulhat ahhoz is, hogy még inkább alátámasszuk az elmúlt két évtized Jagelló-kor kutatásának eredményeit, amelyek bizonyítják, hogy az 1490 és 1526 közötti kormányzatot korántsem szabad olyan negatívan értékelni, mint ahogyan azt sokáig tették (Neumann – C. Tóth – Pálosfalvi 2019: 72–73).

7 Irodalom

7.1 Források

7.1.1 Kéziratos források

Biblioteca del Museo Correr, Cod. Cic. 3784.

Biblioteca del Museo Correr, Cod. P. D. 252-c.

Biblioteca Nazionale Marciana, Cod. It. VII. 130.

7.1.2 Kiadott források

Balogh István (1929). *Velenczei diplomaták Magyarországról (1500–1526).* Szeged: Szegedi Uj Nemzedék Lapvállalat Részvénytársaság.

Segre, Arturo (*szerk.*, 1912). *I diarii di Girolamo Priuli. Vol. I. Rerum Italicarum Sriptores.* Città di Castello: Coi tipi della casa editrice S. Lapi.

Cessi, Roberto (*szerk.*, 1933). *I diarii di Girolamo Priuli. Vol. II. Rerum Italicarum Sriptores.* Bologna: Nicola Zanichelli.

Cessi, Roberto (*szerk.*, 1938). *I diarii di Girolamo Priuli. Vol. IV. Rerum Italicarum Sriptores.* Bologna: Nicola Zanichelli.

Száray Miklós (2021). *Történelem tankönyv 10.* Budapest: Oktatási Hivatal.

7.2 Szakirodalom

Bárándy Gergely (1999). *Velence fénykora. A Velencei Köztársaság államberendezkedésének kialakulása és kora.* Budapest: Scolar Kiadó.

Bettinelli, Giuseppe (1780). *Dizionario storico-portatile di tutte le venete patrizie famiglie.* Velence.

Engel, Sabine (2003). Eine Ehebrecherin unter mönchen. Rocco Marconis Adultera (c. 1516) aus dem Kapitelsaal von S. Giorgio Maggiore, Venedig. *Daphnis* (32). 399–433.

Fulin, Rinaldo (1881). *Diarii e diaristi veneziani.* Velence: Tipografia del commercio di Marco Visentini.

Györkös Attila (2021). Francia-magyar diplomáciai kapcsolatok (1499–1529). *Világtörténet* (43). 517–530.

Jászay Magda (1990). *Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Klaniczay Gábor (*szerk.*, 2004). *Európa ezer éve I.* Budapest: Osiris Könyvkiadó.

Marin, Şerban V. (2018). The Venetian Historical Writing and Its Immobilisms. In: Sebastian Kolditz – Markus Koller (*szerk.*.): *The Byzantine-Ottoman Transition*

in Venetian Chronicles. La transizione bizantino- ottomana nelle cronache veneziane. Róma: Viella. 57–107.

Marin, Şerban V. (2020). Between Authorship and Anonymity: The Case of the Venetian Chronicles. *The Medieval Chronicle* (13). 149–181.

Marzo Magno, Alessandro (2013). *Bound in Venice. The Serene Republic and The Dawn of The Book.* New York: Europa Editions.

Neerfeld, Christiane (2001). *„Historia per forma di Diaria". Venezianische Gegenwartschronistik um 1500.* Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn.

Neumann Tibor – C. Tóth Norbert – Pálosfalvi Tamás (2019). Két évszázad a sztereotípiák fogságában. Helyzetkép a Jagelló-kor kutatásáról. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (*szerk.*): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos emlékezetben.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 11–74.

Schröeder, Francesco (1830). *Repertorio genealogico delle famiglie confermate nobili e dei titolati nobili esistenti nelle Provincie Venete. Vol. 2.* Velence: Tipografia di Alvisopoli.

Szovák Márton (2022). *A történetírás határán. Marin Sanudo naplójának forrásai és magyar vonatkozásai.* Budapest. Kézirat.

Temple-Leader, John (1866). *Libro dei nobili veneti ora per la prima volta messo in luce.* Firenze: Tipografia delle Murate.

Az igazságos háború katolikus tanításának 20. századi értelmezése(i)

Vörös Dániel[1]

1 Bevezetés

A háború és béke témája széles körben kutatott kérdés a különböző korokban. Tárgyalásától nem maradt érintetlen a katolikus egyház sem, amely a kérdés kontextuális jellege miatt egyszerre reflektált az egyház által bizonyos módon megértett, követett társadalmi változásokra, miközben igyekezett megfelelni a tanfejlődés belső logikája jelentette követelményeknek is. Jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy a 20–21. században az igazságos háború elméleteinek katolikus interpretációiban tapasztalható-e változás, azonosítható-e egyes hangsúlyok eltolódása, illetve mások háttérbe szorulása.

Ennek érdekében vizsgálat tárgyává teszem mindazokat a pápai és zsinati megnyilatkozásokat, amelyek érdemben érintik a témát, abban az esetben is, ha egy-egy állásfoglalás nem bír definitív erővel. A tanulmánynak nem célja szemügyre venni azokat a megfontolásokat, amelyeket különböző szakteológusok, illetve katolikus aktivisták tettek a kérdésben, annak ellenére sem, hogy azokra néhol röviden utalok.

2 Az Igazságos háború tanainak klasszikus katolikus tanítása

A *iustum bellum* fogalmat elsőként Ágoston (354–430) használta (Swift 1983: 110). A háború igazságos voltának tárgyalása nála egy olyan szélesebb keretben történt, ami egy adott metafizikai, üdvtörténeti alapállás fényében értelmezhető a maga teljességében (Schmal 1994: 12). Emellett Ágoston saját álláspontjának, teológiai meggyőződésének belső, tartalmi-elméleti mozgásait is figyelembe kell venni gondolatiságának vizsgálatakor. Ebből az összetettségből kifolyólag, jelen dolgozat alapvető célkitűzésével összhangban – valamint mert a huszadik századi pápai, illetve zsinati megnyilatkozások is rá hivatkoznak,

[1] Témavezető: Dr. Gájer László
Egyetem: Pázmány Péter Katolikus Egyetem

de legalábbis az ő módszertanát követik elsődlegesen felsorolásaikban (KEK 2309.) – Aquinói Tamás (1225–1274) fogalmi megközelítését tűnik célszerűnek használni.

Tamás leírásában, részben az ágostoni megfontolások külső etikai szabályrendszerré formálásával, olyan alapelvek jelennek meg az igazságos háború vonatkozásában, mint a közhatalom bírása a törvényesség érdekében, a haragnak teret nem adó belső alapállás, valamint bibliai szöveghelyek, úgy, mint a Mt 26,52 és a Lk 3,14 (Schmal 1994: 12); Gájer 2020: 23–24).

Ezeken túl, amint azt Tamás a *Summa Theologia* II-II, 40. *questio*-jának 1-4. artikulusaiban kifejti, az igazságos háború indításához egy olyan szuverén hatalommal bíró személyre (*auctoritas*) van szükség, aki nyíltan háborút (=két szuverén fejedelem közötti teljes kiterjedésű harci cselekmény) hirdet meg egy másik keresztény szuverén ellen. Az igazságos háború megindításához szükségesnek tartotta egy igaz ok (*iusta causa*) meglétét is. Példának okáért egy ellenséges hatalom megszálló tevékenysége szolgálhat elégséges okként. Továbbá a támadó államot helyes szándéknak (*recta intentio*) kell vezetnie műveletei megindításában. Helyes indok előbbi esetben pedig a támadó megfékezése, az arányos elégtételvétel, illetve a határok helyreállítása lehet (Russell 1975: 259–260).

Amellett, hogy a későbbi századokban a tamási megközelítés meghatározóvá vált, fontos megjegyezni, hogy az igazságos háború tana kontextuális meghatározottságú, emiatt folyamatos bővítésen, kiegészítésen esett át a későbbiekben, még akkor is, ha az alapvető szempontok nem változtak döntően. Ilyen kiegészítésre kiváló példát jelent Francisco de Vitoria OP (1483–1546) munkássága, aki elsőként mondta ki nyíltan, hogy hitbéli térítés céljából igazságos háborút indítani nem lehet (Justenhoven 2012: 129–130; Erdő 2017: 274; Reichberg és mtsai. 2006: 295). Ezzel szemben a tamási leírás csupán annyit tartalmazott implicit módon a nem-keresztények vonatkozásában a *Summa Theologia* II-II, q. 66 art. 8-ban, hogy ellenük is lehet igazságtalan háborút vívni (Erdő 2017: 274).

A klasszikus, kereszténységhez köthető igazságos háború-elméletek élesen még nem különítették el egymástól a *ius ad bellum*, *ius in bello* és *ius post bellum* területeit, bár alapelveket megfogalmaztak a saját kontextusukban mindegyik terület vonatkozásában. A Vitoria után következő időszakban az elmélet egyre kevésbé volt a figyelem középpontjában a katolikus gondolkodás számára – hisz a kérdést rendezettnek tekintették – bővítés szempontjából, az inkább az egyháztól független jogrendszerekben nyert további formát. Egyfelől olyan

gondolkodók munkásságában, mint a Hugo Grotius (1583–1645) gondolatiságával fémjelzett irány, melyet Samuel von Pufendorf (1632–1694), Christian von Wolff (1679–1754) és Emer de Vattel (1714–1767) tettek teljessé, ezzel kialakítva a teológiai gondolkodástól elkülönült, pozitivista jogszemléleten alapuló nemzetközi jogot, másfelől pedig ezzel párhuzamosan egy „örök béke" mozgalom is kialakult, melynek Maximilian de Béthuene (1560–1641), Immanuel Kant (1724–1804), valamint Jeremy Bentham (1748–1832) voltak a legismertebb képviselői (Rasmussen és mtsai. 2017: 395–397). Azt, hogy a katolikus gondolat pozíciói mindkét irányzattal kölcsönhatásban álltak, bár maradéktalanul egyiket sem támogatták, jól mutatják olyan teológusok munkái, mint d'Azeglio (1793–1863) és Génicot SJ (1856–1900) (Rasmussen és mtsai. 2017: 406). Az első olyan dokumentált, szisztematikus kezdeményezés, amely elérte a pápaságot (IX. Piusz pápát), az 1870-ben *Postulata* címmel, az I. Vatikáni zsinaton (1869–1870) jelen lévő püspökök egy csoportjának kezdeményezése volt, kiindulva abból a tapasztalatból, hogy a katonai készültség, valamint a háborúk költséges volta és azok pusztító hatása a tradicionális katolikus etikai kritériumrendszerrel nehezen összeegyeztethető (Rasmussen és mtsai. 2017: 407). Ebben a kezdeményezésben a püspökök egy új, törvényerővel bíró pápai (vagy zsinati) állásfoglalást kezdeményeztek, amely azonban ekkor nem történhetett meg, bár maga a kezdeményezés a 20. században kialakuló „modern-háborús pacifizmus" egyik előfutárának tekinthető (Rasmussen és mtsai. 2017: 407).

3 Az igazságos háború tanainak katolikus megközelítései a 20. században

Az alábbiakban azon pápai, illetve zsinati megnyilatkozásokat mutatom be, amelyek valamilyen módon kapcsolatba hozhatóak az igazságos háború tanaival. Hangsúlyosan azokat vizsgálom, amelyek közelebbi betekintést engednek azok evolúciójába. Nem függetlenítem az igazságos háború tanait a társadalmi béke tárgyalásától, azok kölcsönhatásaira is rámutatok és a konvencionális történetmesélés keretei között maradva, igyekszem a diakronikus szempontokra is utalásokat tenni. Bár a dolgozat nem mulaszt el néhol hivatkozni a pápai megnyilatkozások egyes inspirációs forrásaira, jelen tanulmánynak nem a megszólalások intellektuális eredetének feltárása a fő fókusza. Fontos azonban szem előtt tartani, hogy az alább olvasható megállapítások nem egyéniségek légüres térben keletkező gondolatait taglalják, hanem kortárs társadalmi kérdésekre adott, sikeres vagy épp sikertelen reakciók.

3.1 XV. Benedek (1914–1922), a tudatos elkerülés pápája

Pontifikátusa kezdete összefonódott az I. világháború kirobbanásával. 1914 szeptemberében választották meg pápává, súlyos diplomáciai, pénzügyi és spirituális kihívásokat állítva elé egy olyan korban, amikor a teológiát relatíve nagy belső feszültségek jellemezték a használatban lévő hermeneutikai kulcsok vonatkozásában (is) (Pollard 2000: 59–65).

Az igazságos háború felvetésének még a lehetőségét is elutasította a kialakuló konfliktushalmazban, ezáltal nem kevés főpappal összeütközésbe kerülve (pl.: a belgiumi Mercier bíborossal). Azonnali béketárgyalásokra szólított, békeimára hívott, valamint a kereszténység mélyebb értelmének újbóli felfedezésére szólította vallása követőit (Benedek 1914[c]; Benedek 1914[a]). Tette ezt egy olyan diplomáciai logika mentén, amelyet a pártatlanság – nem pedig a semlegesség – politikájának nevezett. (Részben) ennek következtében lehetővé vált a Szentszék számára, hogy kilépjen az 1870 óta tartó – és önmaga által is okozott – diplomáciai elszigeteltségből (Coppa 2008: 80–81). XV. Benedek cselekvésében az emberi személyhez méltó temetés, a fogolycserék, az emberek anyagi és egészségügyi helyzetének javításának irányába tett lépéseket, olyannyira, hogy 1922-es halálára a vatikáni kincstár kiürült (Benedek 1914[b]; Lanhpier 2018).

A pápai horizonton mind elméleti, mind pedig a gyakorlati szinten különös figyelmet kapott az a tény, hogy keresztények háborúznak keresztények ellenében. Bár nem revideálta az igazságos háborúról szóló tanítást, az alkalmazását még felvetés szintjén is elutasította, helyette a (társadalmi) béke irányába való orientációt, mint belső morális alapállást ötvözte egy külsődleges humanitárius cselekvéssel, megalapozva ezzel a katolikus egyház – mint intézmény – szerepfelfogását a későbbi konfliktusokban.

3.2 XII. Piusz (1939–1958) 1944-es karácsonyi beszéde

A XV. Benedeket követő XI. és XII. Piusz pápasága a kérdéskör vonatkozásában főként a háború és béke kérdésében a papírra írt, mesterséges békerendszerek kritikájával, valamint a benedeki örökség továbbvitelével telt (Beck 2015: 137–138).

XII. Piusz vonatkozásában a legjelentősebb megnyilatkozásnak az 1944-es karácsonyi rádiószózat tekinthető [(Piusz XII. 1944). Ebben arról értekezik, hogy

> „kötelességünk mindent megtenni annak érdekében, hogy az agresszív háborúkat, mint a nemzetközi viták legitim megoldását és mint a nemzeti törekvések megvalósításának eszközét egyszer s mindenkorra betiltsuk." Piusz XII. (1944)

Sőt, továbbmegy, amikor lelkiismeretben gyökerező „háború a háború ellen" koncepcióját felveti, mint olyan lehetőséget, amely a kortársainak sajátja lehet, miután megtapasztalták életükben egy minden addiginál pusztítóbb háború véres realitását (Piusz XII. 1944). Ez a koncepció nagyban metaforikusnak hat, de legalábbis mindenféle szisztematikus kidolgozottságot nélkülöz. Még ezen beszédében egy hatékony nemzetek feletti szerv kimunkálására hív, amely képes lehet gátat szabni a háborúskodásoknak (PIUSZ XII. 1944). Ezen gondolata, pontosabban az annak valóra váltását követően tanúsított magatartása miatt a későbbiekben számos olyan kritikát kapott (például Étienne Gilson részéről), miszerint a hidegháborúban egyáltalán nem tart távolságot a NATO-tól, ezzel pedig aláássa a saját tekintélyét (Chamedes 2019: 281).

Az 1944-es karácsonyi beszéd metaforikus értelmezését azonban kihívás elé állítja/megkérdőjelezi az 1953-ban XII. Piusz által azon jogászoknak elmondott beszéde, amelyben – nem definitív módon – elítélte az abszolút pacifizmus és a lelkiismereti kifogás pozícióját (BECK 2015: 137–138). Phayer véleményével egyetértésben azonban kijelenthetőnek tűnik, hogy XII. Piusz számára a II. világháború lezárása ámbár vágyott volt, annak eredménye, a pápa erősen antikommunista beállítottsága miatt közel sem lett a számára kívánatos, ebből kifolyólag egy Szovjetunió elleni háborút mégis igazolhatónak vélt volna bizonyos keretek között (Phayer 2008: 134).

3.3 XXIII. János (1958–1963), egy paradigmaváltás írásba foglalója

Az 1958-ban kezdődő, összesen 5 évig tartó pontifikátus sokak szerint a konstantini érával való végleges szakítást jelenti a katolikus egyház – mint intézmény – világgal való kapcsolatát illetően (Musto 1986: 187). Bár már az 1961-ben kelt *Mater et Magistra* enciklikájában XXIII. János súlyos kritikával illette a kölcsönös (nukleáris) elrettentésen alapuló politikát a benne rejlő bizalmatlanság miatt, az igazi áttörést az 1963-ban, közvetlenül a kubai rakétaválságot követően kiadott *Pacem in terris* enciklika jelentette (XXIII. János 1961). Mértékadó kommentátorok állásfoglalása szerint ez volt az a megnyilatkozás, amely

> „a hihetetlen módon megkínzott pápai monarchiát elengedte, és helyettesítette a testvériség, a közös gondviselés, valamint felelősség nyelvével." Musto (1986: 188).

Tette mindezt humanista alapról, Francisco de Vitoria OP természetjogi érvelési módját használva. Az egyén szabadságát Erasmus meghatározása nyomán jelölte ki, miszerint a társadalom egyénekből épül fel. Okfejtésében deduktív logikájú volt. (Curran 2004).

Bár a dokumentumban foglaltak pontos jelentéséről viták vannak, Christiansen és Czempiel véleménye nyomán Verstraeten érvelése tűnik meggyőzőnek, miszerint az enciklikát úgy kell olvasni, mint aminek a fókuszában a fenntartható béke feltételei állnak (Verstraeten 2016: 13). Tehát a teljes dokumentum szisztematikusan a béke előmozdítására helyezi a hangsúlyt, és nem a háború szempontjából tesz megfontolásokat. Ez pedig egy radikális elmozdulást jelent a kazuisztika irányából a békeprogram, illetve békevízió irányába. A dokumentum legvitatottabb részét annak 127. pontja jelenti:

> „127. Azt hisszük, ennek a meggyőződésnek a szülőoka az, hogy a jelenlegi háborús eszközök borzalmas megsemmisítő hatással rendelkeznek, és félnek az emberek a bajoktól s a borzalmas romoktól, amelyeket e fegyverek okoznak. Ezért a mi korunkban, amely az atomerővel dicsekszik, távol áll az a meggyőződés, hogy a háború alkalmas a megsértett jogot jóvá tenni."

Ebben világosan kifejezésre juttatja a kérdéskör kontextuális meghatározottságát, utalva olyan jelekre, amelyet a romboló erőben bekövetkezett növekedés, illetve az ártatlan életek veszélybe sodrása jelent (Horn 2015: 13). Fontos azonban, hogy az igazságos háború lehetőségét definitív módon nem veti el. Nem alkot a dokumentumban visszamenőleges morális ítéletet sem. Paradigmaváltásként értelmezhető, mivel arról beszél, hogy semmilyen – tehát nem csak az igazságos – háború nem képes megsértett jogot jóvá tenni. Nem szabad azonban arról sem megfeledkezni, hogy az igazságos háború lehetőségi feltételeit, a hivatalos egyházi tanítást definitív módon nem revideálta XXIII. János pápa sem.

3.4 Gaudium et spes – 1965. december 7.

A II. Vatikáni zsinat (1962–1965) is felvetette a háború és béke kérdését, a béke keretrendszerébe ágyazva a kérdéskör tárgyalását (Himes és Cahill 2005: 291). Nem tette mindezt minden előzmény nélkül, hiszen már 1962-ben, a zsinat kezdetén, a résztvevők világhoz intézett levelének alaptónusa is ez volt (Abbott 1966: 5–6). Ami a zsinati résztvevők saját bevallása szerint is XXIII. János inspirációjára került be levelükbe (Abbott 1966: 5–6). Bár a dokumentum elismer minden olyan cselekvést, amely elutasítja az erőszak alkalmazását, vállalva a következményeket – ékes példa erre Franz Jägerstatter, illetve Dorothy Day esete – nem ad az egyháznak teljesen pacifista pozíciót sem (II. Vatikáni Zsinat 1965; O'Malley 2015: 362).

A zsinat meghaladja XII. Piusz 1953-as beszédének álláspontját, viszont nem zárja le véglegesen a kérdést egyértelmű állásfoglalással sem, mivel elismeri,

hogy egy (hatékony) nemzetek feletti szerv kialakulásáig „nem lehet megtagadni a kormányoktól az igazságos védekezés jogát, feltéve, hogy már kimerítették a békés megegyezés minden lehetőségét." (II. Vatikáni Zsinat 1965: art. 79). Az igazságos háború a zsinat felfogásában tehát a béke irányában való elköteleződésben gyökerezik, és alkalmazását csupán nagyon szigorúan korlátozott körülmények között tartja elképzelhetőnek: amikor a biztonságot kell szavatolni, az arányosság kritériumai szerint, utolsó lehetőségként, erkölcsileg legitim alapozással és mindig mint kivételes eljárást az erőszakmentes igazságosság-elősegítés sikertelensége után (Tucker 1966: 41).

3.5 II. János Pál és a spektrum kitágítása

VI. Pál (1963–1978) pápasága nem hozott újdonságot az igazságos háború katolikus interpretációinak vonatkozásában. Az viszont mindenképp említésre méltó, hogy az ENSZ New York-i központjában tett látogatásakor egy olyan szervezet potencionalitásáról beszélt, amely szupranacionális voltából kifolyólag képes arra, hogy túllásson az alkalomadtán provinciális nemzeti érdekeken, elősegítve egy konstruktív, nagyobb társadalmi béke kialakítását (CARNEIRO 2016: 211; Wouters és Rotola 2019: 212–213).

II. János Pál (1978–2005) nem rendelkezett diplomáciai előképzettséggel, békeenciklikája sem született, viszont a háború és béke kérdése végigkísérte pápaságát. Egy helyesen megkonstruált társadalomhoz az emberi jogok sarokkövekként való alkalmazását látta szükségesnek. Emberi jogok alatt egy olyan emberi méltóságról alkotott fogalmat értett, amely krisztológiailag inspirált antropológiát takar (Justenhoven 2012[b]: 313-314). Ekképpen II. János Pál gondolatiságában a háború csupán arra alkalmas, hogy gyengítse a társadalom erkölcsi alapjait, terminológiája szerint ősi rabszolgaságként nehezedve az emberiségre. Az igazságos háború tanának elemei tekintetében az önvédelemhez való jog vonatkozásában az *Evangelium vitae* enciklika 55. pontjában úgy nyilatkozik, hogy az megengedett az önszeretetre vonatkozó krisztusi parancs alapján, akár – az arányosság követelményét szem előtt tartva – oly esetekben is, amikor a támadó halálát eredményezi (II. János Pál 1995: art. 55).

A horizont tágítása vonatkozásában tett lépései közül kiemelkedik a Assisibe 1986-ban összehívott béketalálkozó. Ezen az – azóta is rendszeresen megrendezésre kerülő – eseményen a különböző világvallások képviselői együtt imádkoznak a békéért. Minden résztvevő a saját vallásának megfelelően, egymás mellett, a béke és a kölcsönös kiengesztelődés jegyében fogalmazta meg imáját, elköteleződését egy jobb, békésebb világ építése mellett (Shadle 2011: 169).

3.5.1 A Katolikus Egyház Katekizmusa

A háború és béke vonatkozásában a vatikáni szintről érkező legkoherensebb, összefoglaló tanítást az 1992-ben kihirdetett Katekizmus adja. Ezt egy II. János Pál által összehívott bizottság dolgozta ki, amelynek elnöke a Hittani Kongregáció – a Hittani Dikasztérium korabeli neve – prefektusa, Joseph Ratzinger, a későbbi XVI. Benedek pápa volt.

A dokumentum 2265. pontja leszögezi, hogy

> „a törvényes önvédelem nemcsak jog, hanem súlyos kötelezettség is lehet azok számára, akiknek mások életét kell védeniük. A közjó védelme megköveteli, hogy a jogtalan támadót ártalmatlanná tegyék. Ezen a jogcímen a közhatalom törvényes birtokosainak joga van a fegyver használatára is, hogy a gondjaikra bízott polgári közösség jogtalan támadóit visszaverjék." (A Katolikus Egyház Katekizmusa 1992: art. 2265).

A Katekizmus a korábbi századoknál szigorúbb, szűkítő kritériumrendszert alkalmaz, amikor világosan meghatározza, hogy mely körülmények együttes fennállása esetén lehet szó igazságos háború viseléséről. Ezek a kritériumok a 2309. pont szerint a következők:

- „a támadó fél által egy nemzetnek vagy a nemzetek közösségének okozott kár tartós, súlyos és kétséget kizáró;
- a megfékezésre bevetett minden egyéb eszköz használhatatlan vagy hatástalan;
- a kedvező kimenetelnek komoly esélyei vannak;
- a fegyverek alkalmazása nem okoz súlyosabb kárt és zavart, mint maga a megszüntetendő rossz. A modern pusztító eszközök hatékonysága nagyon súlyosan esik latba e föltétel mérlegelésében." (A Katolikus Egyház Katekizmusa 1992: art. 2309).

Kiemelendő továbbá, hogy a Katekizmus a fenti szempontok mérlegelését a közjóért felelős személyek hatáskörébe utalja. Konkrétan azonban nem írja körül azokat a személyeket, akik a közjóért felelősek, azon túl, hogy a közhatalom birtokosainak titulálja őket. Továbbá szembetűnő az is, hogy a fenti szakaszok nem szólnak a másik fél területére történő behatolásról, nem említenek preventív háborút, sem pedig a másik fél területének tartós megszállását, csupán a másik fél visszaveréséről, ezáltal a törvényes határok helyreállításának lehetőségéről szólnak.

Ezenfelül a fenti meghatározás – bár fontos és nagy súllyal latba eső – mégsem tekinthető teljesnek hadi szempontok alapján. Már csak azért sem, mert a fókusza egyértelműen egy béke keretrendszerébe ágyazott morális alapelv-halmaz

megfogalmazása, amelyet jól mutat, hogy a II. Vatikáni zsinat *Gaudium et spes* zsinati konstitúciójának mintáját, ezzel pedig a középkori és újkori summák mintáját is követve, a háború és béke kérdése a Katekizmusban az ötödik parancsolat keretrendszerében a *Béke megőrzése* cím, illetve a *Háború elkerülése* alcím alatt kerül kifejtésre. Tehát a hermeneutikai fókusz nem csupán a normatív ítéletalkotáson van egy-egy katonai művelet erkölcsi vonatkozásában, hanem a béke előmozdítására, mint az (új?) katolikus egyházi identitás egyik építőelemére kerül a hangsúly. Jól mutatja ezt a dokumentum legnagyobb újdonsága a kérdéskör vonatkozásában, amikor is elismeri a katonai szolgálat lelkiismereti okokból történő megtagadásának lehetőségét, ezáltal az abszolút pacifizmus erkölcsi pozíciójának létjogosultságot adva a katolikus egyházban, fenntartva azonban azt, hogy ez nem lehet egy tétlen, kényelmi pozíció, hanem elkötelezett szerepvállalással kell helyettesíteni a közjó előmozdítása érdekében (A Katolikus Egyház Katekizmusa (1992: art. 2311). Fontos megjegyezni ehelyütt Dorothy Day munkásságát, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett a polgári engedetlenség, a pacifizmus melletti abszolút kiállás, illetve a gazdasági periféria szolgálata terén (Shadle 2011: 126–132).

3.6 Ferenc, az igazságos béke pápája

A 2013-ban megválasztott Ferenc pápa kommunikációja abból az alaptételből indul ki, hogy a személyes és közösségi hit egy olyan valóság, amely úgy alakítja át az emberi személyt, hogy közben vágyat ébreszt benne a valóság átalakítása iránt is (Ferenc 2013: art. 183). A valóságot misztikusan és dinamikusan magyarázza, miközben azt állítja, hogy az idő – a cselekvések, történések ideje – mindig a tér felett áll. Ezáltal egy olyan alapelvet kínál, amelynek perspektívájából kritizálja a hatalom tereinek előnyben részesítését a folyamatok időinek ellenében (Ferenc 2013: arts. 221-225). Ily módon, a ferenci gondolatiság egy olyan békeopcióra igyekszik ráirányítani társai figyelmét, amely mélyen elkötelezett a változás iránt – nem pedig a *tranquilitas ordinist*, valamint a *status quot* védelmezi görcsösen (Verstraeten 2019: 200–201).

Bár Ferenc sokszor és sok helyütt megszólalt a béke előmozdítása érdekében, és közös imaalkalmakon, spontán nagykövetségi látogatásokon, illetve egyes konfliktusos régiókba való utazásai során is beszélt a témáról, nehéz felvázolni koherens módon az álláspontját, kommunikációs stílusa miatt. Bár bizonyos interjúiban elismeri az agresszor megállításának, illetve az önvédelemnek a jogos voltát – ezzel összhangban maradva a *Katekizmussal* – mégis úgy tűnik, hogy a legjobban az az interjúja fejezi ki a véleményét, amelyet 2022 nyarán a TÉLAM

argentin közszolgálati csatornának adott az igazságos háború egyházi tanításának vonatkozásában.

> „Itt az ideje újragondolni az 'igazságos háború tanát'. Egy háború talán lehet igazságos, hiszen van jog az önvédelemhez. De nekünk újra kell gondolnunk a módot, ahogy ez a tant napjainkban használják. Már mondtam, hogy a nukleáris fegyverek birtoklása és használata erkölcstelen. Háborúval konfliktusokat megoldani a párbeszéd, a konstruktivitás megtagadását jelenti." (Ferenc 2022[b]).

Hogy erre az általa említett újragondolásra mikor és milyen módon kerül sor a hivatalos egyházi megnyilatkozásokban fellelhető módon, az kérdéses, az azonban bizonyos, hogy 2022. március 18-án a következő mondattal fogadta a hozzá látogatókat: „Nincs olyan dolog, hogy igazságos háború: olyanok nem léteznek!" (Ferenc 2022[a]). Az újragondolás felvetése azért is lehet figyelemre méltó, hiszen a Katekizmus revideálására, kiegészítésére már mutatott példát, amikor is annak 2267. pontját a halálbüntetés vonatkozásában úgy módosította, hogy 2018. augusztus 1. óta az *„megengedhetetlen, hiszen az vét az emberi személy sérthetetlensége és személye ellen."* (*New Revision of Number 2267 of the Catechism of the Catholic Church on the Death Penalty – Rescriptum "Ex Audentia SS.Mi", 02.08.2018*).

4 Befejezés

A fentiekben a 20–21. században az igazságos háború katolikus elméleteivel kapcsolatos pápai, illetve zsinati megnyilatkozásokat vizsgáltam. Bár a különböző megnyilatkozások műfaji eltéréseit nem szabad szem elől téveszteni, néhány következtetés azonban levonhatónak tűnik.

Egyfelől, az 1963-ban kiadott *Pacem in terris* enciklika kubai válságot követő publikálásával a pápaság szerepfelfogásában egy hangsúlyváltás következett be, legalábbis a kommunikáció szintjén mindenképpen. Még akkor is így van ez, ha a mértékadónak számító állásfoglalásokban az elkötelezettség, a (társadalmi) béke érdekében mindvégig fontos motiváló, kontinuus tényező maradt, hisz a külsődleges cselekvések tárháza átalakult.

Másfelől pedig kijelenthető, hogy a kritériumrendszer további szigorításával, a lelkiismereti kifogásnak való létjogosultság explicit kijelentésével párhuzamosan a 20. századi katolikus egyházi megnyilatkozások az igazságos háború lehetőségének interpretációi vonatkozásában véglegesen leszámoltak a korábbi századokra jellemző konstantini érával, ezáltal egy új feszültségi pontba helyezve a katolikus egyház intézményi identitását.

5 Irodalomjegyzék

A Katolikus Egyház Katekizmusa (1992). https://archiv.katolikus.hu/kek/kek02196.html

Abbott, Walter M. (1966). *The documents of Vatican II. With Notes and Comments by Catholic, Protestant, and Orthodox Authorities*. New York City: Guild Press – America Press – Association Press.

Beck, Ashley (2015). How Catholic Teaching about War Has Changed: The Issues in View. *New Blackfriars* (1062).

Benedek, XV. (1914[a]). Ad beatissimi apostolorum. In *Acta Apostolicae Sedis*. Vatikán: Typis Polyglottis Vaticanis. 565–582.

Benedek, XV. (1914[b]). Address on the occasion of the first meeting with the College of Cardinals at the vigil of the Solemnity of Christmas. In *Acta Apostolicae Sedis*. Vatikán: Typis Polyglottis Vaticanis. 694–697.

Benedek, XV. (1914[c]). Ubi primum. In *Acta Apostolicae Sedis*. Vatikán: Typis Polyglottis Vaticanis. 501–502.

Carneiro, Pedro Eric (2016). Just War Tradition and the Popes: From Pius X to Francis. *Revista Brasileira de Estudos de Defesa* (1), 205–220.

Chamedes, Giuilana (2019). *A twentieth-century crusade: The Vatican's battle to remake Christian Europe*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Coppa, Frank. J. (2008). *Politics and the papacy in the modern world*. London: Praeger.

Curran, Charles. E. (2004). *The teaching and Methodology of Pacem in terris*. https://www1.villanova.edu/content/dam/villanova/mission/catholic-social-thought/2019-CST-Materials/BW-Teaching%20and%20Method%20PT.pdf

Erdő, Péter (2017). Hadviselés és háború a Katolikus Egyház tanításában. *Magyar Sion. Új folyam.* (53), 269–281.

Ferenc (2013). Evangelii gaudium. In *Acta Apostolicae Sedis: Köt. 12.* Vatikán: Typis Polyglottis Vaticanis. 1019–1137.

Ferenc. (2022[a]). *Address of his Holiness Pope Francis to Participants in the International Congress Promoted by the Pontificial Foundation Gravissimum Educationis*. https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2022/march/documents/20220318-fondazione-gravissimum-educationis.html

Ferenc. (2022[b]). *Interjú Ferenc pápával* [Télam]. https://www.vaticannews.va/en/pope/news/2022-07/pope-francis-interview-telam-argentina-crisis-risk-hand.html

Gájer László (2020). A háború etikai értékelésére tett javaslatok. *Teológia* (54)., 22–34.

Himes, Kenneth R. és munkatársai (*szerk.*, 2005). *Modern Catholic social teaching: Commentaries and interpretations*. Washington D.C.: Georgetown University Press.

Horn, Gerd-Rainer (2015). *The Spirit of Vatican II. Western European Progressive Catholicism in the Long Sixties*. Oxford: Oxford University Press.

János Pál, II. (1995). Evangelium vitae. In: *Acta Apostolicae Sedis*. Vatikán: Typis Polyglottis Vaticanis. 401–522.

II. Vatikáni Zsinat. (1965). *Gaudium et spes*. https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651207_gaudium-et-spes_en.html

Justenhoven, Heinz-Gerhard (2012[a]). Francisco de Vitoria: Just War as Defense of International Law. In: *From Just War to Modern Peace Ethics*. Berlin: De Gruyter. 121–136.

Justenhoven, Heinz-Gerhard. (2012[b]). The Peace Ethics of Pope John Paul II. In: Justenhoven, Heinz-Gerhard és Barbieri, William A. (*szerk.*): *From Just War to Modern Peace Ethics*. Berlin: De Gruyter.

Lanhpier, Elisabeth. (2018). Humanitarianism: Neutrality, Impartiality, and Humanity. In: May, Larry (*szerk.*), *The Cambridge Handbook of the Just War*. Cambridge: Cambridge University Press.

Musto, Ronald G. (1986). *The Catholic peace tradition*. Maryknoll, New York: Orbis Books.

New revision of number 2267 of the Catechism of the Catholic Church on the death penalty – Rescriptum "ex Audentia SS.mi", 02.08.2018. (2018. augusztus 1.). https://press.vatican.va/content/salastampa/en/bollettino/pubblico/2018/08/02/180802a.html

O'Malley, John W. (2015). *Mi történt a II. vatikáni zsinaton?* Budapest: Jezsuita.

Phayer, Michael (2008). *Pius XII, the Holocaust, and the Cold War*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press.

Piusz, XII. (1944. december 24). *Radio Message of His Holliness Pope Pius XII to the People of the Entire World*. https://www.vatican.va/content/pius-xii/en/speeches/1944/documents/hf_p-xii_spe_19441224_natale.html

Pollard, John Francis (2000). *The unknown pope: Benedict XV (1914–1922) and the pursuit of peace*. London: Chapman.

Rasmussen, Joel D. S., Wolfe, Judith és Zachhuber, Johannes (*szerk.*) (2017). *The Oxford handbook of nineteenth-century Christian thought* (első kiadás). Oxford: Oxford University Press.

Reichberg, Gregory M., Syse, Henrik és Begby, Endre (*szerk.*) (2006). *The ethics of war: Classic and contemporary readings*. Hoboken, New Jersey: Blackwell Pub.

Russell, Frederick H. (1975). *The just war in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.

Schmal Dániel (1994). Szent Ágoston az igazságos háborúról. *Magyar Filozófiai Szemle* (1–2)., 11-32.

Shadle, Matthew A. (2011). *The origins of war: A Catholic perspective*. Washington D.C.: Georgetown University Press.

Swift, Louis J. (1983). *The early Fathers on war and military service*. Wilmington, Del.: M. Glazier.

Tucker, Robert W. (1966). *Just war and Vatican Council II: a critique*. Council on religion and international affairs.

Verstraeten, Johan (2016). Pacem in terris as Turning Point: How the Catholic Church Has Attempted to Overcome War by its Ethics and Practice of Peace. In: *Peace Through Law. Reflections on Pacem in terris from Philosophy, Law, Theology, and Political Science*. London–Berlin: Nomos – Aschendorff Verlag – Bloomsbury.

Verstraeten, Johan (2019). It is Better to Build Bridges Than to Build Walls. Pope Francis on Peace and War. In: De Volder, Jan (*szerk.*), *The Geopolitics of Pope Francis*. Leuven: Peeters.

Wouters, Jan és Rotola, Giuliana (2019). Pope Francis's Interactions with the United Nations and Other International Organizations. In: De Volder, Jan (*szerk.*), *The Geopolitics of Pope Francis*. Leuven: Peeters.

János, XXIII. (1961). Mater et Magistra. In: *Acta Apostolicae Sedis*. Vatikán: Typis Polyglottis Vaticanis. 401–464.